

OROSZ ÉVA:

AZ EGÉSZSÉGÜGY TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEI – AZ ÚJRAÉRTELMEZÉS SZÜKSÉGESSÉGÉRŐL

1. Bevezető

A magyar egészségügy jelenlegi válsága számos dimenzióban megnyilvánul: a lakosság romló egészségi állapotában; a szükségletek és az egészségügyi rendszer közötti növekvő szakadékban, az orvos–beteg közötti és az orvostársadalmon belüli kapcsolatokban stb. (LOSONCZI, 1986; SZALAI, 1986a, 1986b). Továbbá az egészségügyi szférán messze túlmutató értékválság és ideológiai válság részét képezi az, hogy az etatista-paternalista állami beavatkozás elmúlt 40 éve lejáratta az egyenlőség, a társadalmi felelősségvállalás kategóriáit. Tette ezt elsősorban is azzal, hogy egyrészt voluntarista módon csupán deklarálta az ingyenességet és egyenlő hozzáférhetőséget; másrészt 'totálisan' államosítva az egészségügyet, felszámolta annak pluralizmusát. Az ingyenesség és egyenlőség nevében felszámolta a szabad választási lehetőséget, az egészségügyi szféra szereplőinek relatív autonómiáját, kiiktatta a rendszerből a gazdasági racionalitást. Napjainkban természetes ellenreakcióként erősödnek a betegséget az egyéni életvitellel, felelőtlenséggel magyarázó 'victim-blaming' koncepciók, valamint ezekkel összefüggésben a szűken értelmezett gazdasági racionalitás nevében a társadalmi közös felelősséget és az egyenlő hozzáférhetőséget, mint a döntéseket orientáló értéket tagadó koncepciók. Véleményünk szerint az egyenlőség koncepciójának, valamint az egyenlőség és a többi érték kapcsolatának újraértelmezésére van szükség. Ennek egyik előfeltétele, hogy reális és minél mélyebb, sokoldalúbb ismereteink legyenek a magyar egészségügyi rendszer egyenlőtlenségeiről.¹ Tanulmányunk ehhez az újraértelmezési folyamathoz kíván hozzájárulni a területi egyenlőtlenségek különböző összetevőinek vizsgálatán keresztül.

2. Romló egészségi állapot, növekvő területi különbségek

A tanulmány középpontjában a magyar egészségügy struktúrája, mechanizmusai immanens egyenlőtlenségeinek vizsgálata áll, ezért az egészségi állapotot és annak egyenlőtlenségeit tekintve csak néhány alapvető tendencia vizolására szorítkozunk.

Ezek a következőképp összegezhetők: *a magyar lakosság egészségi állapotának trendje elkanyarodott a fejlett országokétól; tovább ezt az elkanyarodó trendet a társadalmi-területi egyenlőtlenségek fokozódása kíséri.* A 60-as évek közepétől a lakosság egészségi állapotában – a megelőző időszaktól eltérően – a kedvezőtlen tendenciák váltak uralkodóvá (ANDORKA et. al., 1988; HALANDÓSÁGI VIZSGÁLATOK, 1988). Ezek közül az egyik leglényegesebb, hogy a férfiak várható élettartamának növekedése megállt; a 60-as és 70-es évek közepe közötti időszakban stagnált, illetve kismértékben csökkent; 1976–77 után pedig drasztikusan csökkent. Egyaránt ez a tendencia jellemzi a születéskor, az 1 éves korban, valamint a 40 éves korban várható élettartamot is. A férfiak születéskor várható élettartama jelenleg az 50-es évek végének a szintjével egyezik meg (1986-ban 65,3 év volt); a 40 éves korban várható élettartam pedig nem magasabb annál, mint amekkora a 30-as évek végén volt (29,3 év). A nők születéskor várható élettartama is csupán 1,5 évet növekedett 1965 és 1979 között, azóta pedig lényegében stagnál.

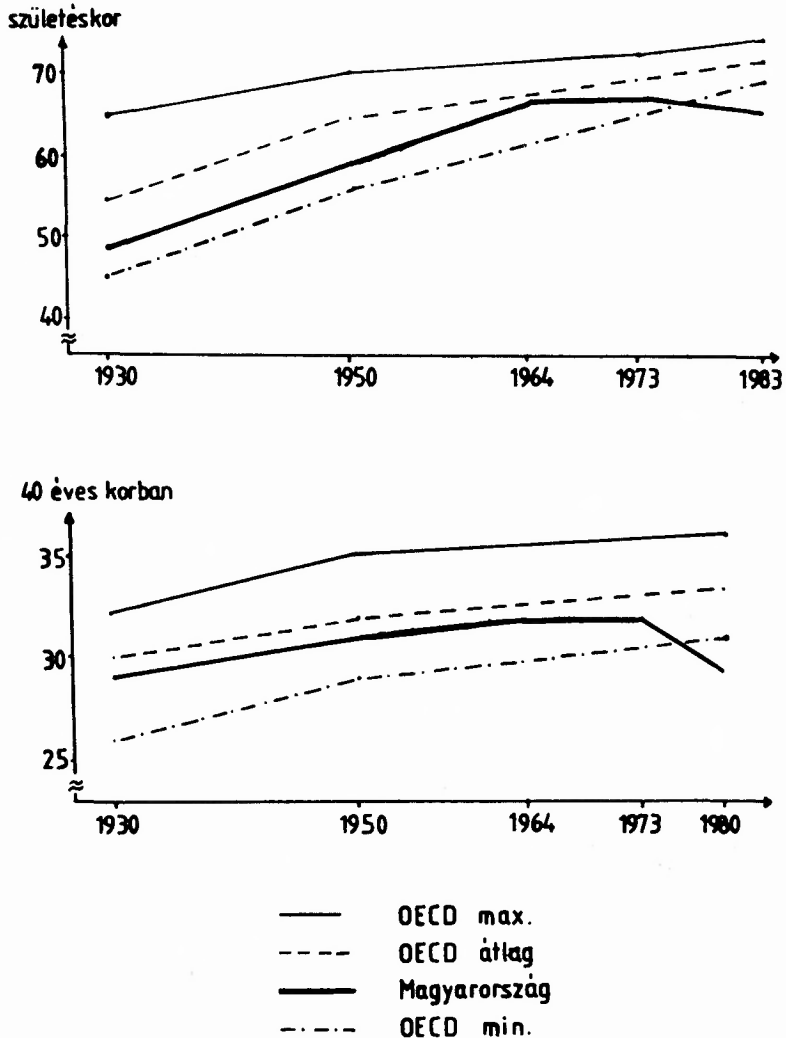
A század elejétől a 60-as évek közepéig a magyar férfiak átlagos élettartamának trendje többé-kevésbé az OECD országok átlagának trendjét követte. Az 1960-as évek közepétől azonban Magyarország trendje elkanyarodott; majd a 70-es évek második felében kilépett a fejlett nyugati országok várható élettartama által alkotott sávból – e tekintetben a fejlett világ perifériájára szorultunk. (1. ábra) Következésképp azt állapíthatjuk meg, hogy a nemzetközi összehasonlítás esetében nem csupán mennyiségi különbségekről van szó, hanem egy sajátos, a fejlett nyugati országok fejlődési irányától elkanyarodó trendvonalról.

Ezek az adatok úgy is értelmezhetők, mint az 1945 utáni politikai-gazdasági fejlődés (emberi életben, években fizetett) „társadalmi veszteségességének” a kifejezői. Az ember mint legfőbb értéket hirdető ideológia mellett a valóságban a gazdaságnak olyan bővített újratermelése valósult meg, amely számos összetevőben a társadalom szélesebb értelemben vett bővített újratermelését lehetetlenítette. (ÁGH, 1988; FERGE, 1988.) Hangsúlyozzuk, hogy az egészségügyön kívüli tényezők meghatározó szerepe azonban nem jelenti azt, hogy az egészségügyi szféra nem járult hozzá számos módon az egészségi állapot romlásához.

A halandóság területi különbségeinek tárgyalása előtt szükséges hangsúlyozni, hogy az egyenlőtlenségek területi és társadalmi aspektusai elválaszthatatlanul összefonódnak, azaz soha nem csupán területi, hanem területi-társadalmi különbségekről van szó. (JONES-MOON, 1987; SMITH, 1982.)

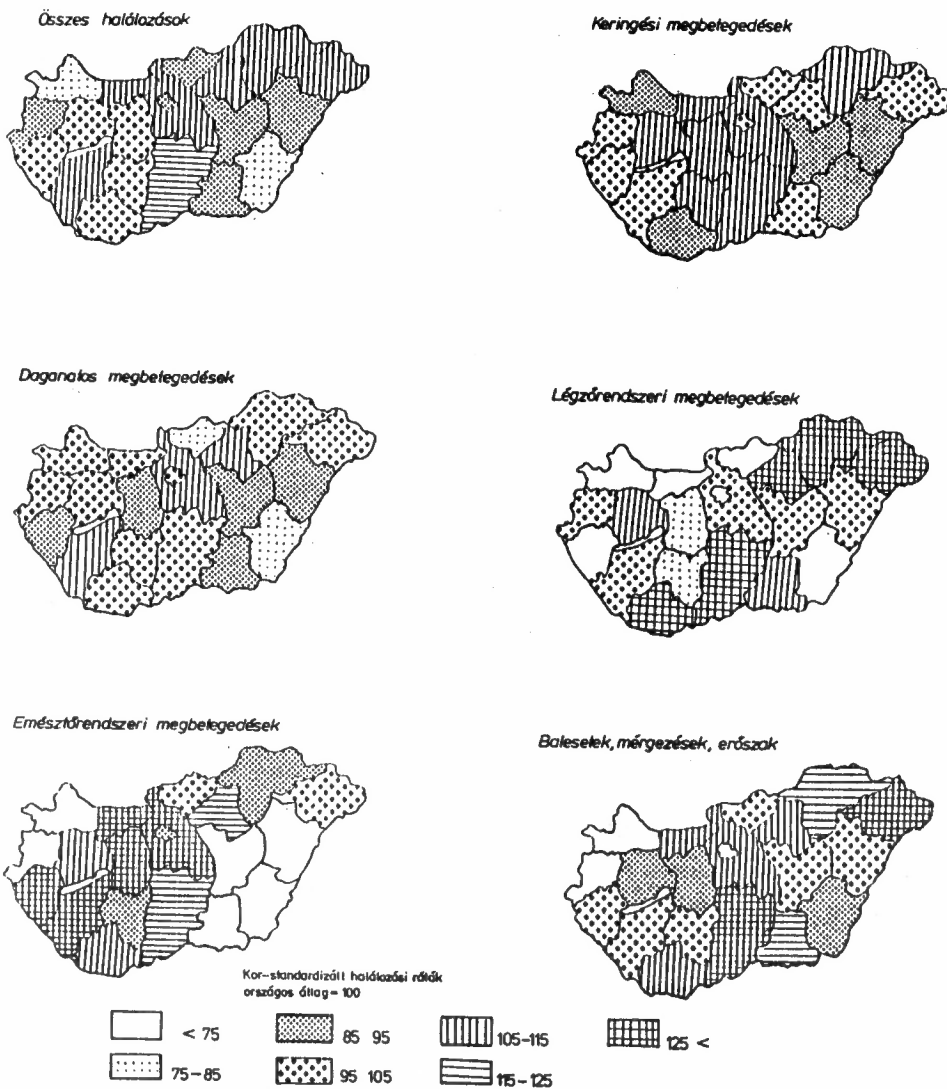
A rendelkezésünkre álló adatok azonban többnyire vagy csak a társadalmi rétegek, vagy csak a területi egységek közötti különbségek vizsgálatára adnak lehetőséget. Számos más országhoz hasonlóan a halálozás társadalmi rétegek közötti különbségei lényegesen nagyobbak, mint a területi különbségek. A különbségek mértékét jelzi, hogy ha modern társadalmi réteg kor-standardizált halálozási rátája azonos lett volna az értelmiségével, akkor 26,4%-kal kevesebb haláleset történt volna 1980-ban, illetve, ha minden megye a legjobb Győr-Sopron megye kor-standardizált halálozási rátájával rendelkezett volna, akkor 6,1%-kal kevesebben haltak volna meg 1984-ben.

A kor-standardizált halálozási ráta (SMR) adatai alapján az állapítható meg, hogy 1970 és 1984 között a megyék közötti különbségek számottevően növekedtek mind a teljes férfinépeség, mind a halálozás növekedése esetében. (1. táblázat, 2. ábra.)

1. ábra Születéskor és 40 éves korban várható átlagos élettartam trendje (FÉRFIAK)

Az egészség területi egyenlőtlenségeivel kapcsolatban alapvető kérdés, hogy hogyan kapcsolódik össze a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek más összetevőivel. Az ilyen jellegű empirikus területi vizsgálatok hiányoznak a magyarországi kutatásokból. Más jellegű területi kutatásoknak a megyék fejlettségére vonatkozó értékelésére támaszkodva a kapcsolat nem tűnik egyértelműnek. Pl. a társadalmi-gazdaságilag elmaradott Békés és Szolnok megye SMR-je (azaz halálozási viszonyai) tartósan az egyik legkedvezőbb.

2. ábra A halálozás területi egyenlőtlenségei (FÉRFIAK 45–64)

1. táblázat

A halálozás területi egyenlőtlenségei
(kor-standardizált halálozási ráták, országos átlag = 100)

	összes halálok	keringési rendszeri	daganatos	légző- rendszeri	emésztő- rendszeri	balesetek mérgezőések erőszak
megbetegedések						
Férfiak, 1970						
min.*	93,0	93,5	85,3	71,7	44,0	67,7
max.**	108,4	117,7	116,9	168,0	145,2	162,9
relatív szórás (%)	4,6	5,7	7,0	22,8	24,8	20,4
Férfiak, 1984						
min.	89,5	92,2	85,1	68,3	58,0	62,4
max.	110,4	110,4	110,2	166,7	149,3	138,5
relatív szórás (%)	6,9	5,9	6,8	26,2	26,9	17,6
Férfiak (45–64 éves), 1970						
min.	84,8	84,1	81,7	57,3	35,5	68,3
max.	116,3	113,1	108,1	164,3	149,8	181,4
relatív szórás (%)	7,4	8,4	7,9	29,3	33,2	26,6
Férfiak (45–64 éves), 1984						
min.	79,6	85,6	82,3	64,5	40,9	51,8
max.	115,6	111,2	114,7	192,9	161,4	155,2
relatív szórás (%)	10,6	8,2	8,7	35,5	36,4	23,6
Nők, 1970						
min.	94,8	82,2	88,4	67,9	57,9	57,3
max.	113,2	124,7	112,0	146,6	143,5	131,4
relatív szórás (%)	4,9	8,7	7,4	20,0	22,6	20,1
Nők, 1984						
min.	92,1	88,1	82,2	77,0	68,1	61,8
max.	111,3	124,1	118,5	158,5	132,0	130,2
relatív szórás (%)	4,7	6,6	8,8	21,5	16,1	16,2

* a legjobb helyzetű megye értéke

**a legrosszabb helyzetű megye értéke

Forrás: Halandósági vizsgálatok, KSH, Budapest

Másrészt azonban hangsúlyozzuk, hogy a megyéknek az SMR alapján képzett rangsorának mindkét végén találunk olyan megyéket, amelyek esetében az előnyök, illetve a hátrányok kummulálódása állapítható meg, azaz a kedvező egészségi állapot a társadalmi-gazdasági fejlettség magasabb szintjével párosul (Győr-Sopron és Vas megye, valamint Budapest esetében), illetve a másik póluson a kedvezőtlen egészségi állapot a

társadalmi-gazdasági elmaradottsággal jár együtt (Bács-Kiskun, Pest, Szabolcs-Szatmár megyék esetében). A 4. fejezetben részletesebben foglalkozunk azzal, hogy ezek a megyék az egészségügyi erőforrásokkal (orvosokkal, kórházi ágyakkal) való ellátottság szempontjából is a leghátrányosabb helyzetűek. Másként fogalmazva tendenciaszerűen érvényesül a HART (1975) által megfogalmazott „inverz ellátás törvénye”: „az ellátás elérhetősége inverz módon változik a lakosság szükségletéhez viszonyítva” (HART, 1975, p. 189.).

3. Az egészségügy strukturális egyenlőtlenségei

Az egészségügyi ellátás egyenlőtlenségeinek vizsgálata általában az erőforrások területi eloszlásának vagy az ellátáshoz való hozzáférhetőségnek és az ellátás igénybevételenek társadalmi-területi egyenlőtlenségeire irányul, azaz az elosztási mechanizmusok 'végeredményére'. A strukturális megközelítés az egészségügyi szféra struktúrája és mechanizmusai immanens egyenlőtlenségeinek a feltárására irányul.

Az egyenlőtlenségeknek ez a típusa alatt mindenképp az egészségügyi szféra különböző szereplői (állam, az orvosok és a lakosság egyes csoportjai, a helyi tanácsok stb.) közötti hatalmi viszonyokban meglévő egyenlőtlenségeket értjük, amelyek a – szélesen értelmezett – erőforrások feletti rendelkezés során nyilvánulnak meg. (Az erőforrások feletti rendelkezésbe beleértve a szükségletek definiálását is.) A magyar egészségügy jelenlegi periódusában az egyenlőtlenségek vizsgálatának ezt a típusát tartjuk a legrelevánsabbnak. A magyar egészségügy szolgáltatásainak és az egészségügyi szakigazgatásnak a *területi-funkcionális struktúráját, működési mechanizmusait* első sorban az alábbi négy tényező együttes hatása alakította:

(a) az államszocializmus 1950-es évek elején kialakított politikai és gazdasági rendszerének fő jellemzői;

(b) a 70-es évtized első felében lejátszódott – a társadalom szinte minden szféráját érintő – koncentrációs folyamatok;

(c) az egészségügyi intézményhálózat történetileg kialakult térbeli elhelyezkedése, az egészségügyi ellátás örökölt területi egyenlőtlenségei;

(d) az egészségügy belső folyamatai (mindenképp az egészségügy-politika fő törekvései; valamint az orvostechika koncentrációt ösztönző fejlődési iránya; továbbá az orvostársadalom egyes csoportjainak hatalmi pozíciója).

3.1. Politikai és gazdasági korlátok

Az államszocializmus 1940-es 1950-es évek fordulóján kialakított rendszere (legalábbis ideológiájában) az egyenlőtlenséget tekintette az egészségügyi rendszer alapvető értékének. A monolitikus hatalmi struktúra és a voluntarista, autark gazdaságfejlesztési stratégia körülményei közt az egalitáriánus célok azonban növekvő egyenlőtlenségekhez vezettek. Az 1940–50-es évek fordulóján kialakított politikai intézményrendszer fő strukturális jellemzői az alábbiak voltak: a politikai pluralizmus felszámolása; a párt és állami irányítás összefonódása következtében létrejött párt-állam

túlzott behatolása a társadalom életének minden szférájába – ennek a folyamatnak a másik oldalaként – a civil társadalom intézményeinek felszámolása; a hatalom erős központosítása, a központi utasítások lebontásán alapuló irányítás, továbbá az ezzel konform felülről lefelé építkező intézményrendszerek.

Az ország új közigazgatását (tanácsrendszert) is a fenti strukturális jellemzőkön alapulva alakították ki. Az egészségügyi rendszer pluralizmusát (betegbiztosító intézeteket, alapítványokat stb.) az 50-es évek elején megszüntették, az egészségügyi intézmények állami tulajdonná váltak és az egységesített szervezet az Egészségügyi Minisztérium és tanácsok irányítása alá került. (A rendszer jellemzőiből eredően azonban a tanácsok nem képezték az egészségügyi szféra önálló szereplőit.)

A szükségletek (ehhez kapcsolódva az egyenlőtlenségek) mibenlétének kizárólagos definiálójává a paternalista állam (egészségügyi bürokrácia) vált, mint a lakosság egészségi állapotának és az egészségügyi ellátás biztosításának egyedüli letéteményese. Megfosztva az egyéneket és a civil társadalom közösségeit az egészség és ennek érdekében kifejtett tevékenység felelősségétől. Az állam az egészségügyi szféra egyik szereplőjéből a „kereslet” és a „kínálat” kizárólagos meghatározójává vált; továbbá működése ez utóbbi természetes elosztását jelentette (teljesen kikapcsolva a gazdasági tisztánlátást, racionalitást, ami az erőforrások pazarlásához vezetett). Ezen jelenség másik oldalát az jelenti, hogy sem az egészségügy, mint egész nem rendelkezik a szükséges mértékű autonómiával; sem az egészségügy egyes részterületei, intézményei nem rendelkeznek elégséges autonómiával az egészségügyi rendszeren belül. Hiányoznak azok a szervezeti keretek, működési mechanizmusok, melyeken keresztül az egyes településeknek, az egészségügy egészének, valamint az egészségügy egyes részterületeinek, az egyes intézményeknek az egészségügyi munkaerő egyes csoportjainak érdekei nyíltan, szabályozott keretek között kifejeződésre juthatnának, megütközhetnének más érdekekkel. Ez a struktúra maga is az egészségügy egyenlőtlenségeinek egyik alapvető elemét, összetevőjét jelenti, másrészt számos különböző típusú egyenlőtlenség forrását. A politikai rendszerből fakadó másik alapvető korlátnak a túlzott ökonomizmust tekintjük.

A politikai vezetés az ipar, ezen belül is a nehézipar voluntarista, erőltetett ütemű fejlesztésével törekedett az ország elmaradottságának felszámolására. Az iparsításhoz a mezőgazdaság, az infrastruktúra (ennek részeként az egészségügy) fejlesztésétől és a lakossági fogyasztástól vonták el a forrásokat. Másrészt a politika az egyenlőtlenségeket a gazdaság szférájában akarta megszüntetni, amitől a társadalmi különbségek automatikus megszűnését remélte. Ezzel szemben a piaci viszonyok kiiktatása a gazdaság szférájából alacsony hatékonyságú gazdaságot eredményezett, ami tartósította az erőforrások elszívását a jóléti szférától. Az egészségügynek a nemzeti jövedelemből (GDP-ből) való részesedése csak minimális mértékben növekedett. 1965-ben a nemzeti jövedelem 3,52%-át, 1975-ben 3,5%-át, 1985-ben pedig 4,14%-át fordították egészségügyi és szociális szolgáltatásokra. (Ez 1985-ben a GDP 3,4%-át jelentette.) Ennek a fejlesztési politikának a fenntartásához, legitimálásához hozzájárult annak az 50-es évek elején kialakított – téves ideológiának a beleivódása a politikai és részben a közgondolkodásba, hogy az oktatás, egészségügy stb. nemtermelő szférák, azaz a termelésből származó nemzeti jövedelemnek csupán fogyasztói, felhasználói. Ezen szemléletnek lényegében csak a megjelenési formája módosult – a jelenlegi gazdasági válság

időszakában abban a megfogalmazásban jelenik meg, hogy először a gazdasági problémákat kell megoldani, csak a növekedés megélénkülése adhat lehetőséget az infrastruktúra (egészségügy, oktatás stb.) jelentősebb fejlesztésére. Azaz ezen szférák kiemelkedő szerepét a munkaerő – szélesebb értelemben a nemzet – újatermelésében, ebből következően a gazdasági növekedésben még mindig nem ismerte fel a politika.

3.2. Az egészségügy területi-funkcionális struktúrájának egyenlőségei

A társadalmi és természeti környezet egészséget veszélyeztető tényezői, a lakosság demográfiai – egészségi állapota (annak változásai) társadalmilag-területileg differenciált szükségletet, kihívást jelentenek az egészségügyi rendszerrel szemben. Az egészségügyi rendszer alkalmazkodó képessége, valamint ennek részeként az egyenlőségekre gyakorolt hatása szempontjából alapvető kérdés, hogy hogyan definiálódnak, ki definiálja ezeket a (differenciált) szükségleteket, hogyan szelektálódnak, transzformálódnak az egészségügyi szférában megjelenő igényekké, továbbá hogy milyen mértékben, milyen közvetítő mechanizmusokon keresztül képesek befolyásolni az egészségügyi szféra „kínálati” oldalát (a szolgáltatások területi-funkcionális struktúráját). Az egyenlőségek meghatározó összetevőjének tartjuk, hogy ezen folyamat során a társadalom egyes csoportjai (az ország egyes térségei, településtípusai) az orvosok egyes csoportjai, valamint az egészségügyi szféra „harmadik” (a lakosság és a szolgáltatást nyújtók között közvetítő szerepet betöltő) szereplői (állam, biztosítók, alapítványok, helyhatóságok) milyen helyzetben vannak, milyen hatalommal rendelkeznek.

Az előzőekben bemutattuk, hogy a szükségletek (egyenlőségek) definiálóját, valamint az egészségügy 'kínálati oldalának' meghatározóját szinte kizárólag az állam központi intézményei jelentették. Az egyik oldalon az erőforrások, döntések központosításával elvileg (látszólag) lehetőség teremtődött arra, hogy az egészségügy-politika megvalósítsa az egyenlőségek csökkentésének célkitűzését. Másrészt azonban ugyanaz a struktúra (az erőforrások elégtelensége és az egészségügyi igazgatás centralizált-utasításos rendszere a belőlük fakadó hiány) szükségszerűen számos vonatkozásban az egyenlőségek fokozódását, valamint a szolgáltatások struktúrájának merevedését idézte elő. (OROSZ, 1986.) Az alkalmazkodóképesség hiánya mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy az egészségügyi és szociális szféra szolgáltatásainak struktúrája kevésbé volt képes alkalmazkodni a lakosság korstruktúrájának és a betegségek struktúrájának radikális megváltozásához (a szív és érrendszeri, daganatos, mozgásszervi, idegrendszeri megbetegedések stb. arányának növekedéséhez).

Az egészségügyi ellátás területi-funkcionális struktúrája merevségének másik megnyilvánulási formáját jelenti, hogyha akár a magyar egészségügy egészét, akár egyes részrendszereit tekintjük, azt állapíthatjuk meg, hogy különböző hierarchiák alsó szintjei relatíve alulfejlettek, a hierarchiák magasabb szintjeihez képest. (Az alábbiakban ezt négy példán keresztül illusztráljuk.)

(a) Az egészségügy egészét tekintve ez abban nyilvánul meg, hogy az alapellátás és a szociális ellátás fejlesztése háttérbe szorult a kórházi ellátás (mindenekelőtt az akut betegségeket ellátó osztályok) fejlesztése mögött. Az alapellátás működése

nagymértékben befolyásolja a specializált ellátáshoz való hozzájutás esélyeit is. (Hisz a lakosság többsége számára az alapellátás jelenti az első találkozási pontot az egészségügyi rendszerrel.)

(b) Az alapellátás területén a különbségek a település-hierarchia szerint jelentkeznek. A falusi körzeti orvosi ellátás átlagos tárgyi-szervezeti feltételei (műszerezettség, hírközlési viszonyai, kapcsolatai a kórházi ellátással stb.) lényegesen kedvezőtlenebbek, mint a városi körzeti orvosi ellátásé, továbbá a rosszabb feltételek között lényegesen nagyobb betegforgalom hárul a falusi körzeti orvosokra.

(c) A kórházi ellátás területi-funkcionális struktúrájára a nagyméretű kórházak túlsúlya, a hierarchia alsó szintjének (a városi kórházak szintjének) „soványága”, deformáltsága jellemző. Ennek a struktúrának a kialakulásában és fenntartásában összefonódtak a központi bürokrácia és egyes professzionális csoportok érdekei.

(d) A krónikus (hosszú ápolási idejű) osztályok⁴ területi elhelyezkedése még koncentráltabb, mint a kórházhálózat egésze. A 83 vidéki általános kórház közül csak 29 rendelkezik ilyen osztállyal, és csupán 5 önálló krónikus ellátást nyújtó kórház van Magyarországon. Ezt a jelenséget egyrészt a szakmai hierarchia alján elhelyezkedő ellátási forma alulfejlettségeként értelmezhetjük. Másrészt a területi szerkezet ezen jellemzőjében társadalmi egyenlőtlenség is megjelenik: az időskorúak érdekeinek alárendeltsége. A 70-es évtizedben az erőteljes városba áramlás „megfiatalította” a városok lakosságát és „előregitette” a falvakét – így az időskorúak egészségügyi ellátásának hiánya fokozottan érinti a falvak lakosságát, azaz területi különbségként is megjelenik.

Az előzőek azt illusztrálják, hogy a területi egyenlőtlenségek a társadalom egyes csoportjai közötti, valamint az egészségügy egyes alrendszerei és az orvosok egyes szakmai csoportjai közötti egyenlőtlenségekkel összefonódva jelentkeznek. A falvak esetében ennek a négy hierarchiának az alsó szintjei sokszálsúan összefonódnak. Ezt a többoldalú strukturális alárendeltséget tekintjük a város–falu közötti területi egyenlőtlenség lényegének. Az egészségügyi szférában hiányoznak azok a szervezeti keretek, mechanizmusok, melyeken keresztül az említett hierarchiák (társadalmi, települési, szolgáltatási, orvos-szakmai hierarchiák) alsóbb szintjeinek érdekei is képviselve lennének, és amelyek mérsékelhetnék, ellensúlyozhatnák a hierarchiák felsőbb szintjeinek a törekvését az erőforrások koncentrálására.

Az egészségügyi szféra egyenlőtlenségeihez nagymértékben hozzájárult az a mód is, ahogy az egészségügy-politika a társadalmi-területi egyenlőtlenségeket értelmezte. (CSÁSZI, 1988.) Az egészségügyi rendszer adott keretei között szükségszerűen csak az egyenlőség egyoldalú és mechanikus szemlélete volt lehetséges. Az egészségügy-politika az egyenlőségeket szinte kizárólag az egészségügy inputjának (kórházi ágyak, orvosok stb.) – fő közigazgatási egységek (megyék) közötti egyenlő elosztásaként értelmezte. Azaz implicit módon feltételezte a szükségletek homogenitását, másrészt azt, hogy a közigazgatás egységei egyben az egészségügy működésének is alapvető területi egységeit jelentik.

Ez a szemlélet egyenlőtlenségként csak a már *meglévő* szolgáltatások elosztását tudja értelmezni. Ezzel szemben, ha az ellátáshoz való hozzáférhetőséget legáltalánosabban mint a szükségletek és az egészségügyi rendszer közötti illeszkedést értelmezzük (PENCHANSKY-THOMAS, 1981), akkor bizonyos szolgáltatások hiánya, a kiépítésükben való késlekedés is egyenlőtlenséget jelent.

Az egyenlőtlenség értelmezéséből kimaradtak mind a lakosság egészségi állapotának területi egyenlőtlenségei, mind az egyes szolgáltatások igénybevételének (használatának) területi-társadalmi különbségei. Ehhez hozzájárult az az ideológia is, hogy a magántulajdon felszámolása, a gazdasági növekedés automatikusan megszünteti a társadalmi egyenlőtlenségeket, valamint az a ma is uralkodó nézet, hogy az egészségügy ingyenessége, automatikusan egyenlő hozzáférhetőséget is biztosít (nem véve tudomást pl. a földrajzi tényezőkről, így a távolság szerepéről sem).

Az egyenlőtlenségek növekedéséhez az egészségügy-politika azáltal is hozzájárult, hogy részben a fentiekben vázolt szemlélet miatt nem volt képes azon csoportok problémáinak kezelésére, akiknek az esetében a szociális és egészségügyi problémák összefonódnak (rokkantak, alkoholisták, mentális zavarokkal küzdők, időskorúak). Ezen problémák a 70-es évek közepe óta fokozódnak, másrészt egyes társadalmi rétegekben és egyes földrajzi térségekben halmozottan más egyenlőtlenségekkel összefonódva jelentkeznek. (MÜNNICH, 1986.) Ez a jelenség általánosabb problémának – az 'integrált' társadalmpolitika hiányának – a megnyilvánulása. Az egészségügy-politika gyógyítás- és kórházcentrikussága azonban nemcsak az előzőekben vázolt sajátos magyar politikai gazdasági folyamatokban, hanem a nyugati típusú medicina általános fejlődési irányában is gyökerezik. (CSÁSZI, 1982; LEVENDEL, 1975.)

3.3. A kórházhálózat koncentrálttsága

Az egészségügyi rendszer előzőekben vázolt jellemzői közül az alábbiakban a kórházi ellátás túlzott koncentrálttságát kissé részletesebben is tárgyaljuk. A 70-es évek elejétől a kórházi ellátás fejlesztése a kórházi hierarchia felső szintjeire, mindenekelőtt a megyei (és regionális) kórházakra koncentrálódott. Ez a folyamat részét képezte a 70-es évtized elején a társadalom életének szinte minden szférájában – a politikában, gazdaságban, területfejlesztésben, oktatásban – kibontakozó új centralizációs hullámnak. Ez a folyamat részben az 1968-ban bevezetett gazdasági reformmal szembeni – a gazdaság szféráján túlmutató – ellenreakció volt.

A 60-as évtized közepén-végén a gazdasági reformmal párhuzamosan a közigazgatás demokratizálására, a helyi tanácsok autonómiájának, önkormányzati jellegének fokozására irányuló törekvések is elindultak. Az egészségügy központi bürokráciája – a megyei szakigazgatásra támaszkodva – az ellátás centralizálásával törekedett hatalmi pozícióinak megőrzésére. Ennek a törekvésnek a legitimálására egyrészt a szakszerűség védelmének, másrészt a nagyszervezetek gazdaságosságának az ideológiája szolgált. Az 50-es évek elején a „nagyszervezet egyenlő szocialista” elképzelés a gazdaságtól az oktatásig uralkodó volt. A nagy, koncentrált szervezet eleve előnyös voltára vonatkozó elképzelés a 70-es évek elején a „nagy egyenlő gazdaságos” formában éledt újjá a mezőgazdaságtól a közigazgatáson át az egészségügyig. A magyar egészségügyi irányítás a kisméretű kórházakat jelenleg is eleve (funkciójuktól függetlenül) elmaradottnak, a múltból származó káros örökségnek tekinti. A magyar fejlődés reális megítéléséhez figyelembe kell venni azonban azt is, hogy az egészségügy számos általános tendenciája, mindenekelőtt az orvostechika fejlődése és a specializáció is a koncentrációt ösztönözte. Amit hangsúlyozni akartunk az az, hogy sem az egészségügyi szférában,

sem annak társadalmi-gazdasági környezetében – alapvetően a politikai intézményrendszer jellemzőiből eredően – nem működtek (vagy csak igen erőteljesen) a koncentráció ellen ható erők.

4. Az egészségügy erőforrásainak (inputjának) területi különbségei

Az előzőekben bemutatottuk, hogy az egészségügy-politika szükségszerűen csak mechanikus, mennyiségi, input szemlélettel tudta értelmezni a területi különbségeket. Ez a fejezet annak vizsgálatára törekszik, hogy az egészségügy-politika a saját maga által felvállalt egyenlőtlenség – dimenzióban (az input esetében) hogy volt (illetve nem volt) képes a különbségek csökkentésére.⁵

A megyék közötti különbségek vizsgálatakor a legrosszabb helyzetű megyék fejlődési pályájára koncentráltunk.

Ezek a megyék a 60-as évek elején kettős kihívással néztek szembe: egyrészt mennyiségi lemaradásukat (orvosokkal, kórházi ágyakkal való ellátottság) kellett megszüntetniük (ezt nevezzük az alábbiakban felzárkózásnak), másrészt egyidejűleg a szolgáltatásuk struktúrájának alkalmazkodnia kellett volna a szükségletek (betegstruktúra, korstruktúra) változásához, azaz az új kihívásokhoz (ezt nevezzük az alábbiakban alkalmazkodásnak). Szembetűnő a vizsgált megyék felzárkózásának kórházcentrikussága. (2. táblázat.)

A mennyiségi különbségek csökkenése ellenére azonban napjainkban is ezek a megyék jelentik az ország legrosszabbul ellátott térségét. A területi különbségek kritikus pontját azonban az jelenti, hogy ezen megyék egészségügyi erőforrásainak, szolgáltatásainak struktúrája kevésbé volt képes alkalmazkodni a szükségletek változásához. Másképp fogalmazva: a felzárkózást célzó fejlesztések nem voltak képesek egyidőben az alkalmazkodást is szolgálni. (3. táblázat.)

Az erőforrások területi elosztásának önmagában való vizsgálata nem veszi figyelembe, hogy jelentős különbségek lehetnek az ellátás iránti szükségletekben.

A 2. fejezetben láttuk, hogy ezen megyék közül három a lakosság halandósági viszonyai alapján is a legkedvezőtlenebb helyzetű volt. A kivételt képező Békés megyében az időskorúak aránya a legmagasabb az országban. Az egészségi állapot és a korösszetétel eredőjeként ezen megyék egészségügyi ellátás iránti szükséglete relatíve nagyobb, mint amit a lakosság létszáma mutat.⁶ Tehát a tényleges területi egyenlőtlenségek még nagyobbak annál – ezen megyék rovására, mint amit a statisztikák mutatnak: az egészségügyi ellátás alacsonyabb szintjével szemben a lakosság kedvezőtlenebb egészségi állapotából vagy/és korstruktúrájából eredő nagyobb szükségletek állnak.

Összegezve megállapítható tehát, hogy az egészségügy-politika még a közép-pontjába állított területen (az erőforrások elosztásában) is igen részlegesen, mérsékelten és ellentmondásosan volt csak képes a területi különbségek csökkentésére. Ebből azonban *nem* az a következtetés adódik, hogy a jelenlegi keretek között és a jelenlegi szemlélettel nagyobb erőfeszítéseket kellene tennie az egészségügy-politikanak a területi különbségek csökkentésére.

Nem hisszük azt sem, hogy az egészségügyi bürokrácia szemléletváltozása, új közelítése az egyenlőtlenségekhez jelentené a megoldás kulcsát. Az egyenlőtlenségek új

értelmezésének és kezelésének – az egészségügy több más problémájával együtt – *előfeltételét* jelenti az egészségügyi szféra átfogó reformja.

2. táblázat

Az egészségügyi erőforrások területi egyenlőtlenségeinek relatív mértéke
(a legjobb ellátottságú megye értéke = 100)

	orvosok száma			szakorvosok száma (10 000 lakosra)			kórházi ágyak száma*		
	1960	1970	1984	1960	1970	1984	1961	1971	1984
Bács-Kiskun	46	49	57	41	44	54	39	59	70
Békés	44	47	51	38	40	43	48	61	67
Pest	39	43	48	38	37	46	20	29	44
Szabolcs-Szatmár	35	37	44	22	26	35	34	61	27
megyék átlaga	56	58	62	49	52	58	49	68	73
Budapest	186	144	132	239	172	143	139	141	129
megyék relatív szórása (%)	30,4	26,6	23,3	37,6	34,3	28,1	35,1	23,7	15,9

*Központi szanatóriumok nélkül

Forrás: OROSZ, 1986

3. táblázat

A 'felzárkózás' és az 'alkalmazkodás' néhány jelzőszáma* (1984)
(a legjobb ellátottságú megye értéke = 100)

	BÁCS	BÉKÉS	PEST	SZABOLCS
	m e g y e			
<i>Szakorvosi járóbeteg-ellátás</i>				
(10000 lakosra jutó órák száma)				
összes szakrendelés	57	60	59	42
onkológia	39	36	18	25
pszichiátriai gondozók	42	54	51	20
<i>Kórházi ellátás</i>				
(10000 lakosra jutó ágyak száma)				
összes kórházi osztály	70	67	44	67
krónikus osztályok**	46	60	44	51
baleseti sebészet	54	19	14	19
intenzív betegellátó	24	29	18	12

*A 'felzárkózás' jellemzésére az olyan erősen aggregált jelzőszámokat használtuk, mint a szakorvosi órák összes száma és a kórházi ágyak összes száma. A többi mutató az 'alkalmazkodás' jellemzésére szolgál.

**Központi szanatóriumok nélkül

Forrás: Egészségügyi Minisztérium Évkönyv, 1984

5. Összegezés és következtetések az egészségügyi reform számára

Az elmúlt egy-két évben széles körű reformkoncepciók fogalmazódtak meg mind a gazdaságban, mind a politikai szférában. Egyetértés van abban is, hogy az egészségügyi szférában is alapvető reformra van szükség, azonban lényegesen kisebb az egyetértés a reform fő jellemzőire vonatkozóan.

Az egészségügyi reform kulcskérdése az állam szerepének gyökeres megváltoztatása, ami a hatalomnak a központi kormányzat és a helyi önkormányzatok, a civil társadalom közösségei, az egyének, valamint az orvosok (professzionalisták) közötti új elosztását jelenti.

A kiindulópontot számunkra az jelenti, hogy a társadalmi közös felelősség hordozója nem kizárólag a paternalista állam lehet. Éppen ellenkezőleg: a társadalmi közös felelősséget elsősorban a települések önkormányzatainak és a civil társadalom közösségeinek kell hordozniuk. Egyrészt a politikai és egészségügyi rendszer pluralizmusa, másrészt az állam és a helyi önkormányzatok közötti hatalommegosztás biztosíthatják azokat a kereteket, amelyek között az állam az egészségügyi szférának csupán az egyik (és nem kizárólagos) működtetője. Hangsúlyozzuk, hogy az egészségügy reformjának előfeltételét jelenti a politikai intézményrendszer, ezen belül a közigazgatás reformja.

Kissé részletesebben, az egészségügyi reform *egyik lehetséges alternatívájának*, az *önkormányzati* típusú működés (OROSZ, 1988) megteremtésének az alábbiak jelentik az alappilléreit:

- Az egészségügy pluralizmusának megteremtése (alapítványok, magánvállalkozások, biztosítótársaságok működési kereteinek kialakítása).
- A plurális egészségügyi rendszeren belül a helyi önkormányzatoknak kellene a domináns szerepet játszaniuk. Ennek szükséges (de nem elégséges előfeltétele), hogy a jelenleg a tanácsok által működtetett, de állami tulajdonban levő egészségügyi intézmények tulajdonosaivá a helyi önkormányzatok váljanak.
- Olyan szervezeti keretek, működési mechanizmusok kialakítása, amelyek lehetőséget adnak arra, hogy az egészségügyi rendszer egyes részrendszereinek, intézményeinek, illetve egyes szereplőinek érdekei kifejeződésre juthassanak, amelyekben a korporatív jellegű döntéshozatal a domináns, a hierarchikus etatista döntéshozatallal szemben; továbbá amelyben kiépíthetők a laikus kontroll intézményei.
- Az egészségügy pénzügyi erőforrásainak növelése az egyik oldalon, az erőforrások racionális felhasználására ösztönző mechanizmusok kialakítása a másik oldalon.
- Az egyének választási lehetősége intézményes kereteinek kialakítása (orvosok, intézmények közötti választás lehetősége).
- Olyan struktúrák, folyamatok kialakítása az egészségügyön belül, amelyek nem fokozzák (csökkentik) az egészségügyön kívüli szférákban létrejövő egyenltlenségeket.

Hangsúlyozzuk, hogy ezek a követelmények részben egymásnak ellentmondóak – így érvényesülésük részben kölcsönös korlátozást is jelent. Más szempontból ez azt is jelenti, hogy az egyenlőség mint érték értelmezését csak a közösségek autonómiája, a szabad választás, a gazdasági racionalitás értékeivel együtt (mint az egészség-

ügyi szféra egyik, de nem egyetlen alapértékét) tartjuk megfelelőnek. Az egészségügyi reformnak ezen értékek konfliktusos együttesén (és nem valamelyik kizárólagosságán) alapuló egészségügyi rendszer (hatalmi, jogi, intézményi, finanszírozási) kereteit kell kialakítania.

JEGYZETEK

1. Mind az egészségügy-szociológián (BLAXTER, 1983; BROTHERSTON, 1976; TOWNSEND-DAVIDSON, 1982; WALTERS, 1980.), mind az egészségügyföldrajzon belül számos irányzat foglalkozik az egészségi állapot és az egészségügyi rendszer egyenlőtlenségeivel. (HAYNES-BENTHAM, 1979; HOWE, 1963; JOSEPH-PHILLIPS, 1984; McGLASHAN-BLUNDEN, 1983; SHANNON-DEVER, 1974). Tanulmányunk gondolköre, szemlélete az egészségügyföldrajz PHILLIPS (1981) által polit-ökonomiainak nevezett irányzatához áll a legközelebb. (EYLES, 1983; 1987; KNOX, 1982; SMITH, 1982). Ezen irányzat fókuszában az egészség és az egészségügyi rendszer társadalmi-gazdasági-politikai rendszerbe való beágyazottsága áll – így túllépi a hagyományos földrajzi vizsgálatok kereteit, továbbá számos szálon kötődik az egészségügyi rendszerek szociológiai vizsgálatához (DOYAL, 1979; ILLSLEY, 1980; NAVARRO, 1978; McKEOWN, 1976). (Az egészségügyföldrajzról ld.: OROSZ, 1988.)
2. Döbbenetes mértékben növekedtek a középkorú (30–65 év közötti) férfiak halálozási rátái. A 35–39 év közötti férfiak halálozási rátája például 1985-ben 1,7-szerese, a 40–45 év közöttieké pedig kétszerese volt az 1965-ös halálozási rátának.
3. Az egyes megyék *nyers* halálozási rátáját jelentősen befolyásolja a lakosság korösszetétele. Egy 'idősebb' megyének akkor is magasabb lehet a nyers halálozási rátája, ha az egyes korcsoportok halálozási rátái alacsonyak (azaz az egészségi állapot kedvező). A kor-standardizált halálozási rátát úgy számítják ki, mintha a korösszetétel megegyezne az országos átlaggal – így kiküszöbölődik a korstruktúra torzító hatása.
4. A krónikus (hosszú ápolási idejű) osztályok közé itt csak az utókezelő és a rehabilitációs osztályokat soroltuk.
5. A magyar területi fejlődés egyik kritikus kérdése: az ország „egyközpontúsága”, Budapest túlsúlya a politikai gazdasági, kulturális, egészségügyi szférában egyaránt. (ENYEDI, 1983) 1985-ben Budapesten koncentráltódott az ország lakosságának 19,4%-a, az orvosok 36%-a, a kórházi ágyak 30%-a. Ezért az egészségügyi erőforrások területi különbségeinek vizsgálatát két részre szükséges osztania: (a) Budapest és a vidék ellátottsága közötti különbség; (b) az egyes megyék közötti különbségek vizsgálata. Terjedelmi okok miatt itt csak ez utóbbival foglalkozunk.
6. A szükségletek *közeltő* figyelembevételére az angol RAWP-módszert alkalmaztuk (DHSS, 1976). Ennek alapján kiszámítottuk az egyes megyék lakosságának – a korstruktúra (kor-specifikus ápolási napok felhasználásával) és az SMR alapján képzett – 'elméleti' változását. A kor- és SMR-súlyozott népesség száma Bács megye esetében 7%-kal, Szabolcs-Szatmár megye esetében 2%-kal Pest és Békés megye esetében 1%-kal volt nagyobb, mint a tényleges lakosságszám. Szabolcs-Szatmár és Pest megye esetében a magas SMR hatását részben csökkentette a lakosság fiatal korösszetétele.

IRODALOM

- ÁGH A. 1988: Önlefékező modernizáció. Világosság, 7. pp. 445–451.
- ANDORKA R. et al. 1988: A társadalmi környezet, életmód, interperszonális kapcsolatok hatása a lakosság egészségi állapotára. MKKE, Szociológiai Tanszék.
- BLAXTER, M. 1983: Health Services as a Defence Against the Consequences of Poverty in Industrialized Societies, Social Science and Medicine, Vol. 17. No. 16, pp. 1139–1148.

- BROTHERSTON, 1976: The Galton Lecture, 1975: Inequality, Is it Inevitable? In: Equalities and Inequalities in Health, pp. 73–104. C. O. Carter and J. Peel (Eds.), Academic Press, London
- CSÁSZI L. 1988: Interpreting Inequalities in Health in Hungary, Social Science and Medicine (megjelenés alatt).
- CSÁSZI L. 1982: Pszichoszomatikus orvoslás. Valóság, 12. pp. 83–91.
- DEPARTMENT OF HEALTH AND SOCIAL SECURITY 1976: Sharing Resources for Health in England, Report of the Resource Allocation Working Party, H. M. S. O. London.
- DOYAL, L. 1979: The Political Economy of Health, Pluto Press.
- ENYEDI GY. 1983: Földrajz és társadalom. Magvető, Budapest.
- EYLES, J. 1983: The Social Geography of Medicine and Health, Croom Helm.
- EYLES, J. 1987: The Geography of the National Health: an Essay in Welfare Geography. Croom Helm.
- FERGE, ZS. 1988: Gazdasági és szociális érdekek és politikák (Economic and Social Interesse and Policjes) Gazdaság, 1. pp. 47–64.
- Halandósági Vizsgálatok 5. A halálozási viszonyok alakulása Magyarországon 1945–1985. I., KSH, 1988.
- HART, J. T. 1975: The Inverse Care Law. In: A Sociology of Medical Practice, G. Cox, and A. Head (Eds.) Macmillan.
- HOWE, G. M. 1963: National Atlas of Disease Mortality in the United Kingdom. Nelson, London. 2nd Edition, 1970.
- ILLSLEY, R. 1980: Professional or Public Health? The Nuffield Provincial Hospitals Trust.
- JONES, K.—MOON, B. 1987: Health Disease and Society, Routledge and Kegan Paul, London.
- JOSEPH, A. E. and PHILLIPS, D. R. 1984: Accessibility and Utilization. Geographical Perspectives on Health Care Delivery. Harper and Row, London.
- KNOX, P. L. 1982: The Geography of Medical Care Delivery: and Historical Perspective, Geoforum, 12. pp. 245–250.
- LEVENDEL L. 1975: Az orvoslásról. A többdimenziós orvoslás és az egészségügy (On Medicine. Multidimensional Medicine and Public Health.) Valóság, 1. pp. 52–63.
- LOSONCZI A. 1986: A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben. Magvető Kiadó, Budapest
- McGLASHAN, N. D.—BLUNDEN, J. R. (Eds.) 1983: Geographical Aspects of Health, Academic Press, London.
- McKEOWN, T. 1976: The Role of Medicine – Dream, Mirage or Nemesis? Nuffield Provincial Hospital Trust.
- MÜNNICH J. 1986: Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon, Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- NAVARRO, V. 1978: The Crisis of the Western System of Medicine in Contemporary Capitalism, International Journal of Health Services, 1, pp. 179–211.
- ORGANIZATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT 1986: Financing and Delivering Health Care, OECD Social Policy Studies No. 4. OECD, Paris.
- OROSZ É. 1985: Az egészségügyi infrastruktúra területi különbségeinek vizsgálata. MTA Regionális Kutatások Központjának Kutatási Eredményei 1., Pécs.
- OROSZ É. 1988a: Az egészségügy földrajzáról, Tér és Társadalom, 4.
- OROSZ É. 1988b: Az egészségügyi reform önkormányzati alternatívájáról (kézirat).
- OROSZ É. 1986: Critical Issues in the Development of Hungarian Public Health with Special Regard to Spatial Differences, Discussion Papers No. 1. Centre for Regional Studies, Pécs.
- PENCHANSKY, D. B.—THOMAS, J. W. 1981: The Concept of Access. Medical Care 19. pp. 127–140.
- PHILLIPS, D. R. 1981: Contemporary Issues in Geography of Health Care, Norwich, Geo Books.
- SHANNON, G. W. and DEVER, A. G. 1974: Health Care Delivery: Spatial Perspectives. New York, McGraw-hill.
- SMITH, D. M. 1982: Geographical Perspectives on Health and Health Care, pp. 1–11. Occasional Paper. Queen Mary College, University of London.
- SZALAI J. 1986a: Inequalities in Access to Health Care in Hungary, Social Science and Medicine, 2. pp. 135–140.

- SZALAI J. 1986b: Az egészségügy betegségei, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
TOWNSEND, P. and DAVIDSON, N. (Eds.) 1982: Inequalities in Health. The Black Report, Penguin Books.
WALTERS, V. 1980: Class Inequality and Health Care, Croom Helm.

OROSZ, ÉVA

REGIONAL INEQUALITIES IN THE HUNGARIAN HEALTH CARE SYSTEMS

Summary

The starting point of the paper at the study of regional inequalities is the fact that public health is embedded in the socio-economic environment. Therefore the present inequalities of the system of Hungarian public health are discussed as an element of the intertwined crisis of the health, economic and political spheres. The paper, dealing with the state of health, shows that the trend of the life expectancy of the Hungarian population has turned away from the one in the advanced Western countries, further on, it indicates that the trend is accompanied by the increasing social and regional differences of mortality. This phenomenon can be interpreted as the 'social cost' of the post-1945 socio-economic development. The paper lays emphasis on the study of the systemic inequalities among the inequalities of the health care, in other words, it wishes to explore the immanent inequalities of the structure and mechanisms of the health system and the effects of the health system upon the inequalities originating outside health care. It wanted to show that the overcentralized health care administration, its system built downwards from the top, the rigid, overcentralized regional functional structure of services constitute part of the inequalities of health care interpreted in a broad sense. In fact these phenomena manifest the unequal power position of certain groups, or spheres of society, or of certain actors of health care in relation to command over resources. We regard the system of political institution evolved by state socialism in the early 50s to be the basic reason of the systemic inequalities of health care.

Translated by Vera Gathy

ОРОС, ЭВА:

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ДИСПРОПОРЦИИ В ЗДРАВООХРАНЕНИИ – О НЕОБХОДИМОСТИ НОВОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

(Резюме)

Нашей исходной точкой при изучении территориальных диспропорций в системе здравоохранения является то, что здравоохранение тесно связано с социально-экономическим окружением. Поэтому в статье система здравоохранения Венгрии рассматривается как один из элементов кризиса взаимовлияющих сфер экономики, политики и здравоохранения.

По ходу изучения состояния здоровья населения в статье указывается на то, что тренд ожидаемой продолжительности жизни среди населения Венгрии отклонился от тренда наблюдаемого в развитых странах Запада, и что этот отклоняющийся тренд сопровождается усилением общественно-территориальных диспропорций в отношении смертности. В этих явлениях выражаются «общественные потери» в политико-экономических процессах, действующих с 1945-го года.

Среди отдельных типов неравенств в статье ставится главное ударение на изучение

структурных диспропорций (диспропорций системы). Иными словами, в ней делается попытка вскрыть имманентные диспропорции в структуре и механизме системы здравоохранения, а также указать на влияния, которые система здравоохранения оказывает на неравенства вне сферы здравоохранения. Чрезмерно централизованное управление здравоохранением, строящееся сверху вниз, а также весьма централизованная, негибкая профессионально-территориальная структура услуг здравоохранения, составляют основное звено диспропорций, подразумеваемых в широком смысле понимания. В сущности, в этих явлениях манифестируются неравные главенства отдельных участников сферы здравоохранения — через распоряжение ресурсами. Основной причиной структурных диспропорций в системе здравоохранения мы считаем существующую систему политических учреждений государственного социализма.

Перевел: Тамаш Бауко

GULÁCSI GÁBOR—NEMES NAGY JÓZSEF:

REGIONALITÁS ÉS TELEPÜLÉSSZERKEZET

(Egy shift-analízis eredményei)

1. A kutatási probléma

A lakossági életkörülmények területi egyenlőtlensége ma is vitákat kavará, és sokak szerint társadalompolitikai beavatkozást igénylő probléma. Ezen egyenlőtlenségek feltárásában és az egyenlőtlenségeket befolyásoló fejlesztéspolitikák kidolgozásában már jó ideje a tudományos kutatás is szerepet kap. Tanulmányok sora vizsgálja a hazai területi egyenlőtlenségek főbb vetületeit: a főváros—vidék dualizmust, a megyék közötti különbségeket és a város—falu egyenlőtlenségeket.¹ A Budapest és vidék közötti jól ismert fejlettségi szakadék mellett ezek a vizsgálatok viszonylag korán kimutatták már egyrészt egy megyék közötti fejlettségi rangsornak a tartós fennállását (amely rangsor élén az iparosodott dunántúli, az alján pedig az alföldi nagyfalvas megyék vannak), másrészt egy ellátottsági lejtőnek a létezését a településhierarchia mentén a nagyvárosoktól az aprófalvak felé tartva. Ezeket az eredményeket a legújabb vizsgálatok is megerősítik.²

Hiányérzetet kelthet azonban az, hogy a megyék, illetve a településtípusok közötti egyenlőtlenségeket az eddigi vizsgálatok mindig elkülönítetten kezelték és még csak kísérletet sem tettek a kétféle egyenlőtlenség kapcsolatának analitikus feltárására. Ezért eddig tisztázatlanul maradtak pl. az olyan (látszólagos) ellentmondások is, hogy az aprófalvakat koncentráló dunántúli megyék (pl. Vas, Baranya) jóval ellátottabbnak bizonyultak, mint a nagyfalvas alföldi megyék (pl. Szolnok, Szabolcs és Pest) holott a települési rangsorok szerint a nagy falvak sokkal ellátottabbak, mint az ún. aprófalvak.

A következőkben arra vállalkozunk, hogy az életkörülmények egy meghatározott körében (a lakossági infrastrukturális ellátottságban) meglevő megyék közötti relatív különbségeket két összetevőre bontsuk, és egyúttal szintetikususan is számszerűsítsük egyrészt a megyénként eltérő településszerkezeteknek, másrészt az egy megyébe tartozó települések viszonylagos térségi fejlettségének az egyenlőtlenséget alakító hatását. Ezzel lehetőség nyílik arra, hogy feltárjuk a kétféle egyenlőtlenségalkító hatás kombinációit is, és végül arra is, hogy a megyéket csoportosítsuk és jellemezzük a relatív ellátottsági szintjüket kialakító hatások szerint.

2. A vizsgálat adatbázisa és módszere

A vizsgálat induló információs bázisa hét lakossági infrastrukturális ellátottsági mutatónak 19 megyére, illetve a megyéken belül 9 településnagyság-kategóriára bontott adatmátrixa egyetlen időpontra vonatkozóan.

A kiválasztott jelzőszámok az alábbiak voltak.

1.	Az ezer főre jutó lakások száma	LAK
2.	Az egy főre jutó háztartási villamosenergia-fogyasztás	VIL
3.	Az ezer főre jutó bolti alapterület	BAT
4.	Az egy főre jutó kiskereskedelmi iparcikkforgalom	IPF
5.	Az ezer főre jutó szakrendelési órák száma	SZR
6.	A közüzemi vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya	VIZ
7.	A közcatorna-hálózatba bekapcsolt lakások aránya	CSA

Az első öt jelzőszám *1987-es adatokat* tartalmaz, amelyek forrása a KSH Területi Statisztikai Évkönyve volt, míg a hatodik és hetedik jelzőszám *1986. év végi* adatokból áll, és ezek forrásai a Megyei Statisztikai Évkönyvek voltak.

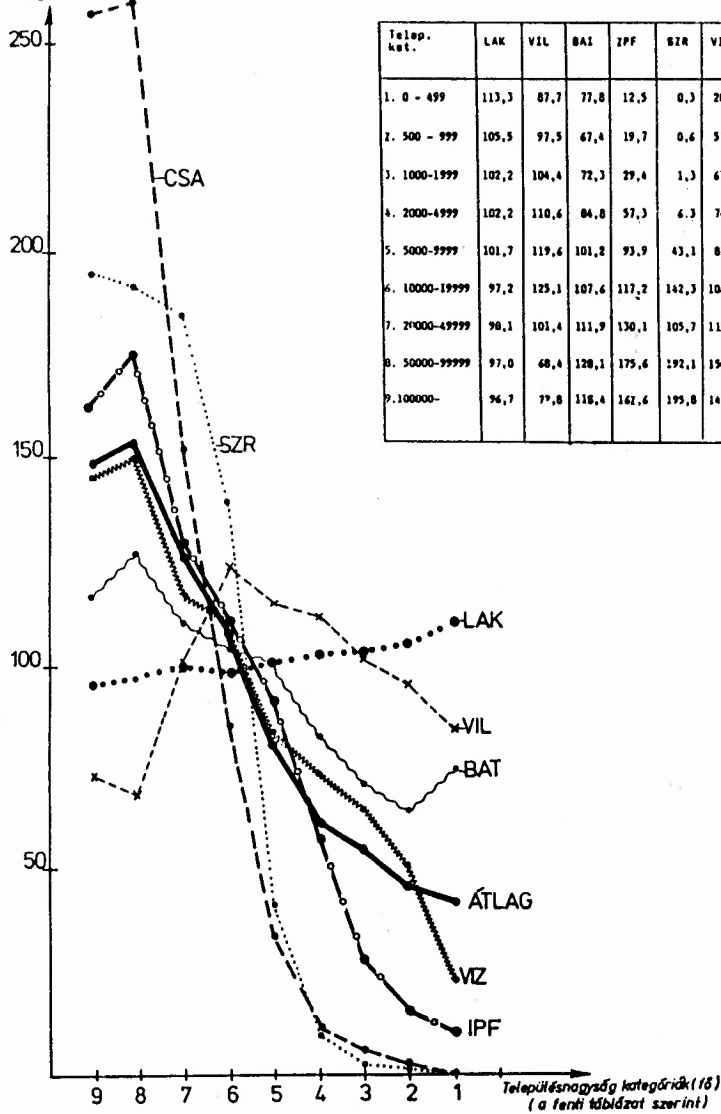
Természetesen – mint minden statisztikai adatokra alapozott fejlettség – és egyenlőtlenségvizsgálatnál – ezúttal is felvethető néhány aggály már a vizsgálat alapjául szolgáló jelzőszámokkal szemben is. Köztük a következők:

- az egyes jelzőszámok csak az infrastrukturális ellátottság egy-egy részterületének egy elnagyolt mennyiségi jellemzőjét ragadják ki, és emiatt csak igen kevés alkalmasak még az adott részterület tényleges állapotának jellemzésére is;
- a hét jelzőszám kevés az infrastrukturális szolgáltatási ellátottság átfogó jellemzésére.

E fontos fenntartásokat mérlegelve azonban arra jutottunk, hogy ezek a mi vizsgálatunkra csak részben érvényesek, és nem kérdőjelezik meg a kapott eredmények megbízhatóságát, a következők miatt:

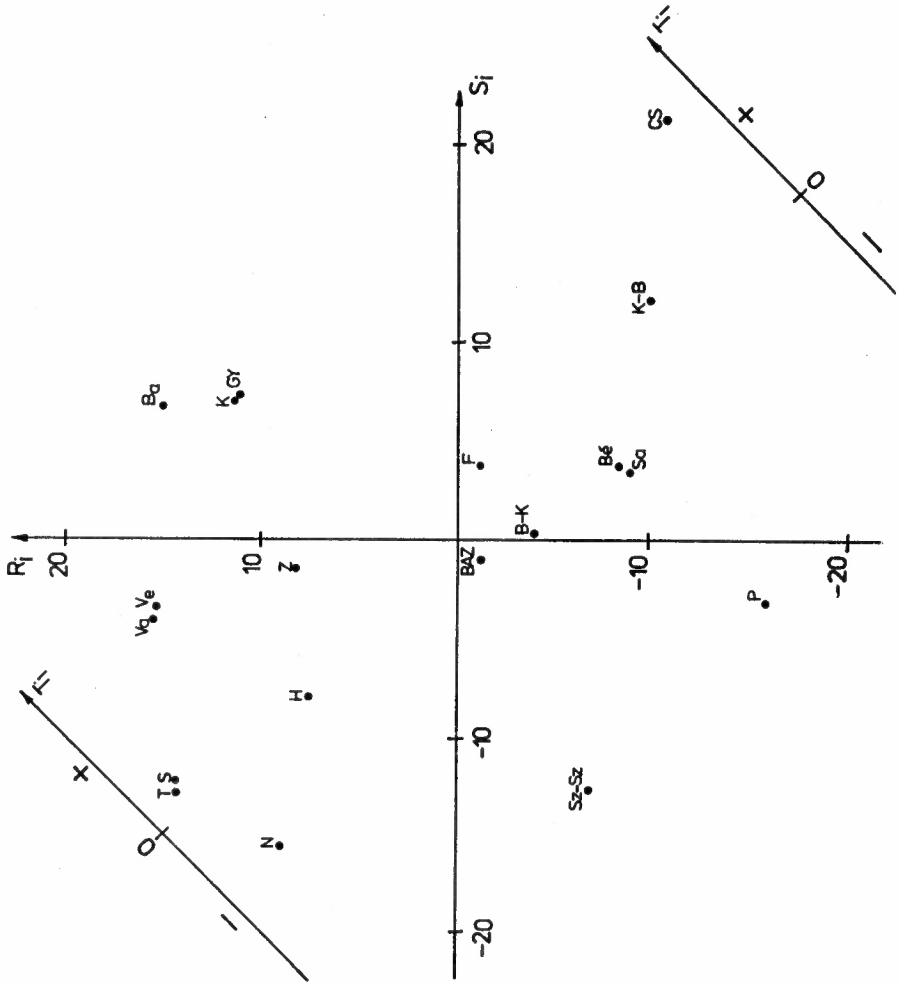
- az jelzőszámokat – és erről a bírálók máskor is gyakran megfélekednek – mi nem arra használjuk, hogy azok az egyes területi egységek abszolút infrastrukturális fejlettségét mérijék, hanem csak arra (és az jóval enyhébb mérési követelmény), hogy a különböző megyéknek az átlaghoz viszonyított relatív infrastrukturális fejlettségét jelezzék;
- az az ellenvetés, hogy az egyes jelzőszámok az általuk képviselt részterületet csak igen elnagyoltan jellemzik, ezúttal azért veszi érvényét, mivel vizsgálatunk a részterületek egyenlőtlenségeinek tárgyalását mellőzve a lakossági infrastrukturális ellátottság egészének egyenlőtlenségeit tárgyalja majd, és itt már mindig a hét jelzőszám átlagán alapulnak majd az elemzések;³
- és végül elismerjük, hogy a szokásos vizsgálatokhoz képest hét jelzőszám szegényesnek tűnik az egész lakossági infrastrukturális szféra megyei egyenlőtlenségeinek jellemzésére (a jelzőszámok szaporítását jórészt a megfelelő bontású statisztikai adatok hiánya gátolja meg.) Ezért még a vizsgálat kezdetén ellenőrző számításokat végeztünk. A hét jelzőszám felhasználásával

Jelzőszám a vidéki átlag
 százalékában
 (vidéki átlag=100)

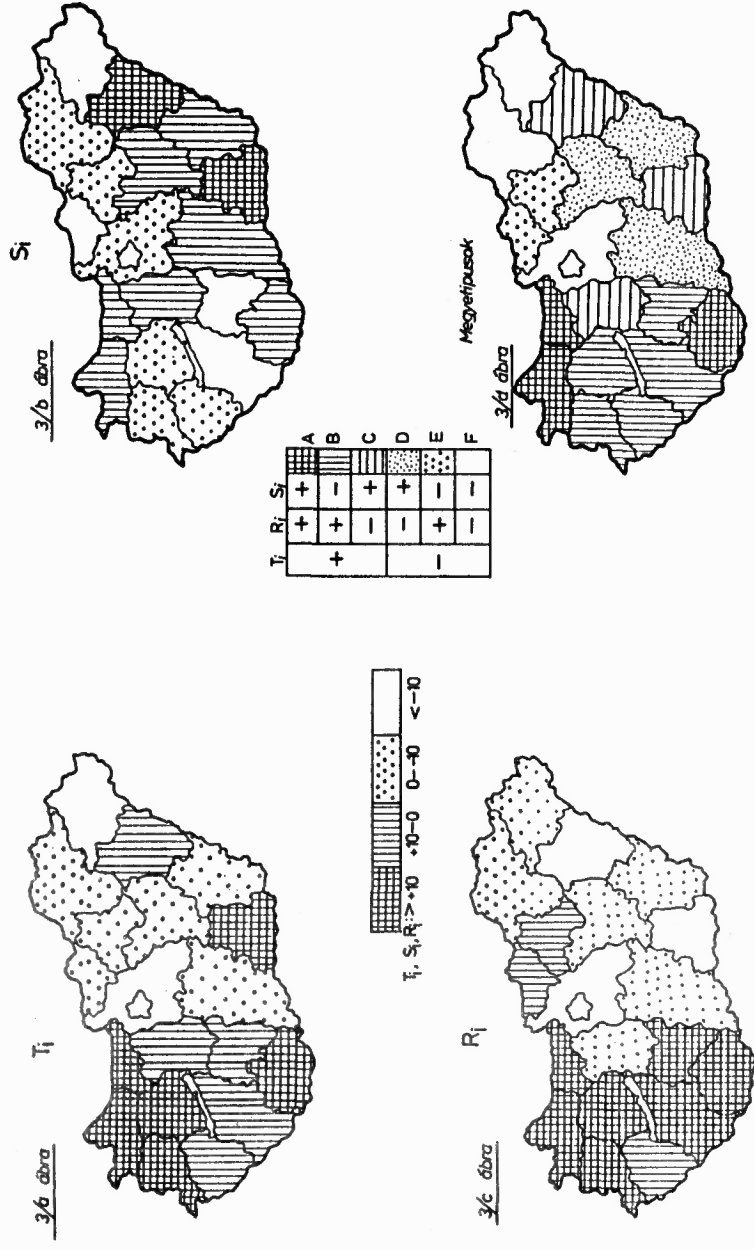

Telep. kat.	LAK	VIL	BAT	ZPF	BZR	VIZ	CSA	Almélíté- szám su- lyozatlan átlaga
1. 0 - 499	113,3	87,7	77,8	12,5	0,3	28,9	-	45,7
2. 500 - 999	105,5	97,5	67,4	19,7	0,6	51,3	1,5	49,1
3. 1000-1999	102,2	104,4	72,3	29,4	1,3	67,2	4,8	54,5
4. 2000-4999	102,2	110,6	84,8	57,3	6,3	74,9	10,7	63,7
5. 5000-9999	101,7	119,6	101,2	93,9	43,1	85,6	35,4	82,9
6. 10000-19999	97,2	125,1	107,6	117,2	142,3	106,4	85,6	111,1
7. 20000-49999	98,1	101,4	111,9	130,1	105,7	119,2	152,0	128,3
8. 50000-99999	97,0	68,4	128,1	175,6	192,1	150,7	255,7	152,5
9. 100000-	96,7	79,8	118,4	162,6	195,8	147,8	259,0	149,9

1. ábra Az infrastrukturális ellátottság településnagyság kategóriák szerinti egyenlőtlensége

2. ábra Megyék a három tényező koordináta-rendszerében

3. ábra A megyei ellátottsági szint és tényezőinek térszerkezete

általunk kiszámított 1986–87-es megyei ellátottsági rangsort összehasonlítottuk Incze Zs. (1987) 1985-re vonatkozó, 42 infrastrukturális mutató alapján számított megyei rangsorával. A két rangsor között 0,83-as rangkorrelációt kaptunk (egyedül Fejér megye pozíciója tér el számottevően a kétféle sorrendben). Eszerint e hét mutató átlaga megfelelően reprezentálja az egészében vett lakossági infrastrukturális szféra megyék közötti egyenlőtlenségeit.

A vizsgálatban kétféle területi kategóriát használtunk: a megyéket és a településnagyság-kategóriákat (kilenc nagyságkategóriát alkalmaztunk a KSH besorolásához igazodva). Természetesen a településnagyság szerinti besorolás a településhierarchiának csak egyetlen dimenziója, amelyet másféle egyenlőtlenségi hierarchiák átszelhetnek. Ezért például néhány nagyságkategóriában (pl. az 5–10 ezer, és a 10–20 ezer lakosú települések kategóriájában) így lényegesen eltérő közigazgatási státusú és gazdasági fejlettségű települések is egybesorolódhatnak. Azonban (1) mégis *közkeletűen elfogadott*, hogy a települések közötti ellátottsági egyenlőtlenségek nagy része jelentkezik a népességnagyság dimenziójában is, továbbá (2) ha a vizsgálatunk jó, akkor olyan eredményeket is kell hoznia, amelyek épp a településkategóriák inhomogenitására utalnak. A belső inhomogenitás különben a megyék területi egységeként való alkalmazásával szemben is felvethető. A vizsgálatról többek közt ezzel kapcsolatos eredményeket is vártunk.

A vizsgálati *módszer* a szakirodalomból jól ismert *shift-analízis* volt.⁴ Metodikai szempontból újdonságértéket kölcsönöz a vizsgálatnak az, hogy

- elsőként kerül sor a módszer bevezetésére a hazai infrastrukturális ellátottsági viszonyok elemzésében;
- a megyék közötti különbségek tényezőkre bontásakor a módszerben a struktúra-dimenziót (a módszer használatakor szokásostól eltérően) nem az ágazati szerkezet, hanem a településnagyság szerinti osztályok képezik;
- a hét mutatóra elvégzett számítás mutatónkénti páros összehasonlításra, illetve egyfajta egyszerű komplex, összevont értékelésre is módot, így elemzési többlet lehetőséget ad.

A módszer lényege (a megjelölt irodalmakban megtalálható precíz matematikai leírást mellőzve) az alábbiakban foglалható össze.

A shift-analízis segítségével minden megyére számszerűen meghatároztuk, hogy az egyes ellátottsági mutatók szerinti megyei előny (a vidéki átlaghoz viszonyított ellátottsági hiány) milyen mértékben származik abból, hogy a megye településhálózatában az országos szinten levő településtípusoknak milyen a népességaránya (strukturális, ez esetben *településszerkezeti hatás*), illetve abból, hogy a megye települései a megfelelő településkategória átlagos ellátottsági szintjéhez képest összességében jobb, vagy kedvezőtlenebb helyzetűek (területi vagy *regionális hatás*). Képletszerűen minden megyére meghatározható az alábbi összefüggés

$$T_i = S_i + R_i$$

ahol T_i = a megye ellátottsági többlete (hiánya)

S_i = strukturális (településszerkezeti) tényező

R_i = regionális tényező

T_i , S_i és R_i előjeles mennyisége pozitív előjelük az adott tényező kedvező, a negatív a kedvezőtlen hatásával azonosítható. A számítások során T_i , S_i és R_i abszolút volumenei számíthatók (pl. a bolti alapterület relatív „többlete”, illetve „hiánya”), majd ezek alakíthatók át százalékos értékévé. Ez a transzformáció – eltüntetvén a különböző jelzőszámok eltérő mértékegységét, dimenzióját – teszi lehetővé egyebek mellett a hét mutatóra kapott eredmények összehasonlítását. Bár a módszernek – a tényezőkre bontás miatt – lényege az *analitikus* karakter, maguk a felbontásban szereplő tényezők – mint arra tömör elnevezésük is utal – egy-egy hatásegység *szintézisei*. (További – a számítások értelmezéséhez feltétlenül szükséges – metodikai kérdésekre az eredmények bemutatásához, értékeléséhez kapcsolódva térünk ki.)

3. A szokásos kettős közelítés: megyék és településtípusok közötti különbségek

Vizsgálatunk kiindulópontját tulajdonképpen a szokásos (egy időpontra vonatkozó) területi egyenlőtlenségvizsgálat képezi: egyrészt tehát az ellátottság megyék közötti egyenlőtlenségeinek, másrészt a településkategóriák közötti egyenlőtlenségeknek a rövid áttekintése.

Az egyes megyék lakossági infrastrukturális ellátottsága jelzőszámainak a vidéki átlagtól való eltéréseit az 1. táblázat T_i oszlopai tartalmazzák. A táblázatban a hét jelzőszám megyei értékei mellett a jelzőszámok átlaga is megtalálható („Együtt” oszlop T_i), amely az egyes megyék lakossági infrastruktúrája egészének a vidéki átlagtól való eltérését fejezi ki.

A táblázatból megállapítható, hogy az addigi vizsgálatok eredményeinek megfelelően, ezekkel a jelzőszámokkal mérve is a dunántúli, iparosodott, városias megyék állnak az egyenlőtlenségi rangsor élén és Nógrád, Pest, valamint Szabolcs-Szatmár megyék a rangsor alján. Ez az átlagos sorrend úgy keletkezett, hogy a hét jelzőszámból öt lényegében mindig ezt a sorrendet adja, egy jelzőszám (a VII.) esetében a sorrend nem korrelál az átlaggal (a rangkorreláció értéke – 0,0), egy jelzőszám pedig (az ezer főre jutó lakások száma) már egy enyhén ellentétes irányú rangsort (ahol tehát az alföldi megyék megelőzik a dunántúli megyéket) ad.⁵ Ez az eltérő összetevő azonban kevésbé befolyásolja az átlagos sorrendet, mert éppen ennél a jelzőszámnál volt a megyék közötti egyenlőtlenség a legkisebb (a legnagyobb megyék közötti egyenlőtlenséget viszont a csatornázott lakások arányának jelzőszáma mutatta).

A lakossági infrastrukturális ellátottságnak a vizsgálatunk jelzőszámaival mért településnagyság-kategóriák közötti egyenlőtlenségeit az 1. ábra mutatja. Az ábrából jól látható, hogy településhierarchia mentén a nagyobb népességű településektől a kisebbek felé haladva egy igen meredek ellátottsági lejtő létezik (lásd a 7 jelzőszám átlagát). A két felső településnagyság-kategóriában az átlagos ellátottság még nagyjából egybeesik (sőt az 50–100000 ezer lakosú települések átlagos ellátottsága kissé még jobbnak is mutatkozik, mint a 100 ezernél népesebb településeké), utána viszont már szigorúan monoton csökkenő az ellátottsági átlag.

Az ábrából az is látható, hogy csakúgy, mint a megyék közötti egyenlőtlenségek esetében, ezúttal is *öt jelzőszám egyenként is ugyanolyan típusú* településkategóriák közötti *egyenlőtlenséget mutat*, mint a hét jelzőszám átlaga. Az ezer főre jutó la-

A hét shift-analízis eredményei

M e g y é k *	L A K		V I L		B A T		I P F		S Z R		V I Z		C S A		E g y ü t t									
	T _i	R _i	T _i	R _i	T _i	R _i	T _i	R _i	T _i	R _i	T _i	R _i	T _i	R _i	T _i	R _i								
1. Baranya	-4,7	-6,1	1,4	10,6	16,9	-6,3	5,1	4,8	0,3	11,9	8,8	3,1	43,9	30,1	13,8	21,6	18,2	3,4	62,7	31,7	31,0	21,6	14,9	6,7
2. Győr-Sopron	-5,0	-4,8	-0,2	5,0	13,9	-8,9	12,5	11,6	0,9	29,4	19,5	9,9	5,1	-3,6	8,7	21,3	13,0	0,3	59,8	27,4	32,4	18,3	11,0	7,3
3. Komárom	-0,3	0,0	-0,3	6,8	7,7	-0,9	6,4	2,4	4,0	-7,5	-16,7	9,2	21,8	8,5	13,3	35,9	28,4	7,5	63,8	48,2	15,6	18,1	11,2	6,9
4. Veszprém	-2,2	-3,1	0,9	5,7	6,3	-0,6	11,1	13,2	-2,1	7,0	13,7	-6,7	-4,2	-3,4	-0,8	25,9	31,9	-6,0	36,9	49,4	-8,5	11,9	15,3	-3,4
5. Vas	-1,9	-3,3	1,4	-6,9	-2,2	-4,7	9,0	9,9	-0,9	1,6	5,5	-3,9	31,2	40,6	-9,4	7,9	14,7	-6,8	39,1	43,0	-3,9	11,4	15,5	-4,1
6. Csongrád	8,9	10,3	-1,4	-19,8	-8,3	-11,5	13,5	4,4	9,1	15,1	-13,8	28,9	33,4	-8,0	41,4	4,5	-15,6	20,1	15,9	46,2	62,1	10,2	-11,0	21,2
7. Zala	-2,2	-4,3	2,1	-19,2	-17,7	-1,5	3,9	4,7	-0,8	15,4	19,6	-4,2	5,5	15,0	-9,5	22,2	26,6	-4,4	21,0	13,3	7,7	6,7	8,2	-1,5
8. Fejér	-3,0	-2,6	-0,4	-17,5	-12,7	-4,8	-8,4	-10,1	1,7	-1,2	-11,0	9,8	-8,5	-7,2	-1,3	19,4	13,4	6,0	36,9	21,2	15,7	2,5	-1,3	3,8
9. Hajdú-Bihar	-0,3	2,1	-2,4	-10,6	-8,3	-2,3	-1,0	-6,9	5,9	4,2	-13,4	17,6	8,6	-16,8	25,4	4,1	-7,5	11,6	11,1	-18,1	30,2	2,3	-10,0	12,3
10. Somogy	0,8	-0,8	1,6	-1,7	-0,3	-1,4	12,1	17,6	-5,5	1,4	15,9	-14,5	-11,7	18,3	-30,0	17,2	29,0	-11,8	-4,1	19,5	-23,6	2,0	14,2	-12,2
11. Tolna	-1,7	-2,7	1,0	12,7	6,6	6,1	6,6	13,0	-6,4	0,4	11,8	-11,4	1,9	25,9	-24,0	10,0	23,2	-13,2	-19,2	22,4	-41,6	1,5	14,3	-12,8
12. Heves	4,2	3,6	0,6	6,1	6,6	-0,5	1,2	4,8	-3,6	10,5	20,1	-9,6	-3,8	-15,8	-19,6	-7,2	-1,7	-5,5	-14,8	3,5	-18,3	-0,5	7,5	-8,0
13. Borsod-Abaúj-Zemplén	-2,2	-2,5	0,3	-9,8	-9,4	-0,4	-7,2	-4,9	-2,3	-18,9	-14,4	-4,5	0,4	2,1	-1,7	-5,0	-3,7	-1,3	26,9	24,7	2,2	-2,3	-1,2	-1,1
14. Bács-Kiskun	10,5	10,8	-0,3	-2,1	-5,5	3,4	14,5	14,1	0,4	24,2	22,5	1,7	-6,4	-8,9	2,5	-20,4	-20,6	0,2	-46,5	-39,2	-7,3	-3,7	-3,9	0,2
15. Békés	6,6	7,1	-0,5	-8,7	-13,6	4,9	11,7	7,5	4,2	10,9	3,0	7,9	-5,3	-13,4	8,1	-9,6	-12,9	3,3	-38,7	-36,5	-2,2	-4,7	-8,4	3,7
16. Szolnok	5,8	6,1	-0,3	-2,8	-6,4	3,6	5,7	1,2	4,5	-0,8	-6,3	5,5	-1,2	-10,5	9,3	-6,7	-9,6	2,9	-39,5	-38,0	-1,5	-5,6	-9,1	3,5
17. Nógrád	1,9	0,9	1,0	-1,5	-9,5	8,0	-3,7	0,7	-4,4	-14,0	13,3	-27,3	-15,0	13,1	-28,1	-8,9	5,5	-14,4	-5,2	39,1	-44,3	-6,6	9,0	-15,6
18. Pest	-3,0	-2,7	-0,3	29,6	16,5	13,1	-28,7	-34,1	4,4	-25,8	-22,6	-3,2	-19,7	-18,6	-1,1	-26,3	-22,4	-3,9	-53,9	-26,1	-27,8	-18,4	-15,7	-2,7
19. Szabolcs-Szatmár	-6,4	-6,9	0,5	-0,1	-2,6	2,5	-8,8	-2,3	-6,5	-20,4	-3,2	-17,2	-31,5	-2,4	-28,1	-17,9	-9,2	-63,9	14,4	-29,5	-19,2	-7,1	-12,1	

* A hét mutató szerinti öszvevont ellátottsági szint sorrendjében

T_i = a megyei ellátottsági többlet (+) vagy hiány (-) a vidéki átlag százaléklékában

R_i = regionális tényező (%)

S_i = településszerkezeti tényező (%)

kások jelzőszáma (LAK) egy enyhe ellenirányú lejtőt mutat, míg az egy főre jutó háztartási villamosenergia-fogyasztás (VIZ) értéke sajátos módon a középső településnagyság-kategóriákban jóval magasabb, mint a legnépesebb és a legkevesebb lakosú településekben.

Röviden így jellemezhető tehát az infrastrukturális ellátottság megyék közötti és településnagyság-kategóriák szerinti egyenlőtlensége. Ez az a pont, ahol a vizsgálatok rendszerint megállnak, a mi elemzésünk viszont ezúttal innen kezdődik. A továbblépés, azaz a kétféle területi egyenlőtlenség kapcsolódásainak feltárása érdekében itt kezdünk bele a shift-analízisek elvégzésébe.

4. A shift-analízis nézőpontja: szétválasztott és összeadódó térségi és településszerkezeti hatások

A hét ellátottsági mutatóra elvégzett hét shift-analízis – mint láttuk – lehetővé teszi minden mutatóra és minden megyére a regionális és településszerkezeti hatás számszerűsítését. Az elvégzett shift-analízisek eredményeit az 1. táblázatban foglaljuk össze.

A regionális és településszerkezeti hatás elvileg hatféle kombinációt eredményezhet T_i , S_i , illetve R_i előjele szerint. A táblázatból látható, hogy mind a hét mutató esetén előfordul mind a hatféle kombináció. Az összes eset ($19 \times 7 = 133$) között vannak gyakrabban, illetve ritkábban előforduló hatáskombinációk. A legtöbb (31) esetben a pozitív regionális hatáshoz ($R_i > 0$) kapcsolódik, mégpedig pozitív egyenleggel ($R_i + S_i = T_i > 0$). Ugyancsak gyakori (28–28) eset az, amikor a két tényező azonos irányban hat, mindkettő pozitív, illetve mindkettő negatív. Jelentős az esetszáma (24) a negatív regionális hatás, illetve a pozitív strukturális tényező negatív egyenlegű összeadódásának ($R_i + S_i = T_i < 0$). A fennmaradó két kombináció esetszáma relatíve alacsony (10, illetve 12).

A kombinációk alapján elsőként az állapítható meg, hogy a vidéki átlagnál kedvezőbb ($T_i > 0$) megyei ellátottsági szint jóval nagyobb számban (69 eset közül 59-ben) köszönhető a pozitív *regionális* hatásnak, mint a pozitív településszerkezeti tényezőnek (69-ből 38 eset). Ugyancsak a regionális faktor dominanciája a jellemző az átlagnál kedvezőtlenebb ($T_i < 0$) esetekben, itt a 64 esetből 52-ben negatív a *regionális* hatás, a településszerkezeti faktor pedig csak 40 esetben.

A számításokból levonható első lényegesebb megállapítás az lehet, hogy az esetek többségében a megyék ellátottsági egyenlőtlensége nagyobb mértékben származik a megyei településkategória-átlagoknak a vidéki átlagoktól való eltéréseiből (azaz a regionális hatásokból), mint a megyei településszerkezetnek az átlagos vidéki településszerkezettől való eltéréseiből (azaz a településszerkezeti hatásokból, a sajátosan egyedi nagyvárosi, vagy aprófalvas jellegből). (Az esetek többségében tehát $|R_i| > |S_i|$.)

Ugyanez az összefüggés nemcsak a hét vizsgált mutatót egyenként elemezve jellemző, hanem felbukkan a megyék orientációs értékű összevont (a hét mutatóra kapott T_i , S_i , R_i értékek egyszerű súlyozatlan átlagával mért) értékelésében is. E munka szerint összességében 11 megye kerül a vidéki átlag⁶ fölé (ezekben a T_i értékek átlaga pozitív), s ezen megyék közül 8 esetén a regionális hatás is pozitív. Az összességében

az átlagszinttől elmaradó 8 megye (ahol tehát a T_i értékek átlaga negatív) többségében (6 megyében) a regionális faktor is negatív. A relatív megyei pozícióval a regionális hatás 74%-ban egyirányú, míg a településszerkezeti csak 58%-ban.

Ez az összefüggés — kissé felülemelkedve a számszerűségeen — *településpolitikai magot* is hordoz: arra utal, hogy az a településfejlesztési cél, amely a hetvenes években a lakossági ellátottság tekintetében az egyes településkategóriákon *belüli* ellátottsági differenciák eliminálására tört alapvetően nem ért el eredményt. A kialakult helyzet ugyanis a célkitűzésnek épp ellenkezőjét tanúsítja: a shift-analízis regionális faktórának meghatározó szerepe ugyanis épp azt jelenti, hogy az egyes településkategóriákon belüli térségi különbségek hatása még ma is nagyobb a településszerkezeti hatásnál. A feltételezhető megyék közötti ellátottsági *közeledés* ily módon inkább a településszerkezet megyék közötti *hasonulásából* (lényegében a városhálózat megerősödéséből, a városi népességarány növekedéséből) ered, semmint — a célul kitűzött — településkategóriákon belüli közeledésből.

Újabb megállapításokhoz juthatunk a számítási eredmények elemzésében, ha összevetjük azt, miként szóródnak a megyék az átlagos — hét mutató számtani átlagával mért — ellátottsági szint mutatója (T_i), illetve ennek két tényezőre (S_i és R_i) való felbontása tükrében. Ezt a vizsgálódást szemléletesen tehetjük úgy, hogy a 19 megyét elhelyezzük R_i és S_i koordinátarendszerében (2. ábra), ahol az eligazodást megkönnyítendő feltüntettük a T_i tengelyt is. (A megyék előjeles jellemzői az ábra ily módon szerkesztett három tengelyre való merőleges vetítésével leolvashatók.)

E közelítés alapján megállapítható az, hogy az átlagos ellátottsági szint (I_i) alapján a vidék két pólusát *Szabolcs-Szatmár*, illetve *Baranya* megyék jelentik, ezek állnak a rangsor élén, illetve végén. Ettől azonban teljesen elütő eredményt kapunk, ha a regionális (R_i), illetve a településszerkezeti (S_i) jellemző szint külön-külön, illetve együttesen értékelve keressük az egymástól leginkább elütő jellemzőjű megyéket. Így vizsgálódva megállapítható, hogy a regionális tényezőt tekintve *Vas* és *Pest* megye üt el leginkább egymástól, a strukturális faktor szerint pedig *Csongrád* és *Nógrád*. Ugyanezen két megye képezi a két pólust a két faktor együttes figyelembevételére alapján — a neki megfelelő két pont esik egymástól legtávolabb az SR koordinátarendszerben. Jónéhány olyan további összehasonlítás tehető, amikor az átlagos ellátottsági pozíció (T_i) szerint egymáshoz nagyon közeli megyék a felbontás tükrében élesen elváló jellemzőjűek. Ez a helyzet például *Csongrád* és *Vas*, *Hajdú-Bihar* és *Somogy*, valamint *Szolnok* és *Nógrád* esetében. A koordinátarendszerben feltűnnek egymáshoz nagyon közel eső megyék is: *Komárom* és *Győr-Sopron*, *Vas* és *Veszprém*, *Tolna* és *Somogy*, *Békés* és *Szabolcs-Szatmár* — ezek azok a megyepárok, ahol a közéleti ellátottsági szint egyben hasonló településszerkezeti és regionális hatásokból tevődik össze.

A vizsgálat geográfiai szintézise a számítási eredmények térképezésével (3/a—d. ábra) kevés szóbeli kommentálást igénylő módon adható meg.

Az átlagos ellátottsági szintben (T_i) mérhető előny, illetve hátrány értékeit térképezve (3/a. ábra) — az előzőekben, a vizsgálat megyesoros induló adatainak bemutatásakor röviden értékelt — séma tárul fel: az ország északnyugati megyéi, valamint a három nagyvárosi megye (*Baranya*, *Csongrád*, *Hajdú-Bihar*) kerül az átlag fölé, s megjelenik a két közismerten leggyengébb mutatókkal rendelkező megye *Szabolcs-Szatmár*, illetve *Pest*.

A településszerkezeti tényező (S_i) térképe (3/b. ábra) részben rokon, részben ellentétes térszerkezetről tanúskodik. Csongrád és Hajdú-Bihar megye kiemelkedik, s Baranya is pozitív faktoralal szerepel. Az északnyugati régió itt már kettéválik. Csak Győr-Sopron és Komárom marad e tényezőben is kedvező helyzetű, s tőlük Fejér megye vezet át az Alföldre (látványosan megjelenítve azt, hogy a Székesfehérvár–Budapest tengely mentén elméletben „kettévágva” duális, részben „dunántúli”, részben „alföldi” közigazgatási egységnek tekinthető). A településszerkezeti hatás faktora jó részt az aprófalvas jelleget adja vissza – kivéve Baranyát, ahol Pécs hatása ezt kiegyenlíti, illetve Pestet, ahol épp a nagyvárosi központ hiánya „húzza le” a településszerkezeti tényezőt. Érdeemes felfigyelni arra, hogy Szabolcs-Szatmár épp e tényezőben milyen élesen elkülönül az Alföld egészétől – feltehetően azért, mert a „felvidéki típusú” Szatmár egyértelműen túlkompenzálja az „alföldi típusú” Szabolcs településszerkezeti jellemzőit. A regionális faktor (R_i) térképe (3/c. ábra – „Nomen est omen” – egy markáns, a Duna által elválasztott Ny–K kettősséget, illetve egy kevésbé karakteres É–D dualizmust hoz felszínre. Az előbbit csak – a korábban is már átmeneti jellegűnek aposztrofált – Fejér töri meg, míg az utóbbit Heves és Nógrád és az alföldi megyék eltérő jellemzői jelenítik meg. A regionális faktor „regionalitása” azért figyelemre méltó, mert korántsem magától értetődő, hisz a regionális faktor (R_i) a módszerben nem valamifajta nagytérégi sajátosságot, hanem megyei egyediséget mér.

A három tényező előjele alapján kialakítható *hat megyetípus* (3/d. ábra) földrajzi elhelyezkedésében – azon túlmenően, hogy új nézőpontból ismételtelen feltárul számos, az előző tényezők kapcsán már említett sajátosság – érdekes felfigyelni arra, hogy a hat típus közül csupán a C típus ($T_i > 0$; $R_i < 0$; $S_i > 0$) az, amelybe egyaránt került a Duna két partjáról megye (Fejér, illetve Csongrád és Hajdú-Bihar). A többi típusok valamennyien vagy a Dunántúlra vagy a Dunától keletre eső országrészre összpontosulnak. Jellemző továbbá az is, hogy az azonos jelleget mutató megyék többsége egymással szomszédos, térségileg összefüggő egységet alkot. Egyértelműen igaz ez a B, D és E típusokra s részben A és F csoportokra. Mindezek tükrében jelen vizsgálat is egy a megyehatárokon túllépő *régióstruktúra valóságos léte mellett érvel.*

Megjegyzésre kívánczik még e tipizálás kapcsán az, hogy az itt leírt struktúrák nemcsak a hét mutató átlaga alapján fedezhetők fel, hanem nagy hányadban *ugyanaz a szerkezete az egyes jelzőszámoknak is.* Kivételt, bizonyos értelemben ellentétes szerkezetet egyedül a lakásellátottsági mutató (LAK) képez, természetes következményeként annak – mint arra már utaltunk –, hogy ez atipikus jelzőszám. Ennek esetleges elhagyásával „javítható” lett volna az elemzés, még karakteresebbek lettek volna a megyei jellemzők – ezt a „trükköt” azonban aligha lett volna tisztességes, s egy hangsúlyozottan prekonceptió nélküli vizsgálatban értelmes alkalmaznunk.

Tanulságok, következtetések

Úgy véljük, hogy tanulmányunk igazolja azt, hogy a különböző dimenziókban felfedezhető területi egyenlőtlenségek együttes elemzésében a hazai szakirodalomban elég mostohán kezelt shift-analízis eredményes, használható módszer lehet. Az általunk elvégzett elemzés természetesen csak egyike a lehetséges alkalmazásoknak, kereshetők

és alkalmazhatók lehetnek az ilyen típusú elemzésekben a mienktől eltérő dimenziók is. A települési egyenlőtlenségek vizsgálhatók lehetnek például közigazgatási kategóriák között is. Végezhető olyan vizsgálat is, amelyben csak a városok jellemzőit vizsgáljuk (megyenként) shift-analízissel, s ekkor az osztályozási szempont akár a várossá alakulás időpontja is lehet. Ebben az esetben nem a nagyság, nem a közigazgatási státusz, hanem az „életkorral” mért tradíció az egyik szempont. Alkalmas a módszer dinamikus, több időpontot vagy egy hosszabb időszakban bekövetkezett elmozdulást tesztelő elemzésre is. Ha összegyűjthető megfelelő adatbázis, eltérhet a kutató a megyei aggregációtól is, annál több vagy kevesebb területegységet használva.

A lehetőségek e gazdag tára a módszer mellett érvel, egyben természetesen azt is világossá teszi, hogy egy-egy vizsgálat akárhány újszerűnek látszó összefüggést is hoz felszínre, távolról sem tarthat igényt a területi egyenlőtlenség-rendszert teljességgel átvilágító közelítés rangjára.

A konkrét vizsgálatnak a részeredmények szinte mindegyikén átütő leglényesebb tartalmi sugallata az, hogy a lakossági életkörülmények, az infrastrukturális ellátottság térszerkezetében a regionális pozíció és karakter a fő differenciáló tényező. Ez egyben feltehetően az ellátottsági szférán túlnyúló karakterisztikum a mai társadalom és gazdaság területi állapotainak – s ily módon területfejlesztési (vagy ha jobban tesszük regionális politika) szemléleti fordulatot igényel. Ennek egyik eleme lehet – a valóságos helyi önállóság, önigazgatás kialakításán túl –, hogy a központi területfejlesztési stratégiai gondolkodásba is elsődleges szempontként épüljön be a regionális szemlélet – ha ez elmarad, utólagosan már aligha lesznek közelíthetők azok az egymástól egyre nyilvánvalóbban elváló fejlődési pályák, amelyeken már ma elindulni látszik, egymástól távolodva például az északnyugati országrész vagy az Alföld jórésze. Természetesen nem a dinamikus térségek fejlődését kell fékezni, hanem az elmaradók esélyeit, lehetőségeit tágtani.

Vizsgálatunk egy lehetséges kiegészítéseképpen végiggondolásra érdemes az is, hogy a most folyó és a közeljövőben tervezett fejlesztési programok hogyan hatnak a megyék regionális pozíciójára és településszerkezetére. Az például biztosnak látszik, hogy a közeljövő két nagy (egyenként is százmilliárdos) országos fejlesztési programja a Bős-Nagymarosi Vízerőmű és a Világkiállítás tovább növeli majd az észak-dunántúli megyék *regionális típusú előnyét*, de valószínűleg ugyanilyen hatása van az idegenforgalmi térségek kiemelt fejlesztésének is, sőt paradox módon még az elmaradott térségek felzárkózási programjának jórésze is a Dunántúlra jut.

Ezzel ellentétes hatású, hasonló súlyú program alig található (legfeljebb a legelmaradottabb alföldi megyék és Borsod alapellátásának felzárkóztatására kiosztott többlet tanácsi támogatásokat soroljuk ide, és esetleg az javíthatja még az elmaradottabb megyék helyzetét, hogy a tanácsi fejlesztési lehetőségek nagy részét ma már népességarányosan osztják el). Fennáll tehát a veszély, hogy az országon belüli regionális egyenlőtlenségek – épp az állami programok következtében is – tovább nőnek, és nyugat–kelet irányban is egy ellátottsági lejtő alakul ki.

A jelenlegi fejlesztési programoknak és irányzatoknak a településszerkezetekre gyakorolt hatását már sokkal nehezebb megjósolni. Az talán mégis feltételezhető, hogy a célcsoportos állami lakásépítés összeomlásával és az intézmény-összevonási hullám levonulásával a legfelső településkategóriák közelmúltbeli erőltetett ütemű fejlesztés-

tések a legfontosabb forrásai szűkültek be, ezért köztük és a többi település közötti fejlesztési olló némileg összébb zárul majd. Másrészt az is valószínű, hogy a településpiramisok alján levő aprófalvak leszakadása nem áll meg, hanem tovább folytatódik. A várossá nyilvánítások folytatódása, valamint a középső településkategóriák megyén belüli fejlesztési pozíciójának javulása pedig már a megyék településszerkezetének további közeledését is eredményezheti, miközben ugyanazokba a közigazgatási és településkategóriákba a különböző megyékben egyre eltérőbb fejlettségű települések tartoznak majd.

Végezetül még talán arra indokolt utalnunk, hogy a tanulmány felvállalt célja egy konkrét, a megválaszolni kívánt kutatási problémához adekvátnak kínálkozó módszerrel végzett elemzés elkészítése volt, s nem hozzászólás írása az újjáéledő régióvitákhoz.⁷ Az eredmények azonban kétségkívül kötik e problémakörhöz a munkákat, s azt erősítik, hogy a területfejlesztési politikának, nem egyszerűen elméleti indítatásból, szakmai „nosztalgiából”, hanem a valós folyamatok elemzéséből kiindulva el kell jutnia egy valóságos *regionális politikai* szemléletmódhoz, s cselekvési eszköztárhoz.

JEGYZETEK

1. A hazai területi egyenlőtlenségek főbb dimenzióinak áttekintését és időbeli változásuk jellemzését lásd Nemes Nagy J. (1988). Az egyenlőtlenségek ilyen csoportosítását e munkából vettük át.
2. Lásd Incze Zs. (1987); Fleischer T. (1988) és Vécsey P. (1988).
3. Egyetlen jelzőszámra mégis szükségesnek látszik külön is kitérni. Ugyanis szemben a többi jelzőszámmal, erről az egyről „Az egy főre jutó iparcikkforgalom”-ról feltehető, hogy a konjunkturális ingadozások miatt más években egészen más egyenlőtlenségi sorrendet adna. Az ellenőrzések során azonban ez az ellenvetés nem igazolódott (az 1985-ös meyerangsor korrelációja pl. 96%-os az 1987-es rangsorral). Legalábbis a 80-as évek közepén ez a jelzőszám is stabil egyenlőtlenségi viszonyokat mutat.
4. A módszer részletes leírását lásd pl. Nemes Nagy J. (1979); Langerné Rédei M. (1985); Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei... (1984), V. fejezet, 1. pont, Shift-analízis.
5. Ez esetben a mutatók átlagán alapuló rangsorral való korreláció értéke $-0,12$. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy ez nagyon durva jelzőszáma a lakásellátottságnak, és például a kisebb települések és az alföldi megyék kedvezőbb pozíciója ez esetben részben éppen az elhagyott, lakatlan lakások nagyobb arányából származik.
6. Itt érdemes talán megjegyezni, hogy az a tény, hogy Budapest nem szerepel a vizsgálatban, természetesen az egyik alapvető területi egyenlőtlenségi dimenzió (főváros–vidék) kirekesztését jelenti az elemzésből. Cserébe azonban egyértelműbbé, világosabbá válnak a vidéket megosztó tényezők, s ráadásul aligha vitatható a vizsgálati egységek összehasonlíthatósága, ami a főváros és a megyék relációjában örök módszertani gond.
7. Utalhatunk egyebek között Tóth J. (1987) és Böhm A. (1988) cikkeire.

IRODALOM

- BÖHM A. 1988: A regionális politika esélyei. *Tér és Társadalom*, 1. sz. 58–66. pp.
- FLEISCHER T. 1988: Az ellátottság terjedése a településhálózaton. Kézirat, 99. p.
- INCZE ZS. 1987: Magyarország megyéinek infrastrukturális színvonala 1980–1985-ben. Kézirat, irat, 117. p.

- LANGERNÉ RÉDEI MÁRIA 1985: A shift-share analízis szakirodalmi áttekintése és alkalmazási lehetőségei a demográfiában. KSH Népeségstudományi Kutató Intézet, Demográfiai Módszertani Füzetek, 2. sz., 68. p.
- Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban (szerk.: Sikos T. Tamás). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 301. p.
- NEMES NAGY JÓZSEF 1979: A shift-analízis alkalmazási lehetőségei a regionális gazdasági fejlődés vizsgálatában. Földrajzi Értesítő, 33–34. sz. 237–247. pp.
- NEMES NAGY JÓZSEF 1988: Területi kiegyenlítődé és differenciálódás Magyarországon. Kézirat, 32. p.
- TÓTH JÓZSEF 1987: Régiók és/vagy megyék? Tér és Társadalom, 2. sz. 77–80. pp.
- VÉCSEI PÁL 1988: Az életkörülmények területi változása. Településfejlesztési Tájékoztató, 1. sz. 46. p.

GULÁCSI, GÁBOR and NEMES NAGY, JÓZSEF

REGIONALITY AND SETTLEMENT STRUCTURE

(Results of a shift-share analysis)

Summary

Using seven indices of (infrastructural) supply, the authors seek to answer the question: what is the role of settlement structure (T_i) and the varied level of supply by settlement types (R_i) differentiating the level of supply of the 19 counties in Hungary. The role of specific features of counties, i.e. the regional factor (R_i) was found to be dominant by the analysis. The study reveals contrasted regional duality between the western (developed) and the eastern (underdeveloped) regions of Hungary.

Today such socio-economic mechanisms seem to have come into gear in Hungary which may develop the mentioned dualism beyond the realm of infrastructural supply, into an overall spatial development process. New, all-embracing regional policy ideas and practice are needed to stop these process leading to extreme spatial separation.

Translated by Eta Daróczi

ГУЛАЧИ, ГАБОР—НЕМЕШ НАДЬ, ЙОЖЕФ:

РЕГИОНАЛЬНОСТЬ И СТРУКТУРА РАССЕЛЕНИЯ. (РЕЗУЛЬТАТЫ НЕКОТОРОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПО АНАЛИЗУ СДВИГА)

(Резюме)

Авторы, на основе данных коммунальной оснащённости (инфраструктуры) на 1986—87 годы и используя метод анализа сдвига, ищут ответ на вопрос, какую роль играют структура (по обозначению S_i) и разницы в уровне оснащённости между медье по типам поселений (R_i) в дифференциации медье (не считая Будапешт) по уровню оснащённости (T_i). По выводу исследования доминирующее значение имеют специфические условия медье, т.е. региональный фактор (R_i). В результате изучения выявилась острая региональная дуальность между (более развитыми) западными и (отсталыми) восточными регионами страны.

В сегодняшней Венгрии, по-видимому, распространяются такие общественно-экономические механизмы, по которым предполагается вероятной эта дуальность — за сферой инфраструктурной оснащённости — как всеохватывающий процесс территориального развития. Чтобы эти процессы не приводили к крайней территориальной разделённости, требуется всеобъемлющее региональное политическое мышление и действие нового типа.

Перевел: Тамаш Бауко

HUNYA GÁBOR:

TELEPÜLÉSHÁLÓZAT-FEJLESZTÉS ÉS TELEPÜLÉSRENDEZÉS ROMÁNIÁBAN

1. A program

Tulajdonképpen igen keveset tudunk a falurendezési programról és a végrehajtás állásáról. Három forrásra támaszkodhatunk: a főtitkári beszédekre, melyek az egyetlen programadó forrásnak tekinthetők, a beszédeket követő magyarázó és példalózó sajtócikkekre, valamint saját és mások személyes megfigyeléseire, értesüléseire. Eleget tudunk róla ahhoz, hogy céljait, ideológiáját és a falusi lakosságra gyakorolt hatását megvilágsítsuk. Emellett ismereteseek az elméleti és gyakorlati előzmények.

A program ideológiai háttereként érdemes idézni az RKP 1987 decemberi országos konferenciája határozatának ide vonatkozó részét.¹ „A leghatározottabban munkálkodni kell különösképpen azért, hogy 2000-ig befejezzük a városok és községek rendezésére, szervezésére és korszerűsítésére, a beépített területek leszűkítésére vonatkozó programokat, aminek nyomán még inkább erősödni fog a szövetség a munkássz-tály, a parasztság, az értelmiség között, a dolgozók összes rétegei között, meggyorsul a román szocialista társadalom homogenizálódásának folyamata, megszűnnek a lényeges különbségek a falu és a város, a különböző társadalmi osztályok és rétegek között, kialakul a szocializmust és a kommunizmust tudatosan építő dolgozó nép egységes társadalma.” E mondat minden szava konkrét tartalommal bír, tömören összefoglalja azt az ideológiai alapot, amivel az RKP igazolja társadalmpolitikáját. Tulajdonképpen ez a klasszikus sztálini totalitarizmus. Részét képezi a társadalmi érdektagoltság elvetése, az egyéni szabadságjogok tagadása, illetve társadalmiként és ebből következően centralizálva elvonhatóként való felfogása.

Praktikus elemzésünk szempontjából itt annak van jelentősége, hogy az idézett határozat a településrendezési tervek felgyorsítására szólít fel. A későbbiekben visszatérünk a településrendezés múltjára és tartalmára, most csak a gyorsítás tényét állapítjuk meg. Ezt követte a gyorsítás tartalmának meghatározása az 1988. március elején tartott tanácsi elnökök – megyei, városi és községi tanácsok elnökei, akik egyben párttitkárok – országos konferenciáján N. Ceausescu beszédében itt ismertette, hogy mit ért a falurendezési programon.²

- Közigazgatási rendezés, aminek során a községek számát 2000-re kívánják csökkenteni, minden község legalább 3000 lakossal rendelkezzen. (Románia 13123 faluja 1985-ben 2705 községbe és 135 város környéki községbe volt sorolva, ezek közül 900 lakossága nem érte el a 3000 főt.)

- „Radikálisan csökkentenünk kell a falvak számát – a jelenlegi körülbelül 13000-ról legfeljebb 5000–6000-re.”
- Mindenki, aki községekben dolgozik, költözzön munkahelytelepülésre. (Főleg az értelmiség és a vezetők ne lakjanak máshol.)
- Mind az 558 agráripari tanács körzetében épüljön ki egy agráripari város, vagy központ, ami körülbelül három községet tömörít. A program szerint 1990-ig minden megyében 2-3 ilyen központot kell létrehozni, 2000-ig pedig az összeset.
- Az agráripari városokban sokoldalú kulturális, oktatási és egészségügyi ellátást kell biztosítani.

E konferencia határozata néhány feladatot is konkretizált a tanácsi vezetők részére.³ Felhívták figyelmüket a településrendezési tervek betartására, az engedély nélküli építkezés és tervtől eltérő területfelhasználás megakadályozására, a községek szerkezeti koncentrációjának növelésére. „A nem megfelelő módon használt területet vissza kell juttatni a mezőgazdaságnak.”

Az RKP Politikai Végrehajtó Bizottsága 1988. április 29-i ülésén a főtítkár ismét szólt a falurendezésről.⁴ Kiemelte, hogy

- csökkenteni kell a beépített területet,
- összevonás útján néhány százzal csökkenteni kell a községek számát,
- „közel felére kell csökkenteni a falvak számát, meghatározva a megmaradókat, azok nagyságát – és az összes új épületeket csak ezeken a településeken emeljék, hogy bizonyos idő múlva megvalósuljon a többi falu felszámolása. Ehhez persze hosszabb időre van szükség, nem kell erőltetnünk a dolgokat.”
- 1990-ig pontosítani kell az agráripari tanácsok területét és szervezetét, 2000-ig ki kell alakítani a központjukat képező városokat. Mintaközpontok, így a Bukarest környékiek létrehozása azonnali feladat.

Valószínű, hogy a falufelszámolással kapcsolatos mérsékeltébb állásfoglalás a nem várt külföldi reakció nyomán született. Ugyanakkor más probléma is felmerült, mégpedig az, hogy az ország mezőgazdaságában még viszonylag nagy az egyéni és a községi tulajdon szerepe, így bizonyos területek nem illeszkednek bele az agráripari tanácsokra alapozott rendezési koncepcióba. A főtítkár kijelentette, hogy az egész parasztságot be kell kapcsolni az agráripari tanácsok keretébe. A domb- és hegyvidékeken új állami és szövetkezeti farmokat (tehát nem gazdaságokat, hanem azok üzemegységeit) kell létrehozni. „Cselekedjünk oly módon, hogy növekedjék a szövetkezeti és állami tulajdon szerepe és erősödjön ez a tulajdonforma a mezőgazdasági termelés minden területén – biztosítsuk, hogy az egész parasztság alapjövédelme szorosan kapcsolódjon a mezőgazdaság szocialista szektorához.” Ezzel a mezőgazdasági terület 9,5 százalékán gazdálkodó, és kisközségek keretébe szervezett egyéni gazdálkodók további államosítása menne végbe. (Meg kell jegyezni, hogy az egyéni gazdaságok eddig is tervkötelezettek voltak, földtulajdonosi jogukat erősen korlátozták.) Felszámolásra kerülne az a mezőgazdasági üzemforma, ami teljesen a kisfalusi léthez kötődik.

A gyakorlati lépésekről sokat elárul a sajtóban indított támogató, magyarázó kampány. A Máramaros megyei néptanács alelnöke arról írt, hogy a megyében N. Ceausescu 1986-os látogatása óta felgyorsult a községrendezés és a beépített terület

csökkentése.⁵ Felülvizsgálták a beépítési terveket, és 61 százalékkal csökkentették a beépíthető területet. „Ennek alapján a kis és szétszórt települések, valamint a mezőgazdasági területeken lévő egyéni gazdaságok áttelepítésére, csoportosítására vonatkozó megyei programban foglalt előirányzatokat 1987-ben teljes egészében megvalósítottuk, s az így felszabadult területek már vissza is kerültek a mezőgazdasági körforgásba.” Kijelölték a tíz agráripari tanács központját, háromnak elkészítették a rendezési tervét; ezek lesznek a mintatelepülések.

Az idézett cikk rávilágít arra, hogy a lakosságáttelepítés és a beépített területek mezőgazdasági célra történő felszabadítása nem egészen újkeletű program. A főtitkári beszédek tehát valóban egy folyamat felgyorsítására vonatkoztak. Feltételezhető, hogyha ezzel nem kezdi el szellőztetni a programot, ugyanúgy csendben folyhatott volna tovább mint addig, különösebb nemzetközi publicitás nélkül.

Úgy tűnik, hogy 1988 nyara folyamán a román sajtó megpróbálta más irányba terelni a közvéleményt. Az elemzések és példák csak építésről, korszerűsítésről, nem áttelepülésről, rombolásról szóltak. Ilyen értelemben tájékoztatta N. Ceausescu Grósz Károly magyar miniszterelnököt is aradi találkozásukon augusztus 28-án. Más külső elemzőt azonban ezzel nem lehetett megnyugtatni, és később a hivatalos magyar politika is hangsúlyozta, hogy nem nyílt a román tájékoztatás, van ok feltételezni, hogy nem került le a napirendről a falufelszámolás, már csak azért sem, mert integráns része a falufejlesztési és mezőgazdasági politikának. A román propaganda sem állítja, hogy elélltak volna a kistelepülések felszámolásának tervétől.

A gyakorlatról ellentmondások az értesülések. Több megyére ismertté vált az áttelepítendő falvak listája. Arra is vonatkozik értesülés, hogy mit is jelentene a nem erőltetett áttelepítés: mindennemű állami szolgáltatás (oktatás, posta, villanyszolgáltatás) leállításával kicsikart távozást. A falusi lakosokat jelenleg bizonytalanságban tartják sorsuk felől, pedig úgy tűnik, hogy az államigazgatás tervei elkészültek a fejlesztendő és felszámolandó falvakról.

Július elején N. Ceausescu meglátogatott néhány Bukarest környéki mintafalut, ahol nagyszabású építkezéseket tekintett meg. Magam is felkerestem néhány héttel később ezeket a községeket. Kizárólag a községközpontok átépítése folyik; lakótelep épül a parasztházak helyén. Mezőgazdasági célú területnövelést, a beépített terület ilyen célú szűkítését nem lehet látni. Ilyenre a főtitkár sem utalt látogatása során. A felépült házak egy részében nincs vízvezeték, fával kellene fűteni a lakásokat, az ígért kereskedelmi és kulturális létesítmények kivitelezéséhez nem kezdtek hozzá.

A továbbiakban a napi események helyett a már biztosan megtörtént dolgokat elemezzük: a településhálózat-fejlesztési koncepció és politika történetét 1968 és 1988 között, a romániai faluhálózat szerkezetét, és az agrárpolitika intézményi aspektusait, kiemelve az agráripari tanács jelentőségét.

2. A román településhálózat-fejlesztési törvénykezés

Regionális fejlesztési politika Romániában két síkon folyik. Az egyik a megyék fejlettségi színvonalának egymáshoz való közelítése, ami főleg az ipari, kisebb mértékben a mezőgazdasági termelés egy főre jutó értékének közelítésére irányul.

Ehhez a munkaerő letelepítéséhez szükséges minimális beruházások adódnak. Minél később ért el egy megyét a nagyarányú központi fejlesztés, annál nagyobb volt a különbség az iparosodottság és a lakosság anyagi ellátottsága között. Egyre szélsőséesebb méreteket öltött a fejlődés termeléscentrikus felfogása.

A regionális fejlesztési politika másik szempontja a város és falu közti különbség csökkentése. Ez jelent bizonyos szociális, ellátási, kommunális és politikai szocializációs prioritásokat. És jelenti a nagyüzemi mezőgazdasági és ipar befogadására alkalmas települések létrehozását.

A településrendezést, mint az egész román jogalkotást is jellemzi a jogi túlszabályozottság, illetve a nem valós állapotokon alapuló jogi szabályozás. Ugyanakkor a jogbizonytalanság és korrupció miatt alig lehet érvényt szerezni a legtöbb rendelkezésnek. Ebből következik azután, hogy politikai kampányokkal, azonos tartalmú rendeletek egyre szigorúbb formában való újrafogalmazásával igyekszik az állam napirenden tartani a törvényeket.

A településkoncentráció és a települések arculatának állami beruházások nyomán történő megváltoztatása 1968 óta szerepel az RKP programjaiban. Akkor a közigazgatási átszervezésnek csak egyik részét jelentette a megyerendszer létrehozása, a párthatározat hasonló súllyal foglalkozott a településrendezés fontosságával is. A településrendezés azért került a legfelső döntéshozás körébe, hogy a települések infrastrukturális fejlesztéséről, általában a városfejlesztés irányáról szülessen döntés. Ekkor még főleg a városok túl alacsony népsűrűségét kritizálták, mert ez költségessé tette a kommunális beruházásokat. A városoknak alkalmassá kellett válniuk a nagy extenzív iparosítási hullám befogadására, az ehhez kapcsolódó munkaerő letelepítésére. Új ipari területeket („platformokat”), lakótelepeket kellett elhelyezni, gondoskodni legalább a víz-, csatorna- és úthálózatról. Ezek a feladatok különösen akkor kerültek előtérbe, amikor a gyorsított iparosítás zöld utat kapott az 1972-es országos pártkonferencián, legyőzve a fontolva haladó, gazdasági reformokkal kacérkodó irányzatot, kiteljesítve Ceausescu főtitkár hatalmát.

Az RKP 1967. október 5–6-i ülése elfogadta az „Alapelvetek Románia közigazgatási-területi megszervezésének javítására és a falusi helységek szisztematizálására vonatkozólag”. A rendelkezés 1968-ban lépett életbe és ennek huszadik évfordulója kapcsán került az idén ismét előtérbe. A falvakra vonatkozó rész már húsz éve leszögezte, hogy a falvakat koncentrált településekké kell tömöríteni, ami lehetővé teszi a népsűrűség növelését, az igénybe vett terület csökkentését; a koncentrált falvaknak alkalmassá kell válniuk arra, hogy nagyüzemi mezőgazdaság központjai legyenek és ipart is befogadjanak. Ekkor azonban még sem a mezőgazdaság fejlődése, sem az iparosítás területi menete nem tartott a falvaknál.⁶

1972-ben az RKP országos konferenciája megállapította, hogy „Noha már több éve leszögeztük, hogy új épületek csak a községek belterületén emelhetők, továbbra is mindenki mindenhol épít, a néptanácsok pedig nem gyakorolnak kellő ellenőrzést és nem intézkednek mindazoknak a felelősségre vonásáról, akik megszegik az ország törvényeit ebben a tekintetben.”⁷ Példa is elhangzott erre a negatív jelenségre: a Bukarest–Pitesti közti út mentén folyamatos település jött létre. A falusi építkezőknek ekkor még több lehetőségük volt, mint később, és igyekeztek felhasználni azokat a te-

rületeket, ahol valamilyen közlekedési, infrastrukturális berendezés megkönnyítette a letelepedést.

Szintén az 1972. évi pártkonferencián határoztak a településhálózat fejlesztéséről. Akkor mértékű iparosítást akartak kezdeni, ami túlnőtt az addigi városok keretén. Célul tűzték ki, hogy minden megyében négy-öt város legyen, országosan 1990-ig 250 új város alakuljon ki.

Nagy iramban hozzá is kezdtek a fejlesztéshez, mindenekelőtt a várossá nyilvánítás megelőlegezésével. A következő évben 40 új várost avattak – azóta azonban csak egyet. Az elmaradottabb területeken várossá nyilvánított tízezer körüli lakosság-számú települések a hetvenes évek végéig nem indultak fejlődésnek, a várossá fejlesztés elakadt. A hetvenes évek második felében a célok között inkább a megyeszékhelyek szocialista, későbbi megfogalmazás szerint, illetve legújabbán a „Ceausescu korszakot” tükröző arculatának kialakítása került előtérbe. Ennek jellegzetes tartozéka a nagy tömegdemonstrációkra alkalmas főtér, a reprezentatív pártház, a gyűléstermet magában foglaló kultúrház, egyik épületen erkély, ahonnan a „conducator” szólhat a népéhez. Az utolsók között, már a nyolcvanas évek közepén került sor a bukaresti városközpont kiépítésére, központjában az állami és pártirányítást egybefoglaló adminisztratív palotával. Az átépítések nyomán megváltozott több város karaktere, hagyományos városképi, műemléki együttesek estek áldozatul az építést megelőző rombolásnak.

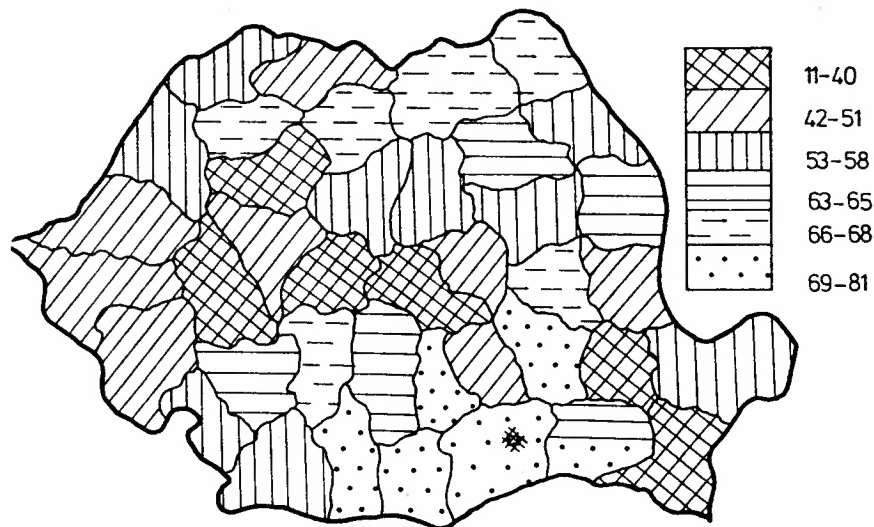
Az 1972-es Országos Pártkonferencia határozata nyomán 1974-ben a korábbi-nál szigorúbb tartalmú településrendezési törvényt hoztak. Ennek továbbfejlesztése 1986-ban ismét csökkentette a beépítésre előirányzott területet, és újraszabályozta a fejlesztendő települések követ. Tulajdonképpen ez utóbbi program az, aminek végrehajtását 1988-ban a főtitkár fel kívánta gyorsítani. A program a szervezett fejlesztésre, építésre, a falusi térségek potenciális központjainak városias kiépítésére helyezte a hangsúlyt. Ujszerű benne, hogy a helyi ipar, kisépítő fejlesztését is támogatta, ami kapcsolódott a falusi önellátás eszméjéhez, a szállítási és kooperációs nehézségekhez.

A kisvárosi hálózat kiépítése, mint láttuk a hetvenes évek közepén lekerült a napirendről, és ennek felélesztéseként értelmezhető az 1986–1988-as program agrár-
ipari városokról, településekről szóló része. Még a fejlesztendő települések száma is közel áll egymáshoz a két programban. Lehet ez azért is, mert bár nem történt várossá nyilvánítás az utóbbi 15 évben, kijelölt községközpontokban folyt már az emeletes házak építése, több falut kiszolgáló oktatási, egészségügyi és kiskereskedelmi egységek létesítése.⁸

A központosított ellátásfejlesztésnek természetesen megvan a nyugati előképe. A központi helyek elmélete, a településgazdaságossági vizsgálatok megerősítették bizonyos funkciók kötöttségét az ellátandó lakosok számához. Egy polgári szabadságjogokon és piacgazdaságon alapuló országban azonban nem volt szó egységesítésről, homogenizálásról a lakosság és a gazdaság totális adminisztratív alárendeléséről a központi terveknek. A központi és helyi állami fejlesztések a kommunális szférára szorítottak, illetve a kommunikáció feltételeit javították. A termelőerők mobilitását és nem helyhez kötését fokozták. A gazdaság és az egyén ehhez alkalmazkodott, ezt alakította, interakción keresztül többségében el is fogadta. A fejlődés organikus módon ment végbe. A kistelepülések jórésze kifejlesztett vagy megőrzött olyan funkciókat lakóhelyként és üdülőkörzetként, amik az általános urbanizálódás és iparosodás idősza-

kában is vonzóvá tették őket, sőt a városok tágabb vonzáskörzetében növekedésüket is gerjesztette.

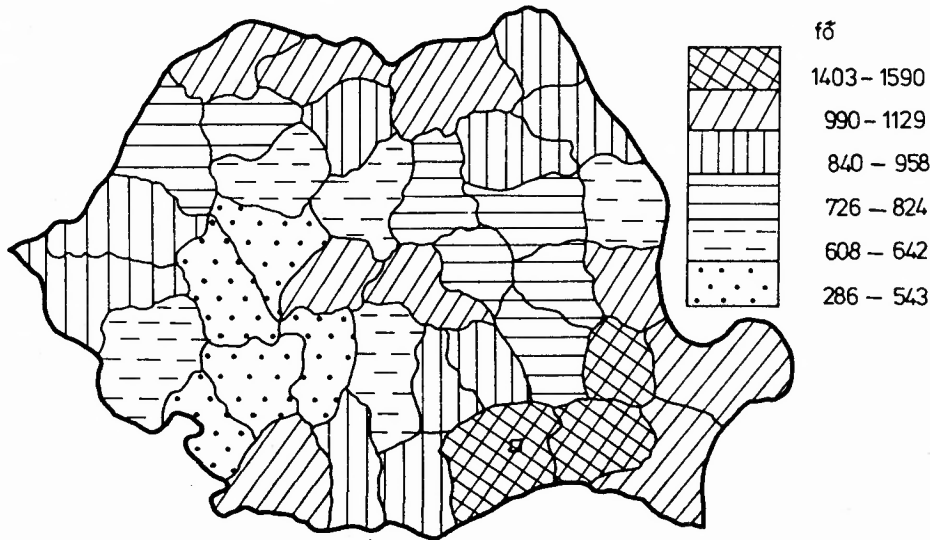
A kelet-európai szocialista településhálózat-fejlesztési gyakorlatok leképezték az államigazgatás, a gazdasági mechanizmus vertikális függőségi viszonyok szerinti szerveződését. A mezőgazdaságban és az iparban az irányító szervek igyekeztek csökkenteni az alárendelt egységek számát, valamilyen homogénnek tűnő profil szerint összevonva őket. A települések fejlődésének irányításában is ez a gyakorlat uralkodott. Az adminisztratív hierarchiát erősítette az anyagi források redistribúciójától való függés. A felsőbb szint előszeretettel tartott vissza eszközöket saját céljaira.⁹ Így a községek szintjén is érvényesült az alá-főle rendeltség, még akkor is, ha a központi tervezés településcsoportokban és azokon belül egyenlő jogú településekkel számolt. (A hetvenes évek második felében pl. Magyarországon és Bulgáriában.) A társadalmi kezdeményezések háttérbe szorultak, a falut erőteljes jövedelemelvonás sújtotta. A magyar településhálózat-fejlesztés múltjából közismert a tanyafelszámolási kampány és az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió, aminek nyomán a falvak felétől elvették a tanácsot, az iskolát és az orvost. Ennek a politikának a hivatalos elvetése csak 1985-ben következett be. Hasonló fejlemények zajlottak Lengyelországban és Bulgáriában is. Románia tehát egy korábban általános kelet-európai gyakorlatnak megfelelően cselekszik, igaz, hogy a rá jellemző radikális formában. Egyik kelet-európai ország radikalizmusa sem ment el odáig, hogy a központi forrásokból gazdaságtalanul működtethető településeket, mint lakóhelyeket is felszámolja.

1. ábra A falusi lakosság aránya, %

3. A romániai falu

Románia lakossága viszonylag gyors urbanizáción esett át az utóbbi húsz évben, ennek ellenére felerészben ma is falusi lakos. Az országos átlagnál lényegesen kisebb a falusi lakosság aránya Erdélyben, különösen annak déli részén (1. ábra). Az ország többi területén csak a ritkán lakott és egy-egy nagyobb város által dominált megyében mutatható ki viszonylag alacsony falusi arány (Braila). Igen szoros korreláció áll fenn az egyes megyék mezőgazdasági jellege, falusias településhálózata és elmaradott infrastrukturális helyzete között. Minden téren elmaradott, falusias vidékek az ország déli és északkeleti megyéi. Alig vannak jobb helyzetben a Kárpátok külső előterének sűrűn lakott megyéi, de ezeket az utóbbi húsz évben már elérte az iparosítás. Az ország legiparosodottabb és legurbanizáltabb területei a Temesvár–Szeben–Brassó–Ploiesti–Bukarest vonal mentén találhatók. Ez az a terület, ahol a legtöbb nem mezőgazdasági jellegű falu is elhelyezkedik.

2. ábra A falvak átlagos lélekszáma

A falvak mérete a hegyvidékeken, különösen a déli és nyugati Kárpátokban a legkisebb, de ennél alig valamivel nagyobbak Kolozs és Maros megye falvai (2. ábra). Az alföldi területeket és az északi medencéket az 1000 főnél népesebb falvak jellemzik. Különösen a legkésőbb (XIX. század) betelepült Havasalföld Duna-menti területeinek mezőgazdasági népessége él viszonylag nagyobb településeken. Ezen a vidéken, a magas arányú falusi népesség viszonylag nagy települései valószínűleg kevésbé vannak veszélyben a településrendezés során, mint más vidékek. Szintén kisebb veszély kelle-

ne, hogy fenyegetse általában az erdélyi falvakat, mert azok viszonylag kis területen, kompakt módon helyezkednek el. Méretük alapján azonban a magyar lakta falvak jó-része nem üti meg az életképesnek nyilvánítás határát. A legkisebb, legkevésbé életké-
pes falvak főleg azok lehetnek, amelyek völgyek mélyén, bekötőút végén helyezked-
nek el. Sok közülük a természetes fogyás állapotában van. Brassó és Szeben megye
szász falvai hagyományosan nagyobb méretűek és viszonylag jól felszereltek, sűrű be-
építésűek, amin kevés kivétlnivalót találhatnak a rendező szervek, viszont az átlagszem-
lélet miatt itt is végre kell hajtani a programot.

Ugy tűnik, hogy a fennmaradás kritériumainak legkevésbé a Kárpátok előteré-
nek román falvai felelnek meg. A párhuzamos folyóvölgyek peremén szinte megszakí-
tás nélkül húzódnak a házsorok dél felé, a falvak alig válnak el egymástól. A házak
közti távolság viszonylag nagy, a kisüzemi szőlő és gyümölcsstermesztés családi kert-
nagyságai szabják meg. Ezeken a területeken hiányzik az alapvető városhálózat, az
infrastrukturális ellátottság rossz. Hasonló helyzetben van Moldva nagy része is.

A falvak fejlődése jellemző módon a mezőgazdasághoz kötődik. A törvények
a közelmúltig nem tették lehetővé a mezőgazdasági termelőszövetkezetek számára
nem mezőgazdasági üzemek létesítését. A napi ingázás távolsága általában kicsi (köz-
lekedési nehézségek), a nagyobb iparvidékek kivételével alig jellemző. Az ipari munka-
vállalás főleg irányított áttelepülés útján történik, ami egyben a népesség területi keve-
redését is elősegíti. A vegyes funkciójú falvak kialakulását, alulról jövő urbanizációs
folyamatát az állami szabályozás szinte teljesen megakadályozza.

A falvak épületállománya elöregedett. Az ötvenes és hatvanas évek fordulóján
volt Romániában az utolsó nagy falusi építkezési fellendülés. Azóta csak legfeljebb a
karbantartás a jellemző.

Falusi lakásépítés (átadott lakások száma)

	Összesen	Lakossági eszközökből
1951–1955	339432	327897
1956–1960	591236	580213
1961–1965	556625	545260
1966–1970	260734	253010
1971–1975	189459	178774
1976–1980	84820	64058
1980–1985	64680	39432

Forrás: Anuarul Statistic, 1986, 248. oldal.

A falusi lakásépítés az 1968-as településrendezési határozatok megszületése
nyomán kezdett gyérülni. Közben egyre nagyobb lett a nem-magánérs építkezés
aránya, ami nyilván a várossá fejlesztendő településekbe koncentrálódott. A magán-
építkezést adminisztratív eszközökkel és építőanyag-hiánnyal gátolják. A korszerűsítés
egyéni kezdeményezésű útjainak lezárása után az állam a falvakban is modernizáló sze-
rebben tetszeleghet. Ennek fejében természetesen saját építőipari lehetőségeihez (nagy
szervezetek, rugalmatlan, előregyártott technológia) idomítja az építési módot és he-
lyet, ami minél koncentráltabb építési területet kíván.

1988-tól az 1. pontban ismertetett program szerint mintegy 5000 lesz a fejleszthető községek száma. A többi, a falusi lakosság mintegy felével megszüntetésre, átköltözésre lesz ítélve. Ezek alapján 5–6 millió ember lakóhely-változtatását kívánják elrendelni. Az ennek megfelelő mintegy 1,5 millió lakást központilag tervezett és kivitelezett, többemeletes házakkal kívánják megoldani. Nehéz megítélni, hogy mennyi idő kellene ennyi lakás felépítéséhez. Jelenleg évi százezer, a gazdasági válság előtt évi százötvenezer lakás felépítését tudták biztosítani. Ebből a falusi építés aránya egyre csökkent, 1985-ben csak tízezer volt. Maximálisan ötvenezer lakás falusi felépítését lehet elképzelni a kapacitások nagyarányú átcsoportosítása és az érintett lakosság munkarejének igénybevétele mellett. Így a 10–15 évesre tervezett program legalább 30 évet venne igénybe. Nem valószínű, hogy akár egy évtizedig következetesen és erőltetett formában folya a megvalósítás. Általában nincs olyan kampány, ami néhány év alatt ki ne fulladna. Attól tehát nem kell tartani, hogy a program maradéktalanul megvalósul. Éppen elég kárt és szenvedést okozhat azonban a megyénkénti 3–5 példastatuálás.

A program előkészítése, mintafalvak kijelölése már évek óta folyik, főleg Bukarest környékén. A falusi mintalakótelepeken két-három emeletes házak épülnek, sokszor külső WC-vel. A régi kis boltok zsúfoltak és rosszul ellátottak. A város és falu közti különbség fennmaradt az ellátás és a kommunális szolgáltatások terén, az új mintatelepülés csak népsűrűségében különbözik a hagyományostól. Ezzel a létrehozás legkevésbé racionális indoka, a termőterület felszabadítás teljesülhet csak. Megvalósulnak viszont a be nem vallott célok, így az életkörülmények, az életmód állami diktálása, az egyéni választás lehetőségének csökkentése, ellenőrzése.

A fejlesztési programok és szólások ellenére fennmaradt a romániai társadalom- és gazdaságpolitika mezőgazdaság- és parasztságellenessége. Él az összes hagyományos ideológiai gyanú a nem munkás osztályokkal és a nem állami tulajdonnal szemben. A falusiaknak önellátóknak kell lenniük élelmiszerből, csak saját termékért cserében részesedhetnek feldolgozott élelmiszerből. A nyugdíjrendszer és más szociális juttatások értéke fele-harmada a városiakénak. Ugyanakkor a háztáji intézményén keresztül sokáig bizonyos szabadsággal rendelkeztek, amit a nyolcvanas évek közepén szűkített az állami szabályozás. Kötelező termelési szerkezetet és szerződés kötési kvótát írtak elő, tovább korlátozták a háztáji föld nagyságát. A parasztság jövedelme 1980-ban 40 százalékkal volt kevesebb mint a munkásoké. A piacokon maximált, alacsony áron adhatja el a termékét az, aki teljesítette a beszolgáltatást. A jövedelemszerzés és termékcsere a nyolcvanas években jelentős részben a fekete piacra vonult vissza.

A falusiak emeletes házakba való költöztetése megfoszthatja őket létfenntartásuk legalapvetőbb eszközétől, a ház körüli kerttől és az állattartási lehetőségtől. Megszűnik személyi autonómiájuk az élelmiszer-termelés, a fűtés és számos más szolgáltatás terén, kiszolgáltatott helyzetbe kerülnek az állami ellátással szemben, ami általában nem működik.

Az ország egyes területeinek falvai természetesen etnikai összetételük, történeti múltjuk, építészeti és kulturális kincseik alapján erősen különböznek. Hogy ezt miképpen veszik majd figyelembe a településrendezés során, arra az ezekhez a kérdésekhez való hivatalos viszonyból következtethetünk. A nem román történeti múlt emlékeit inkább fel kívánják majd áldozni. Jellemző, hogy több erdélyi falu maga igyekszik bizonyítani dák eredetét, ezzel küzdve a fennmaradásért.

4. A mezőgazdasági termelés koncentrációja¹⁰

A falurendezési terv lényegéhez tartozik, hogy a koncentrált falvak egyben nagy agráripari termelőegységek központjaivá váljanak.

Ennek a fejlesztési politikának az előképe a Szovjetunióban Hruscsov idején, az ötvenes évek közepétől követett mezőgazdaság-fejlesztési politikában található meg. A nagy szervezeti egységek mind a mezőgazdasági termelés adminisztratív irányítása, mind a lakosság ellenőrzése szempontjából előnyösnek látszottak. A gazdaságosság nem igazolta mindezt, a koncentrált fejlesztés általában aránytalanul sokba került, a mezőgazdaság hozamai nem nőttek, felduzzadt a bürokrácia. A mezőgazdasági dolgozók bérmunkásokká váltak, termelési érdekeltségük, gazdaszellemeik elsorvadt. Igaz, ezzel megfeleltek a profitmotivációt kikapcsoló szocialista embereszménynek, a hivatali irányító apparátus kiszolgálóivá váltak. A kelet-európai országokban ebben a szellemenben zajlott először a kollektivizálás, majd a tsz-ek összevonása.

A koncentrált leginkább Bulgáriában teljesedett ki, amikor 1971-ben létrehozták az agráripari komplexumokat, amelyek már átlag 15–20 ezer hektáron gazdálkodtak. A mintegy 170 ilyen nagy szervezet területi egységként is funkcionált, megfelelt az ún. településrendszereknek, központjukban egy-egy agráripari várossal. Azonos időpontban Magyarországon tsz-összevonás kezdődött, és elfogadták az Országos Településhálózat Fejlesztési Koncepciót. A tsz-központok általában a központi településekre települtek, de a koncentráció nem érte el azt a mértéket, amit Bulgáriában. A háztáji mezőgazdaság és a magánlakás-építés mindkét országban enyhítette a központi koncentrációs politika hatását.

A koncentráció hátterében olyan klasszikus szocialista elv is állt, hogy a város és a falu közti különbséget meg kell szüntetni. Ez azonban nem településméret, hanem általánosabb életkörülmények kérdése. Alapfeltétele a mezőgazdasági népesség emancipációja, politikai, társadalmi megkülönböztetésének eltörlése. Bulgáriában éppen azért sikerült viszonylag nagy szervezetet kialakítani, az állami és szövetkezeti formákat összemosni, mert a parasztok jövedelmét, részben szociális ellátását is erőteljesen közelítették az ipari munkások szintjéhez.

Utóbb bebizonyosodott, hogy a paraszti emancipációnak nem feltétele a koncentrált település és munkahely. A mezőgazdasági termelés hatékonysága erőteljesen romlik ilyen feltételek között. Bulgáriában 1979-ben megindult, majd 1987-ben kiteljesedett az agráripari komplexum rendszerének kritikája. Az újabb reformok a kisebb szervezetek önállóságát, a szövetkezés jelentőségét az egyéni gazdasági motiváció fontosságát hangsúlyozzák. Magyarországon 1982 majd 1987-től van új szemlélet a mezőgazdasági nagyüzemen belüli vállalkozási formákat lehetővé tevő intézkedésekkel.

Románia gyakorlatilag a kudarcot vallott bolgárhoz hasonló utat kíván megkísérve, erőltetve és több alapfeltétel hiányában befutni. A szövetkezetesítést követő összevonások után 1963-ra kialakult Romániában az átlagosan 2000–2500 hektáros mezőgazdasági üzemnagyság, ami nagy vonásokban mindmáig fennmaradt. A koncentráció csak az irányításban erősödött. Az összes lényeges gazdálkodási döntés a megyei agráripari igazgatóságokon születik. Megtartották a gépállomások rendszerét, a gépek állami beszerzését és elosztását, a munkák ilyen módon való felügyeletét. A hetvenes években az állam vált a nagyüzemi állattenyésztő telepek beruházójává, amihez társu-

lások formájában vonta össze szövetkezeti és állami mezőgazdasági egységek pénzalapjait is. 1978-ban merült fel, hogy az egy gépállomáshoz tartozó üzemek, a közös állattenyésztő telepeket működtető egységek agráripari tanácsot alkossanak. Számos kapcsolódó szervezeti átalakítás ellenére az üzemek megőrizték a tanácsokkal szembeni viszonylagos önállóságukat és a megyei irányítás sem adott le jogköréből. 1988-ban radikálisabb elképzelés látott napvilágot: az agráripari tanács legyen alapvető tervezési és gazdasági egység, az eddigiek alapján azonban egyetlen feltétel sem vált kedvezőbbé ennek megvalósításához.

Mi hátráltatja és hátráltatta korábban is az összevonást Romániában? A szövetkezeti parasztságot nem kívánták emancipálni, jövedelme 60%-a az állami alkalmazottakénak. Az állami és szövetkezeti mezőgazdaság közötti bér és munkafeltétel különbség olyan nagy, hogy nem lenne egyszerű felszámolni. A parasztok még teljesebb államosításának politikai célja ütközik a falu közvetlen gazdasági kiszákmányolásának céljával, aminek fenntartását gazdaságilag tarthatják szükségesnek.

A termőterület-növelés nagyszabású előképe szintén a Hruscsovhoz kapcsolódó szűzföldprogram, azaz a mezőgazdaság extenzív tartalékainak feltárása. Romániában 1980 óta erősödött ismét az a szemlélet, hogy a termőterület nagysága és az állatok száma jelenti az alapvető agrárpolitikai sikermutatókat. Nagy összegeket fordítanak korábban meg nem művelt területek termelésbe vonására. Megkezdték a Duna-delta páratlan őstermészetének átalakítását. (1980–85 között 150 ezer ha szántóterületet (1,5%) nyertek, főleg a rétek rovására. (Az élelmiszerellátás ettől függetlenül romlott.)

5. Összegzés

Magyar és nemzetközi tiltakozást váltott ki az RKP főtitkárának az a bejelentése, hogy felére kívánja csökkenteni a falvak számát a lakosságot agráripari városokba koncentrálván. Félő, hogy a rombolás és átépítés során egyetemes kulturális értékek mennek veszendőbe és felbomlasztják a még meglévő, működő magyar helyi közösségeket is. Ezzel kapcsolatban véleményem szerint a következő szempontokat is figyelembe kell venni.

A modernizáció minden formája, de különösen a felülről vezérelt szocialista iparosítás ellentétes a helyi közösségek megőrzésére irányuló törekvésekkel. Az egyéni és kollektív szabadságjogok erőteljes korlátozottsága kiszolgáltatottá teszi a társadalmat az állami beavatkozásokkal szemben. Romániában erőteljesen jelentkezik a társadalmi és egyéni élet államosítása. Céljai és eszközei a sztálini és általában a totális államról alkotott képnek megfelelően alakulnak.

A felülről vezérelt társadalom és gazdaságirányítás előszeretettel törekszik az emberek és kapacitások koncentrálására a jobb ellenőrzés céljából.

A nemzetiségi autonómia, a kulturális és oktatási intézmények felszámolása 1947 óta folyamatos Romániában. Ez ellen hivatalos magyar felszólamlás a közelmúltig nem történt. A megváltozott magyar külpolitikai mozgástér és új hivatalos nemzet-szemlélet adott alkalmat arra, hogy éppen a településrendezési határozat kapcsán robbanjon ki a magyar nemzetiség ügye.

A gazdasági és társadalmi programok radikalizmusa Romániában az ország válásával arányosan nőtt. A hétköznapi létfeltételeket ideológiai mannával és politikai rituálékkal helyettesítik. A román nacionalizmus és a társadalom homogenizálásáról vallott elképzelések felerősödtek az anyagi életkörülmények romlásával, a vezetés bizonytalanságérzetével párhuzamosan. Nem jött azonban létre egy alapvetően új ideológia, a sztálinizmus jelenti az eszmei alapot. Ezt az ország körülményeire annyiban adaptálták, hogy nem a nagyhatalmi státusz, hanem a kialakulatlan nemzetállamiság jelenti az összerendező szempontot. A pártfőtitkár a forradalmári erényeket hangoztatja: gyors átütő sikert hajszol a társadalom véleménye ellenében egy elképzelt aranykor reményében.

Az 1988-as településrendezési program radikalizmusa a mindent átfogó jellegben és elsorvasztandó települések felszámolásában van. Míg a hetvenes évek eleji magyar, bolgár, román koncepciók a nem fejlesztendő településeket lassú elsorvadásra ítélték, Románia új megoldása ezeket fel is kívánja számolni. Éppen, amikor a többi említett ország hivatalosan is szakított a sztálini–hruscsovi településpolitikával, Románia az elődöket túllícitálva akarja azt megvalósítani.

JEGYZETEK

1. Előre, 1987. december 19.
2. Előre, 1988. március 5.
3. Előre, 1988. március 8.
4. Előre, 1988. május 5.
5. Suta Ambroziu: A települések szisztematizálása – az ország sokoldalú fejlődésének objektív követelménye. Előre, 1988. június 15.
6. Hunya Gábor: Románia regionális iparfejlődésének fő tendenciái. Földrajzi Közlemények, 1985/4.
7. A Román Kommunista Párt országos konferenciája, 1972. július 19–21. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1972.
8. Alin Teodorescu: A tudományos területrendezés – az életminőség javításának lényeges összetevője. Előre, 1988. július 23.
9. Vági Gábor: Verseny a fejlesztési forrásokért, KJK, Budapest, 1985.
10. Az agrárviszonyok részletes kifejtését lásd Hunya Gábor: Feszültségi pontok a román mezőgazdaság szervezeti és irányítási rendszerében. Medvetánc 1986/4.–1987/1.

HUNYA, GÁBOR

SETTLEMENT NETWORK DEVELOPMENT AND SETTLEMENT PLANNING IN ROMANIA

Summary

In March 1988 the secretary general of the Romanian Communist Party announced an overall program for village network development and village planning („sistematizarea”) which sentenced 8000 villages to liquidation. Later, due to international protest, the plan of destruction was not mentioned by the Romanian propaganda but it was not rejected either. The present paper deals with the background of this program, its historical and conceptual antecedents and its relationship with the program of agricultural development.

Within the strongly centralized system of decision making in Romania where a citizen must not freely decide where to live or work where family house construction is hardly licensed, where generations are confined to move into blocks of buildings, it is hard to imagine anything else than a strongly selective development policy which favours large settlements. Units of agricultural production are also concentrated, possibilities for individual and household farming are limited. This development model follows Soviet ideas of the late 1950s which gained adherents all over Eastern Europe but when the drawbacks of overconcentration in production and in settlement development were becoming obvious, this model was more or less rejected.

The acts of 1968 and 1974 on settlement network development were the antecedents of the above mentioned program in Romania. A project of developing small towns, included in these acts, was struck off from the agenda in the mid-1970s then it cropped up again in 1986.

From a study of the Romanian village network it emerges that the planned tiny villages can be found on the southern slopes of the Carpathians. Nevertheless, it was not here where the execution of the program started, but it did around Bucharest and in four-five model villages in each county.

All forms of modernization, but particularly socialist industrialization which is controlled from the top and striving for prompt results, find themselves opposed with endeavours to preserve local communities. The nationalization („etatization”) of society is gaining larger and larger dimensions and the possibilities of individual life are getting ever smaller in Romania in the 1980s. Earlier the peasantry was mainly exploited by economic means – the reorganization of its home place is a new phenomenon.

Translated by Eta Daróczy

ХУНЯ, ГАБОР:

РАЗВИТИЕ СЕТИ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ И ОРГАНИЗАЦИЯ ПОСЕЛЕНИЙ В РУМЫНИИ

(Резюме)

В марте 1988-го года генеральный секретарь РКП объявил всеохватывающую программу развития сети сельских населенных пунктов и организации («систематизации») сельских поселений, в рамках которой присудил ликвидации 8000 деревень. Под влиянием международного протеста румынская пропаганда позднее перестала говорить о плане разрушения деревень, но, в то же время, и не отвергла его. В настоящей статье рассматриваются изнанка, исторические и идейные предпосылки данной программы, а также ее связь с программой развития сельского хозяйства.

В сильно централизованной системе принятия решений, по которой граждане не могут свободно выбирать место жительства и работы, и едва разрешается строить свой дом, что означает, что новые поколения вынуждаются переселиться в новые микрорайоны, само собой разумеется развитие крупных населенных пунктов. Стараются подчинить концентрации и сельскохозяйственные производственные единицы, ограничить условия индивидуального и приусадебного хозяйства. Данная модель развития следует советскому примеру 1950-х годов, который позднее нашел сторонников по всей Восточной Европе. Однако, в последующих доказались недостатки чрезмерной концентрации производства и расселения, и соответствующая модель развития в той или иной степени во всех странах была отвергнута.

В Румынии прецедентом программы были законы о развитии сети населенных пунктов от 1968-го и 1974-го годов. Программа создания сети малых городов, сформулированная в этих законах, была снята с повестки дня в середине 1970-х годов, но она вновь появилась в 1986-м году.

Исследования сети сельских населенных пунктов Румынии показывают, что наиболее неустроенные мелкие деревни находятся в южных предгорных районах Карпат. Все же, осуществление программы систематизации началось не там, а в окрестности Бухареста, а также, в качестве четырех-пяти образцовых поселений, по всем уездам.

Любая форма модернизации, и особенно социалистическая индустриализация, управляемая сверху и рассчитывающая на быстрые успехи, противоречит стремлению сохранить локальные общества. В 1980-е годы в Румынии все больших размеров достигает государственный контроль над обществом и сужаются возможности личной жизни. В то время как крестьянство раньше в основном было эксплуатировано экономически, реорганизация же его места обитания считается новым явлением.

Перевел: Тамаш Бауко

RECHNITZER JÁNOS:

TERÜLETI SZEMPONTOK AZ IPARSZERKEZET ÁTALAKÍTÁSAHOZ

Bevezetés

A gazdasági folyamatok nem pontszerűek, hanem térben szétterülnek, vagyis az ország területi szerkezete, térbeli hálózata alapvetően befolyásolja a gazdaság fejlődését. A hatásrendszer természetesen kölcsönös, hiszen a gazdaság jellege, struktúrája is meghatározza a településhálózatot, ezen belül az egyes térségek, települések, településegységek kialakulását, fejlődési és mozgáspályáját. A gazdaság térbeli meghatározottságainak tudatos számbavétele és beépítése a jövőt alakító folyamatokba ma már nélkülözhetetlen. Olyan új, minőségi – és ezáltal nem vagy nehezen számszerűsíthető – faktor a térbeliség, amely eddig nem ismert vagy kellően *még nem értékelt erőforrások tömegét* hozhatja mozgásba. Ezek a tényezők integrálódva a műszaki-technológiai fejlődés általános trendjébe, alkotó elemei lehetnek a modern gazdaságnak.

Elérkeztünk *gazdasági erőforrásaink határához*; a természeti erőforrások klasszikus elemei fokozatosan kimerülnek, a munkaerő-tartalékok úgyszintén, a nagy szerkezetátalakító beruházások korszaka lezárult. Maradnak tehát egyrészt a technikai-technológiai és szervezeti-irányítási-érdekeltségi rendszerek megújítása, másrészt a gazdaság térbeli elhelyezkedéséből adódó meghatározottságok; a *regionális innovációs potenciál* (ENYEDI GY. 1981) – mint új erőforráselemek – felfedezése és hasznosítása.

Tanulmányunk célja az ipar tervezett szerkezetátalakításához *néhány területi, térbeli meghatározottság felvázolása*, vagy pontosabban, az ipar térbeli szerkezetének soktényezős feltételrendszeréből kiemelni azokat a faktorokat, amelyek segítik vagy gátolják az ipar modernizációs programját.

I. AZ IPAR ÉS A TERÜLETI SZERKEZET KAPCSOLATA

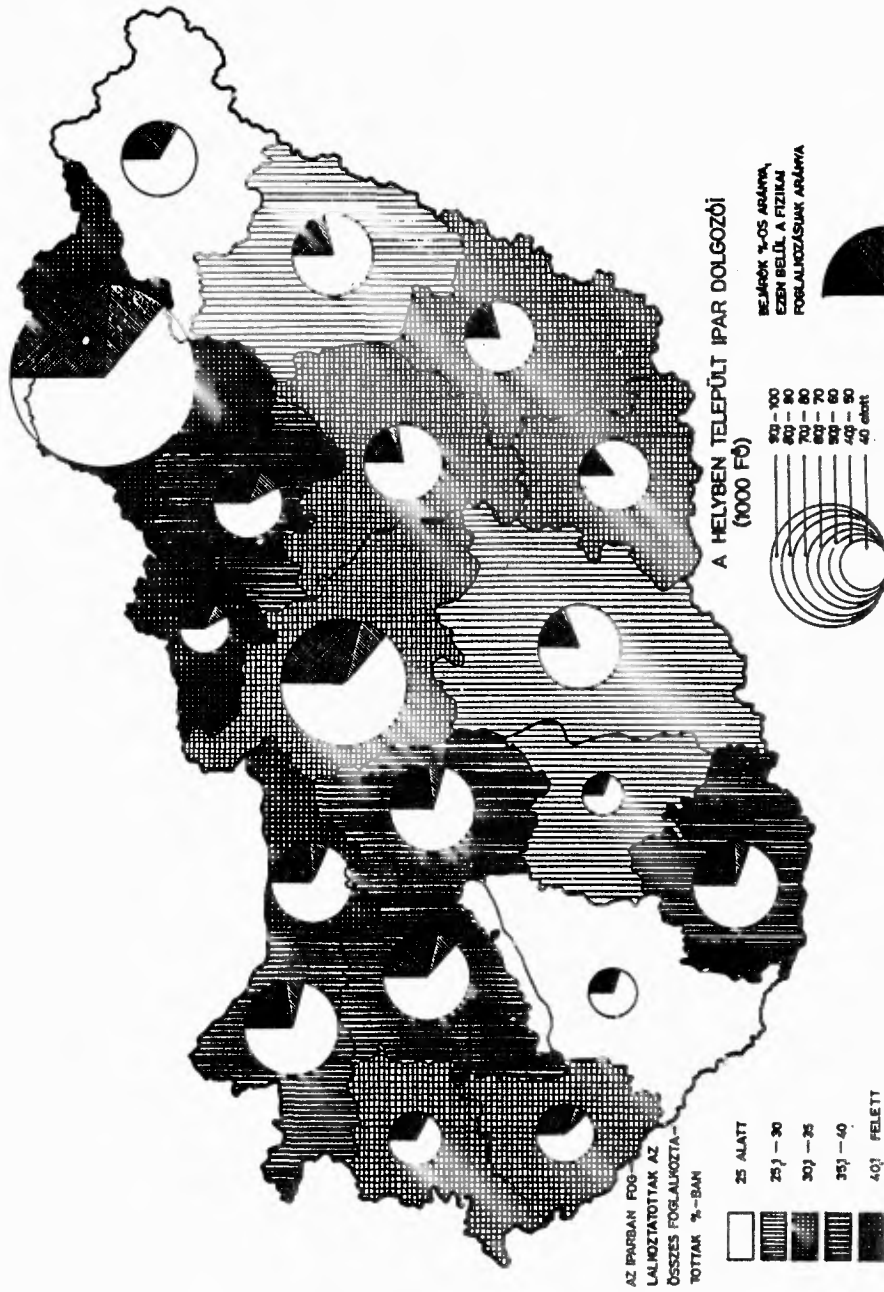
A gazdaság ágazatai közül az ipar terület- és településformáló szerepe az elmúlt évtizedek során meghatározó volt, és a jövőben is az marad. Az egyes térségek és települések mennyiségi és minőségi növekedésének hordozója az ipar, annak fejlesztése által indult meg a településhálózat átalakulása, a települések közötti kapcsolatok egyre differenciáltabb rendszerének kialakulása. A kapcsolat szorossága – az ipar és a településhálózat között – tehát vitathatatlan, azonban jellege már egyre nehezebben definiálható. Ezen megállapítás értelmezéséhez röviden tekintsük át az elmúlt időszak iparfejlesztésének sajátosságait, a területfejlesztés szempontjából.

A hatvanas évek közepétől megindult ipartelepítési programok a termelőerők növekedésén túl azt is szolgálták, hogy az ország térszerkezetében meglévő különbségek mérséklődjenek, a foglalkoztatás teljes körű biztosítása mellett. Az ipartelepítés első nagy hulláma erős lökést adott az urbanizációs folyamatnak, hiszen megindította az egyes központok népességének növekedését, ösztönözte ezen települések termelési és fogyasztói (lakossági) infrastruktúrájának kiépülését, fokozta a közlekedési hálózatok és interakciók gyakoriságát mind a centrumok, mind a centrum és a környezetük között. Az ipartelepítés társadalmi átalakulások sorozatát indította meg, ezek a változások nemcsak az iparral rendelkező központok szerkezetét formálták át, hanem azok jellegére, arculatára is alapvetően hatottak.

Az *extenzív fejlődéssel* illetett korszak döntően a *munkaerőforrásokra* épített, megnyújtotta a termelés kapacitásait a nagyobb élőmunka-felhasználással, emellett a helyi területi erőforrások közül a természeti tényezők kiaknázásának fokozását állította előtérbe. Szabad munkaerő hadrendbe állítása nem a korszerű, megújítást hordozó technológiákban, és ezzel együtt ágazatokban jelentkezett számottevően, hanem a tömegtermelésre beállítható gyártásnál, az ún. biztos piacra szállító gazdasági egységeknél. (A KGST és a szocialista piac, valamint a devizabevételi kényszer miatt a nyomott áras tőkés piacokra gondolunk itt.) A centrumból (döntően Budapestről) és a vidéki ipari központokból (innen csak kisebb mértékben és jóval később) kitelepülő ipar a szakismerettel, és ezáltal *ipari termelési kultúrával nem rendelkező* viszonylag olcsó munkaerőre építette a vidéki ipartelepítést. (Nem vette figyelembe ez az ipartelepítés például a falusi ipar korábbi termelési hagyományait és kultúráját, így a szervezet és a mechanizmus idegen formációként hatott, ami aztán a teljesítményekben, azok alacsonyabb szintjében volt lemérhető.)

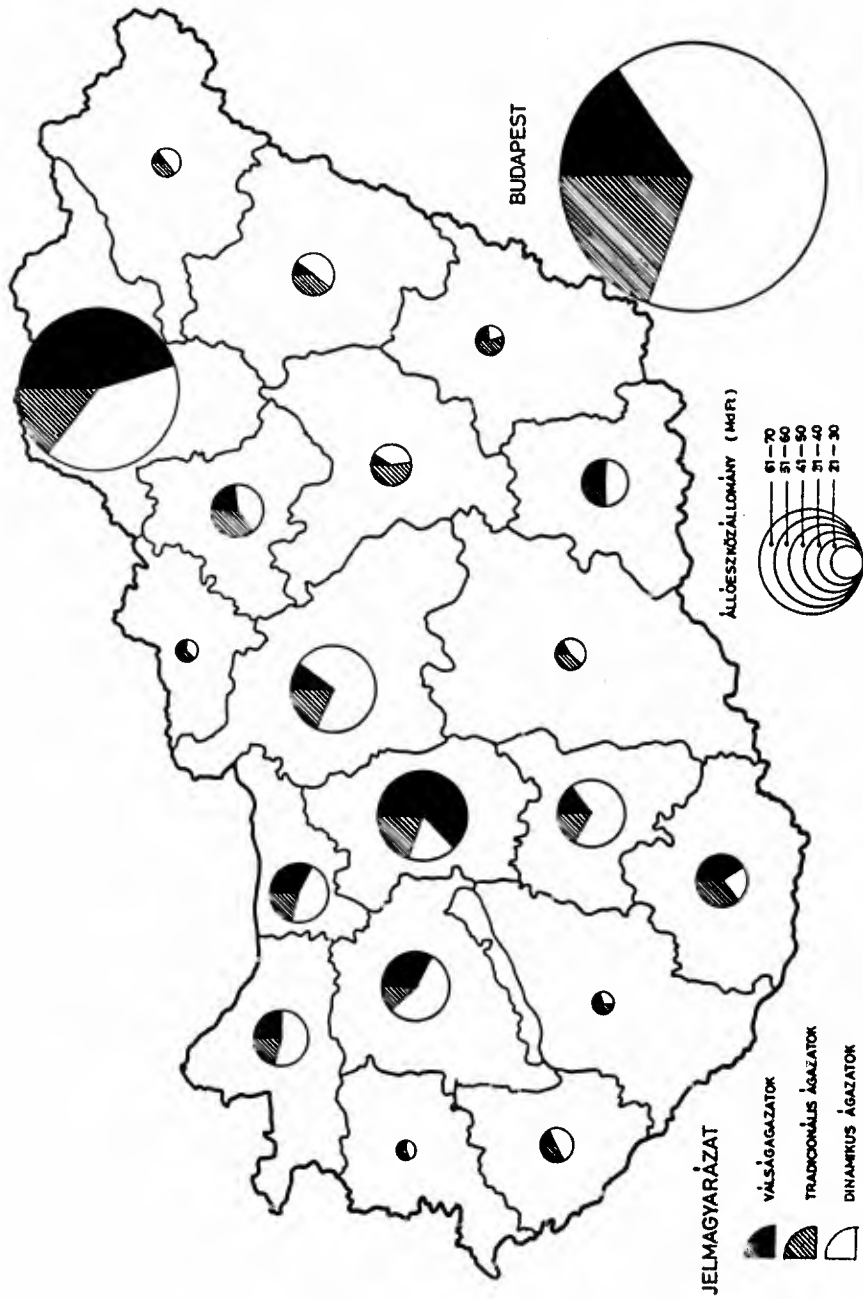
Ezen *gyáregységek, üzemek és telephelyek* – éppen a fentiek alapján – *részfeladatot* láttak el, bedolgozó jellegűek maradtak, szervezeti önállósággal nem, vagy csak minimális mértékben rendelkeztek. *A műszaki fejlesztés, a piaci kapcsolatok, az irányítás és a szervezés* (management) a *központban koncentráldott*, így csak visszautkröződő vagy egyszerűen végrehajtható lehettek vagy lettek a „vidéki” egységek a központ utasításainak. A szervezeti függések természetesen a gazdasági kényszer hatására lazultak (gondolunk a nyolcvanas évek szervezeti decentralizálására és a trösztli nagyvállalati egységek felbomlására). Az ismeretek és tapasztalatok hiányában a *területi management* azonban nem, vagy csak nehezen tudott kialakulni. Ugyanez mondható el a műszaki fejlesztés háttérrendszereiről is. A kutatóhelyek, felsőoktatási intézmények és egyéb vállalati K + F tevékenységet végző szervezetek az ipar tradicionális központjaiban a közvetlen megrendelő és felhasználó bázisok mellett alakultak ki és működtek. Kapcsolatuk rendkívül laza, vagy áttételes volt a részlegekkel, tehát a műszaki fejlesztés, a gyártás és gyártmányszerkezet megújítása csak közvetítő mechanizmusokon keresztül érvényesülhetett.

A szervezeti rendszer ellentmondásain túl a fejlődést hosszú távon akadályozta a telepítések *monokulturális* jellege, továbbá az ágazatok közti *kooperációk* hiánya. Az első kivétel annyit tesz, hogy *egyoldalú technológiai rendszerek* épültek ki az ország különböző részeiben, így a szakképzettség is hasonló maradt, ami a munkaerő kiszolgáltatottságát fokozta, illetve a szerkezetváltásra – későbbiek során – érzékennyé tette. A helyettesítés az egypólusú iparban nem megoldható, az átképzés költséges,

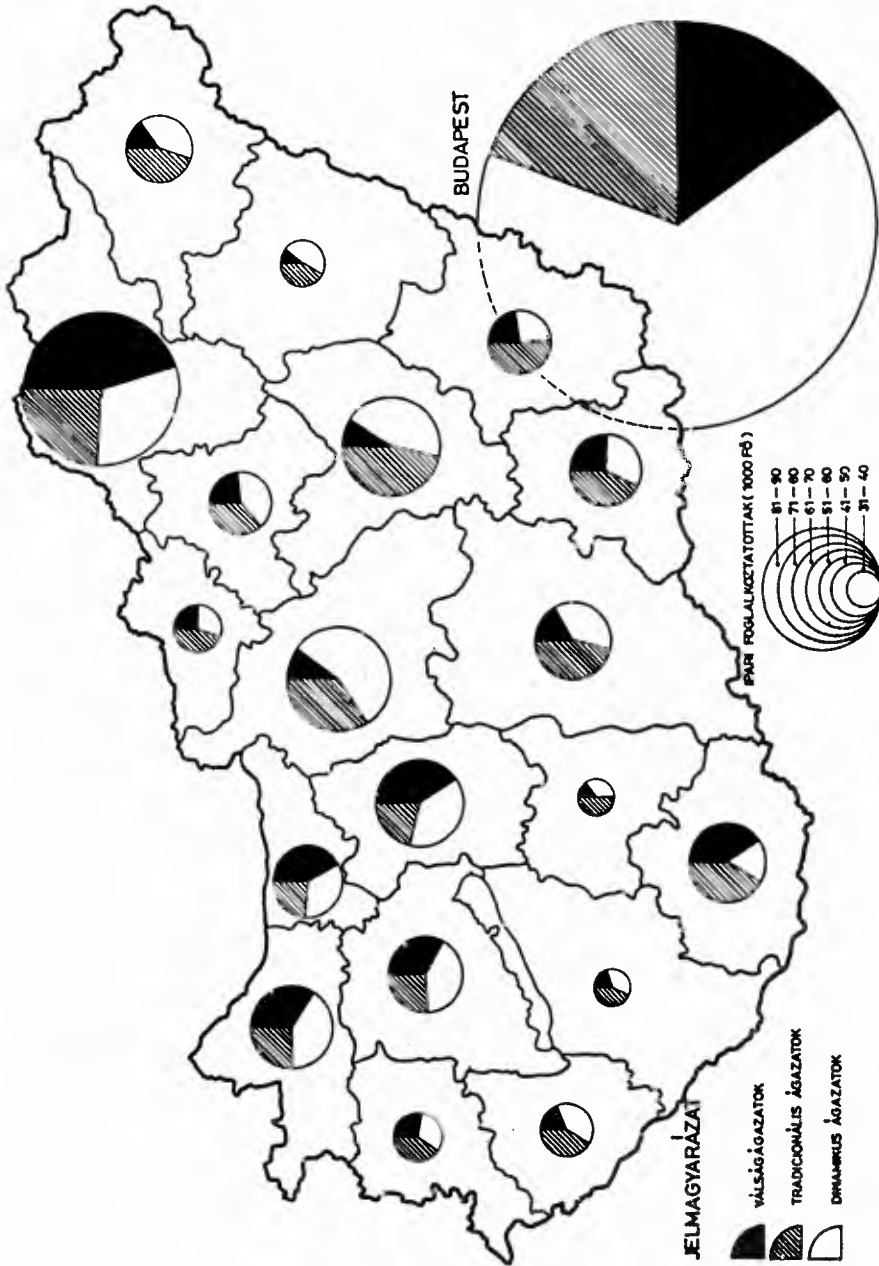

1. ábra Az ipari foglalkoztatottak ingázásának területi megoszlása (1980)

2. ábra A szocialista ipar állószőz-állományának területi elhelyezkedése ágazatok szerint (1985)

3. ábra A szocialista ipar foglalkoztatottjainak területi elhelyezkedése ágazatok szerint (1985)

ugyanakkor az erősen specializált, többségében elsőgenerációs munkásság munkahely-választási hajlandósága is alacsony.

A térség és település extenzív faktorait szem előtt tartó telepítés nem számolt *a kooperációval*. A végtermékcentrikus területi gyártás helyett a technológiai rendszert felszabdáló — éppen a szűk keresztmetszetet feloldó és egyben kapacitásmegnyújtó jellege miatt — félkésztermék előállításra helyeződött a hangsúly. Ezáltal természetesen megnöttek a termékek *szállítási és munkába vételi költségei* is. Ezek a tényezők szintén elszakították a termelőt a piactól, vagyis a költségérzékenység csak az irányítási rendszer mechanizmusain keresztül jelentkezett, mint „végrehajtandó” feladat, és nem mint konkrét termelési, gazdálkodási kényszer.

A terület- és településfejlesztésben az *ipartelepítés hatásai* egyértelműen érvényesültek. Néhányat emelünk ki tanulmányunkban, azokat, amelyek a jövő szempontjából is meghatározóak lehetnek.

Az első; bizonyos térségekben, településekben az ipartelepítések és -fejlesztések hatására *a népességszám nagyságrenddel megugrott* az egyik időszakról a másikra. Ezen centrumok tömegszerű fejlődése erős szívást gyakorolt *az infrastruktúrára*, annak kiépítésére. Az első időszakban a lakosság letelepedését és életkörülményeit fizikai ellátását szolgáló háttér gazdasági rendszerek kiépülése történt meg. (Lakásállomány, kereskedelmi és egészségügyi alapellátás, oktatási és részben közüzemi rendszerek.)

Az infrastrukturális fejlesztés a továbbiakban nem tudta követni az ipartelepítés hatására egyre fokozódó népességnövekedés ütemét. A lemaradás egyre nőtt, ami az infrastrukturális rendszerek kapacitása hiányától (pl. közüzemi rendszerek) kezdve a szűk keresztmetszetet át (pl. telefonállomány) egészen az ellátás minőségi megosztottságáig terjedt (pl. oktatási és egészségügyi ellátás színvonalának nagyfokú különbségei). Napjainkban és hosszú távon is mindezek nemcsak az egyes ipari települések fejlődését akadályozzák, hanem — azokon keresztül és közvetlenül — magának az iparnak a modernizációját is.

Második; *a munkahely és a lakóhely* különválásából való ingázás és annak rendkívül magas aránya. A 1. ábra az ipari ingázókat mutatja be, az összes helyben dolgozók arányában, kiemelve ezen belül a fizikai foglalkozású bejárókat. Országos szinten a helyben dolgozók 34,0%-a az ipari munkahelyeken tevékenykedik, ennek 27,4%-a bejáró és annak is 79,8%-a fizikai munkaterületen dolgozik. Vagyis minden negyedik iparban dolgozó nem ott lakik, ahol dolgozik, s ezek közül is a legtöbben a fizikai állományúak. A kettős életmódot — ipari és mezőgazdasági tevékenység együttes művelését — mindez determinálja, ami aztán a szakmakultúrát, a fogyasztást és természetesen a munkahely és munkakör választást is befolyásolja. Az ingázás hosszú távon nem mérskéklődik, körülményei javulhatnak, társadalmi-gazdasági költségei csökkenhetnek, ennek a feltételei viszont az infrastruktúra fejlesztésében keresendők, amely a pénzügyi erőforrásait a gazdaságból meríti, a kör tehát bezárult.

Végezetül a harmadik tényező az ipartelepítés területi hatásainál abban összegezhető, hogy *a terület- és a településfejlesztés költségei* az ipari — és természetesen más gazdasági — szervezetekben és azok gazdálkodásában *nem jelennek meg* (HEGEDŰS M. 1986). A térségek és települések bevételei elszakadnak, vagy csak nagyon át-
tételtes módon, az újraelosztás bonyolult mechanizmusain kapcsolódnak a helyben

működő ipari üzemekhez. Ezzel szemben a térségeknél vagy településeknél merülnek fel a munkaerő újratermelésének költségei, valamint azon tevékenységek ráfordításai is, amelyek az ipari termelés hatékonyságát hosszú távon befolyásolhatják és alakíthatják (pl. kommunikációs rendszerek fejlesztése, környezetvédelem és gazdálkodás, oktatási és közművelődési bázisok kiépítése stb.).

Az ipar fejlesztése nem választható el az egyes településektől, térségektől, határszerveik kölcsönösök és tág idődimenzióban érvényesülnek. A kialakult ipari struktúrák természetesen bizonyos fejlesztéseket eleve determinálnak. *Az ipar szerkezetátalakításánál és -módosításánál tehát nem lehet és nem szabad a területi feltételektől és meghatározottságoktól elvonatkoztatni*, mert ebben az esetben a ma és a holnap rövid távú hasznosságáért feláldozzuk a jövő alakítását hordozó erőforrásokat.

II. AZ IPARI SZERKEZETÁTALAKÍTÁS FŐBB IRÁNYAI

Az ipar szerkezetátalakítását összefoglaló 1. táblázat egyértelműen tükrözi az iparirányítás azon törekvését, hogy a nyersanyagtermelő és magas alapanyag-felhasználó ágazatok szükségszerű visszafejlesztése mellett a csúcstechnológiát hordozó kisebb anyagfelhasználást és munkaerőt mozgósító ágazatok fejlesztése kapjon prioritást. Az átalakítás fő iránya a technológia intenzív fejlesztése, magas szellemi munkaráfordítással, rendszerelű termékek és termékcsaládok kifejlesztésével, építve a nemzetközi munkamegosztásra és szükségszerűen figyelembe véve rövid távon az egyensúly biztosítását, hosszú távon pedig a gazdaság pozícióinak megőrzését.

A szerkezetváltás munkaerőmozgással jár együtt, a tervezetek az ezredfordulóig 200000 ipari foglalkoztatott átcsoportosításával és felszabadításával számolnak. Az átalakítás legnagyobb mértékben a *kohászatot* érinti, itt várhatóan 13–15000 fő a felszabaduló létszám. Az 1990-ig kijelölt munkaerőmozgás területileg koncentráltan jelentkezik, mivel a vaskohászat néhány centrumban található (Ózd, Miskolc, Salgótarján, Budapest, Dunaújváros, ezen utóbbit a termelés leépítése nem érinti). A munkaerő egyoldalúan képzett ezen ágazatban, átképzés tehát nélkülözhetetlen és ezt olyan termelőhelyekre kell programozni, amelyek a húzóágazatokat tömörítik. A kohászat központjaiban az ágazati szerkezet egypólusú, ezenkívül a dolgozók nagyrésze bejáró, amiből a fizikaiak aránya számottevő. Például Miskolc, Ózd, Kazincbarcika ingázóinak adatai ismertek 1984. I. 1-re vonatkozóan. A 2. táblázatból egyértelműen kiderül, hogy a kohászat — és Kazincbarcikán a nehézszerkezet — visszafejlesztése nem csak ezekben a városokban okoz feszültséget, hanem azok ellátó térségeiben is, amelyek lefedik Borsod megye nagy részét.

A *bányászat* szintén munkaerőkibocsátó ágazat a következő időszakban. A mélyművelésű bányák bezárásával a jelentkező szabad munkaerőt ágazaton belüli átcsoportosítással kívánják foglalkoztatni, ellenben a kőolaj- és földgáztermelés várhatóan „ugyan kismértékben” létszámfelvevő lesz. Területileg az utóbbi ágazatnál az igények szétszórtan jelentkeznek, míg a szénbányászatnál a leépítések koncentráltan, egy-egy településben, térségben, ám a keletkező feszültségek ágazaton belül feloldhatók.

A *gépiparnál* a tervek 15–16000 fő átcsoportosításával számolnak, Budapestre összpontosítva. A felszabaduló munkaerőt részben az ágazaton belüli munkaerőhiány

Összefoglaló táblázat az ipari szerkezetátalakítás várható létszám, tevékenység hatásairól

Ágazat	Érintett munkaerő nagysága és kvalifikáltsága	Átalakításra kijelölt tevékenységek	Tervezett szerkezet módosítás	Település, terület	Idő
1.	2.	3.	4.	5.	6.
BÁNYÁSZAT					
szénbányászat	4700 fő egyirányú szak-képzettség, átképzés	14 mélyművelésű bánya megszüntetése	munkaerő ágazaton belüli átcsoportosítás, lemorzsolódás	Nógrád, Komárom, Borsod	1990
kőolaj- és földgáz-termelés	600 fő igény, szak-képzés szükséges		másod, harmadlagos kitermelés	Alföld, Zala	2000
VILLAMOSENERGIA IPAR	1800–2000 fő igény, szak-képzés		Paksi Atomerőmű 2x1000 MW, Bős-Nagy- maros 430 MW	Paks, Nagymaros	1990 1995
KOHÁSZAT					
vaskohászat	12000–14000 fő, olvasztár, hengerész, betanított és segédmunkás, -képzés és átképzés	nagyolvasztók, henger-sorok, Martin-kemencék leállítása	munkaerőexport, kohászati műszergyártás, gépkocsimotorgyártás és/vagy összeszerelő üzem telepítése	Ózd, Salgótarján	1990
öntvénygyártás	600–800 fő, öntő, betanított és segédmunkás	öntödék leállítása	átcsoportosítás más ágazatokba, lemorzsolódás	Budapest	1987–1988
alumíniumkohászat	létszám szintentartása, hiányszakmákra való átképzés	termelés racionalizálása	bauxitbányászat beruházási eszközeinek átcsoportosítása a kohászatba, termékszerkezet átalakítása	Kohászati központok	1990–1995

1.	2.	3.	4.	5.	6.
GÉPIPAR	15000–16000 fő átcsoportosítás, döntően betanított és segédmunkás, számottevő a nem fizikai állomány	vállalati profilválítás- és -tisztítás	vállalaton és ágazaton belüli átcsoportosítás		2000
gépek és gépi berendezések		szerszámgép-, mezőgazdasági- és élelmiszer-gépgyártás progresszív ágazat, létszám-átcsoportosítás és átképzés, egyéb szakágazatok erős profil tisztítása és -tevékenység megszüntetése miatt létszámfelszabadítók		Budapest + vidéki telephelyek	1990–2000
közlekedési eszközök		hűzőágazat, globálisan, de kismértékben létszámtartó a szakképzettség egyidejű fokozásával, bp.-i vállalatok munkaigényes termelésének vidékre telepítése (ugyanitt létszámcsökkenés intenzívebb) személygépkocsi-gyártás megindulásával más ágazatok munkaerő-fel-vevője (lásd kohászat).		Budapest, Ózd nagyvállalatok vidéki telephelyei	2000
villamosgépipar		tartós fogyasztási cikkek előállításában és mérőműszerek gyártásában meghatározó ágazat, kialakult vidéki központok fejlesztése szükséges, fővárosban létszámelepülés és intenzívebb kitelepítés, vidéki telephelyek hálózata, be-dolgozás, kooperáció		Budapest, vidéki központok, nagyvállalatok vidéki telephelyei	2000
híradás-, vákuum-technika, műszer-gyártás		dinamikus ágazat, a megújítás egyik hordozója, nagy infrastrukturális fejlesztések ipari háttere (telefonia), fokozott K + F tevékenység, erősebb kisvállalati háttér kialakítása szükséges, távlatban munkierő-felszívó vagy -megtartó, innovációs part egyik bázisa		Budapest, Miskolc vidéki telephelyek gyáregységek telepítése	2000

1.	2.	3.	4.	5.	6.
VEGYIPAR	15000 fő, felszabaduló munkaerő, döntően betanított munkás, átképzés és/vagy vállalaton belüli átcsoportosítás, szakképzés iránti igények növekedése	nehézsvegyipar visszafejlesztése, több termék gyártásának leállítás, feldolgozó vegyipar fejlesztése (gyógyszer- és intermedier-gyártás, gumiipar, kozmetika- és háztartásvegyipar, festékgyártás, műanyag-feldolgozás) gyógyszeripar K + F és -gyártás — innovációs parkok kiépülése, összekapcsolása		Budapest, vidéki központok, vidéki telephelyek és kitelepfítés Gődöllő, Debrecen, Szeged, Veszprém	2000
KÖNNYŰIPAR	15000–25000 fő leépülés szakképzetlen, döntően női munkaerő, nehezen mobilizálható átképzés, új munkahely kérdései	textil- és textilruházati ipar leépülése prognosztizálható, többi szakágazat termékszerkezet-váltással, munkaerő-felszabadító, jelentős vidéki kitelepfítés Bp.-ről, extenzív források bővítése		Budapest, kitelepfítés — vidéki munkahely-teremtés, vidéki leépülések súlyos munkaerő-felesleget teremtenek	2000

Forrás: Az IpM által rendelkezésre bocsátott anyagok alapján.

2. táblázat

Borsod-Abaúj-Zemplén megye kiemelt városainak napi ipari bejárói, 1984.

Város	Összes helyben dolgozó		fizikai fogl.	nem fizikai fogl.	B e j á r ó		összesen
	fő	%			BAZ megyéből	más megyéből	
Miskolc	50189		12044	965	12823	186	13009
	100,0		24,0	1,9	25,6	0,3	25,9
Kazincbarcika	13973		4737	497	5232	2	5234
	100,0		16,9	1,8	18,7	—	18,7
Ózd	18396		4043	297	3924	416	4340
	100,0		22,0	1,6	21,3	2,3	23,6

Miskolcon az ipari ingázók 55%-a három vállalatnál koncentráliódik, Lenin Kohászati Művek 4816, Diósgyőri Gépgyár 1104, a December 4. Drótműveknél 1261 fő bejárót foglalkoztatnak.

Kazincbarcikán az ipari ingázók 37,5%-a szénbányászatban található, míg a Borsodi Vegyi Kombinát 35,6%-ban részesedik, vagyis ez a két ágazat a bejárók háromnegyedét tömöríti.

Ózd üzemei közül a Kohászati Üzemekben az ipari ingázók 61,0%-a található, de magas a Borsodi Szénbányáknál dolgozó nem helyben lakók aránya is (36,0%).

Forrás: A naponta ingázók adatai 1984. 01. 01. KSH BAZ megyei Igazgatósága, 1985, Miskolc.

feloldására mobilizálhatják, részben pedig más ágazatok fokozódó munkaerő-szükségletének – gondolunk itt a szolgáltatásra – kielégítésére. Budapestenél számolni kell az iparkitelepítés folytatásával is. Számos munkaerő-igényes gyártási folyamatot vidéki telephelyre kívánnak áthelyezni, mindez megfigyelhető még az ország más gépipari centrumánál is (Győr, Székesfehérvár). A vidéki dinamikus ágazatokat tömörítő központok (megyeszékhelyek – kivétel Tatabánya és Békéscsaba – Esztergom, Gödöllő és Gyöngyös) éppen a szerteágzóbb iparszerkezetük miatt, jobban fel tudják szívni a felszabaduló munkaerőt (PAPP J. 1986). A több lábón álló iparuk és gazdaságuk egyre erősebb szívást gyakorol a tercier ágazatokra és azok kiépülésére.

A *vegyipar* szerkezetátalakításánál a nehézvegyipar visszafejlesztése az irányadó, emellett a gyógyszergyártás, az intermedier-gyártás és a biotechnika térnyerése a cél. A tervezett létszámmozgás 15000 fő, döntően vállalaton belüli átképzéssel számolnak az előzetes elképzelések.

A *könnyűipart* érinti legsúlyosabban a megújítási program. A munkaerő hatását 15–25000 fő között jelölik meg az előzetes anyagok. Számottevő a budapesti munkahelyek megszüntetése, elsődlegesen a textil és textilruházati iparon belül. A kapacitások nagyrésze vidékre települne, az ottani központok bővítésével és újabbak kiépítésével oldanák meg a termelés volumenének megtartását.

Az ipar ágazatait a fentiek alapján három kategóriába soroltuk: válságágazatok (bányászat, kohászat, textil- és textilruházati ipar), dinamikus ágazatok (villamosenergia ipar, gépipar, vegyipar és a könnyűipar fennmaradó ágazatai) és tradicionális ágazatok (építőanyag-ipar, élelmiszer- és egyéb ipar). Az ágazati csoportosításnál a rendelkezésre álló *statisztikai bázis jelentette az egyik kényszermegoldást*. A bányászatnál például nem tudtuk leválasztani a bauxitbányászatot, vagy a vegyiparnál a nehézvegyipart, így csak ágazati szinten jelezhattük a dinamikus és válságágazatok területi megjelenését. (Az ipar területi szerkezetére vonatkozó átfogó kutatásoknál már a telephelyi adatokból kiindulva nemcsak az ágazati szerkezetet tehetjük árnyaltabbá, hanem a település szintű információkkal az ipar térbeli megosztását is pontosabban feltérképezhetjük.)

A másik megjegyzés, hogy a *könnyűipart* nem a tradicionális ágazatokba, hanem a dinamikus ágazatokhoz soroltuk a textil és a textilruházati ipar kivételével. Véleményünk szerint a minőségi termékeket gyártó, optimális vállalati rendszerben működő, megfelelő háttéríparral rendelkező magyar könnyűipar, és annak több alágazata egyes térségek fejlődése, de – talán – az egész ipar szempontjából is dinamikus szektor lehet. (Gondoljunk itt egyrészt a KGST és szocialista piac lehetőségeire, másrészt a közép-olaszországi minőségi könnyűipar megújulására, és ezzel együtt annak a térségnek az aktivizálására.)

A 2. és a 3. ábra ezen ágazati megoszlás szerint csoportosítva mutatja be az egyes megyék szocialista iparának állóeszköz-állományát és foglalkoztatottjainak megoszlását. Az utóbbi mutató szerint a válságágazatok területileg koncentrálnak (Fejér, Komárom, Baranya, Borsod megye), míg ugyanezen ágazatcsoport állóeszköz-állománybólvaló részesedése már megosztottabb és nagyobb különbségeket mutat (Fejér, Borsod, Baranya, Veszprém, Komárom megye). Az alföldi és a dél-dunántúli megyékben a foglalkoztatottak alapján a tradicionális ágazatok túlsúlyban vannak mindkét mutató alapján, csupán néhány megyében (Zala, Hajdú-Bihar, Szolnok megye) meghatározó a

hagyományos ágazatok aránya. Budapest és Pest megye vezető helyen áll a dinamikus ágazatok felhalmozásában, emellett számottevő még Győr-Sopron, Veszprém, Heves és Tolna megyében ezen ágazatcsoport súlya. A területi szerkezet tehát már kiegyensúlyozottabb, a hagyományos nyersanyag-kitermelő térségek billentik ki az arányokat, és a korábban elmaradott, iparszegény megyék felzárkóztak, szerepük a dinamikus ágazatok térbeli struktúrájának alakításában nemcsak számba veendő, hanem meghatározó is.

III. SZERKEZETÁTALAKÍTÁSI PROGRAMOK ÉS TERÜLETI FELTÉTELRENDSZEREIK

Az ipari szerkezetváltás a világ legtöbb országában nehézségeket jelent. Intézkedési, cselekvési programok és ezzel együtt megoldási módok sorozata lát és látott napvilágot. Az átalakítás nem lezárt folyamat, így a megoldáshoz vezető utak sokasága közül választhatunk, ám ezekből már most kijelölhetjük azokat, amelyek nagy valószínűség szerint a hazai társadalmi-gazdasági környezetünkben megvalósítható.

Előjáróban hangsúlyozni és kiemelni szeretnénk, hogy az ipari tárca és annak irányítása, továbbá egységeik a vállalatok önmaguk a szerkezet modernizálását megoldani nem tudják. Elsődlegesen nem ágazati intézkedésekre van szükség, hanem gazdaságpolitikai lépéssorozatra, egy tudatos, jövőt alakító fejlesztési program alapján. Olyan programra, amely a gazdaság mechanizmusait a piacon érvényesítve a vállalatokat, a gazdasági egységeket *kényszerítve képessé teszi* a szerkezetátalakításra.

Az új szerkezetkialakítás, egy válságágazattal terhelt ipari térség megújítása, iparszegény övezetek aktivizálása, tradicionális ágazatok csúcstechnológiájának intenzív fejlesztése, emellett csak erős és hosszan tartó központi támogatással s megfelelő pénzügyi ösztönző rendszer együttes alkalmazásával lehet sikeres. A *megújítási programok* két fő csoportját (STÖHR W. 1987) elemezzük, kimutatva azt, hogy hazánkban ezek milyen feltételek mellett alkalmazhatók és esetlegesen milyen hatásai lehetnek a térségek, települések fejlődésére.

Az *első* megoldási módot „*az iparosítás új hullámának*” nevezhetjük. A központi kormányzat ebben az esetben „*villámprogramok*” alapján akciót dolgoz ki a meglévő erodált területi iparszerkezet megmentésére, a gyors szerkezetátalakítással és a felszabaduló munkaerő foglalkoztatásával.

A magas koncentráltágú, az elsődlegesen feldolgozást végző ipari központokban a *kormányzati szintű* szerkezet megújító programoknak a hatása *eredményes lehet* a következők figyelembevételével:

– a munkaerő *mobilitása* ezen centrumokban *minimális*. Hazánkban a lakások fenntartásának költsége és a jövedelmek jelentősen elszakadtak egymástól. Lakáspiac nem létezik, felértékelt, az átlagfogyasztó jövedelmétől jelentősen eltérő lakások a munkaerő területi mobilitását akadályozzák. Így a szerkezetátalakításnál számolnunk kell a munkaerő helyben maradásával és az ottani foglalkoztatási lehetőségeinek biztosításával.

– Az ipari munkaerő jelentős hányada ezen térségekben *ingázó*. (Lásd 1. ábra.) Falusi környezetben él, életmódját a kettősség jellemzi, ugyanígy a jövedelmének az

alakítását is. A társadalmi mobilitás, mint munkahelyválasztás lezajlott, azonban mind ez az életmódban, az életkörülményekben vagy egyszerűen a fogyasztásban az előző társadalmi lépcsőfokhoz kötődik. Ezen erős emberi-társadalmi és természetesen jövedelmi hatás szintén akadályozza a területi mobilitást, ám nem gátolja az azonos településben történő más, korárból eltérő munkafolyamat elvégzését és az ehhez szükséges átképzésben való aktív részvételt.

– A válságágazatokkal rendelkező térségek központjai *egyoldalú iparszerkezettel* rendelkeznek (PAPP J. 1986). Ezen struktúrák a foglalkozásban is monokultúrát teremtenek. A szakmai ismeretek, a kapcsolatok egyirányúak, mindehhez párosul, hogy a szervezeti rendszerek nem mozgékonyak, erősen hierarchizáltak, a területi management nem piac- és költségorientált gondolkodású, továbbá a felhalmozott gazdasági terhek meggátolnak mindennemű belső erőből fakadó megújítást.

A megoldás természetesen az, hogy a gazdasági szerkezetet ezen ipari térségekben és központokban diverzifikálni kell. A termelési profil megváltoztatása mellett kapcsolódó-kooperáló ágazatok telepítésével, a kereslet élénkítését előidézhetjük. A felszabaduló munkaerő *átképzéssel* a háttéripári, helyettesítő vagy kapcsolódó gazdaságba helyezkedhet el. A *tercier ágazatok* munkaerőfelszívó hatásával ezen térségekben mértékadóan nem számolhatunk. Az egyoldalú iparszerkezet nem képes a szolgáltató ágazatokat eltartani, ugyanakkor a személyi, lakossági szolgáltatás a jövedelem- és igénystruktúra miatt nem lehet meghatározó, egyszóval nem munkaerőfelszívó és szerkezetalkító. A közösségi szolgáltatást végző egységek munkaerőigénye ellenben számottevő lehet, azonban itt a szakirányú alapképzés a követelmény (pl. egészségügy, oktatás, kultúra), amelyet az átképzési programokkal megoldani úgyszintén lehetetlen.

Természetesen ezen ágazati szerkezetmódosítás és/vagy -bővítés csak akkor jár sikerrel, ha megfelelő *szervezeti rendszerben* valósul meg, olyanban, amelynél érvényesülnek a piaci értékítéletek. A központi beavatkozások csak fokozatosan vezetnek eredményre, le- és átépülés éppen a magas és egyoldalú eszközkoncentráció miatt hozszadalmas, a munkaerő átképzési aktivitása ugyan a területi kötődés miatt jelentős, de a településkörnyezet, a helyi társadalom, valamint a szellemi erőforrások hiányában csak lassan valósulhat meg. *A válságágazatokkal rendelkező térségek gazdasági és társadalmi terhei hosszú távon nyomasztják a népgazdaságot és folyamatos beavatkozásokat igényelnek.*

A központi fejlesztési programok *másik* megjelenési formája és az új iparosítási hullám további módja az *iparkitelepítések és azok aktív támogatása*. Lényegében a válságágazatok centrumaiból vagy az erőforrásokkal már nem rendelkező ipari központokból ugyanolyan kitelepítések történnek meg, mint a vidéki iparosítás első szakaszában (hatvanas évek vége, hetvenes évek eleje). A kedvezőtlen hatásairól már szóltunk, összefoglalva rövid távon gyors eredmények érhetők el; a munkaerő-felesleg felszívódik, az anyavállalat termelése megnő, azonban konzerválódik a területi munkaerő-struktúra, növekszik a periféria kiszolgáltatottsága, továbbá ezek a programok a válságvállalatok bújtatott támogatását is szolgálják. *Nem* vagy minimálisan *számolnak* ezen akciók a *helyi erőforrásokkal*, az infrastrukturális ellátottsággal, a kommunikációs kapcsolatokkal, a gazdaság kooperációs lehetőségeivel. A meghirdetett vagy tervezett kitelepítések jelentős részénél érezhető, hogy azok elsődlegesen a budapesti nagyvállalatokra – az ún. szelektív és intenzív fejlesztés jegyében vonatkoznak. Egyrészt a munka-

erőigényes, hagyományos — budapesti bérszínvonalon nem működtethető — technológiai sorokat, másrészt a környezetkárosító tevékenységet folytató termelést helyezik vidékre. Ezen vállalatok közül nem egy jelentős állami támogatással tartja fenn magát, vagy éppen szanálási eljárás vagy annak megindítása előtt áll. (Csak néhány példa: a több milliárddal támogatott GANZ-MÁVAG vonatokatrész lakatosipari üzem létesítését tervezi Békés megyében, Zalában a TUNGSRAM Rt. új csomagolóanyag-gyártó bázist létesít, és végül a szanálás keretében kisegített KONTAKTA gyár elektronikai alkatrészgyártás kitelepítését fontolgatja Borsod megyében.) Az ipartelepítés „újra megjelenése” ebben a formában a válsággal küszködő területek újabb, jövőbeli *krízisét alapozza meg*.

Az ipari szerkezetmegújítás másik csoportja már eltér az előbbiektől. Nem a nagy programok, koncentrált beruházások és ipartelepítések jellemzik, hanem a *területi, helyi erőforrások* számbavétele. Ezeket maximálisan érvényesíteni szándékozó megoldásokban gondolkodva a hosszú távú területi érdekérvényesítéssel oldják meg az ipari szerkezetátalakítást. Az eredményei nemcsak gazdaságilag kedvezőbbek, hanem a terület fejlődése szempontjából is hatékonyabbak, mint az előzőekben említettek.

Az erőforrások fogalma át- és újraértékelődött. Számos nem mennyiségi tényező ma már társadalmi-gazdasági erőforrásként funkcionál, olyan faktorként, amely a jövő hordozója és meghatározója.

Induljunk ki a *természeti erőforrásokból*. A szerkezetátalakítás zökkenőmentesebben, gyorsabban és nagy hatékonysággal fog lezajlani olyan ipari térségekben, amelyek az *élelmiszergazdasághoz* intenzíven kötődnek. Ezen ágazati együtteshez kapcsolódó háttér ipar egyik fókuszja lehet a csúcstechnológia térnyerésének és terjedésének. A mezőgazdasági gépgyártás, az élelmiszeripari feldolgozás gép- és eszközrendszerének előállítására hosszú távú fejlesztési feladatot jelenthet. Azon ipari térségek és központok aktivizálódását segítheti, ahol a megfelelő műszaki-gazdasági és piaci információk, valamint pénzügyi eszközök rendelkezésre állnak. Így a nagyobb térség természeti erőforrását hasznosító, a mezőgazdaságra építő iparszerkezet a megfelelő rugalmas szervezeti rendszerével, háttér iparával, kis- és középüzemi bedolgozó hálózatával a megújulás egyik formájává válhat. Természetesen ezen ipari térségekben a technikai és szociális infrastruktúra mellett a szellemi erőforrások bővítését is szorgalmazni kell, hogy a műszaki-gazdasági-szervezeti innováció feltételei tartósan biztosítva legyenek.

A *földrajzi fekvés* is egyfajta erőforrás lehet, hiszen a gazdasági kapcsolatok tengelyében található települések mindig harmonikusabban fejlődtek, mint az attól távolabb lévők. A kelet-nyugati gazdasági kommunikáció hazai gyűjtőpontjaiban levő ipari térségek nagyobb nyitottságot, rugalmasságot teremtve részei és alakítói már a kapcsolatoknak, ugyanakkor infrastrukturális rendszereik a jövőben kötődhetnek a nemzetközi struktúrákhoz, így a fokozatosan kialakuló tercier szektor, mint munkaerő-felszívó ágazat a gazdasági struktúra alakítását és az ipari szerkezetek hatékonyabb működését is szolgálhatja.

A *több lábbon álló, sokoldalú ipari szerkezetű* térségek olyan területi erőforrások, amelyek megítélésünk szerint a szerkezetátalakítás igazi — hosszú távon is érvényesülő — letéteményesei lehetnek.

A több pólusú iparszerkezetek egy-egy térségben már eleve valamilyen fejlődési folyamat eredményei. Az ágazatok közötti kapcsolatok, a helyettesítés vagy egy-

szerűen az összemérés és -hasonlítás lehetővé teszi a csúcstechnológiák alkalmazását, a technológia intenzív fejlesztésének megvalósítását. A munkaerő ezen térségekben éppen a mozgáslehetőség és a kibontakozó piaci kényszer folytán képzetesebb, a műszaki fejlesztésre jobban reagál. Kialakult az a szellemi háttér, amely nemcsak a fejlesztés és ezáltal a technikai, hanem a gazdasági és intézményi innováció hordozója is egyben.

Az innováció lehetősége azonban még nem maga az innováció. Az ország kutatói munkahelyein dolgozók 67,1%-a, a kutató-fejlesztő helyek 50,2%-a, a kutatási ráfordítások 71,4%-a, a kutatás és fejlesztés alatt álló feladatok 68,5%-a és a belföldön elfogadott szabadalmak 76,9%-a a fővárosba koncentrálódik (3. táblázat).

A jelentős ipari térségekben a kutatásban-fejlesztésben dolgozók aránya alacsony (4. táblázat), az intézményi ellátottság kedvezőtlen, és csupán a vállalati kutatás-fejlesztésben tevékenykedők részesedése a számottevő, ami jelzi a jövőt előrevetítő alap kutatások mérsékelt, szórványos területi voltát.

A kutatás és a termelés egyértelmű kapcsolata ma már mindenki számára természetes, a korábbi elegáns elkülönültség mindkét félnek maradandó károkat okozott. Az integráció csak az érdekérvényesítés mechanizmusaival lehetséges, vagyis olyan szervezeti rendszerben, amelynél a tevékenység és az eredmény (kutatási és termelési) az igazi cél, majd ezt gyorsan követik az anyagi és pénzügyi értékesítés folyamatai.

Az egyetemi és akadémiai kutatóhelyekkel rendelkező ipari központokban ennek az együttműködésnek a lehetőségei az *innovációs parkok* keretében megoldhatóak. Itt az innováció már több mint technológiai és termelési megújítás, ez már vállalkozás, piaci kapcsolatok építése és bővítése, egyben szervezet- és tevékenységfejlesztés. Lényegében egy új funkció: *a termelést szolgáló tudomány*, amely vonzza a szolgáltató rendszereket (információ, számítástechnika, kommunikáció, pénzügyi és egyéb gazdasági szolgáltatás stb.). Mindehhez egy háttéripari struktúra is kapcsolódik, amely a kis- és középzemeli hálózaton keresztül kötődhet az innovációs parkhoz, biztosítva a hatékony foglalkoztatást és ezen központok átlagost jelentősen meghaladó fejlődését.

A kutatás-termelés kapcsolatrendszerébe építő és a vállalkozás alapján szerveződő területi ipari tudományos központok több típusát különböztetjük meg. Az első csoportba tartoznak az *agrárháttérrel* rendelkező, az élelmiszergazdasághoz erősen kötődő kutatóhelyek és azok ipari háttérének kooperációja. Szegeden, Gödöllőn tervezett innovációs parkok a biotechnika fejlesztésére és termelésbe állítására jönnek létre, így aktivizálhatják a térség, továbbá az agrárszférához és az élelmiszergazdasághoz kapcsolódó ipari egységeket is. A másik csoport a *vegyipari kutatáshoz* kötődik, a gyógyszergyártás, az intermedier anyagok előállítása és növényvédő szerek előállítására szakosodnának.

A Veszprémben és Debrecenben szerveződő innovációs parkok mozgósíthatják és átalakíthatják a hagyományos vegyipari termelést, továbbá a gyógyszergyártásnak, mint húzóágazatnak is újabb lendület adhatnak. A harmadik típus a *mikroelektronika*, műszergyártás és robottechnika, az automatizálás irányában kialakítandó parkok Miskolcon és Budapesten. Az előbbinél a szerkezetátalakítás kényszere, amely nemcsak az iparban jelentkezik, hanem annak hatására a központ felsőoktatásában is – például új szakok felállításával – fokozatosan bővítve a térség szellemi erőforrásait. Budapesten szerveződő innovációs park közvetlenül a szélesebb ipari háttérhez kötődik,

3. táblázat

A kutató-fejlesztő helyek és dolgozók területi megoszlása
 (1982)

Megye, város	Összes dolgozók		Kutató-fejlesztő helyek		Vállalati kut.-fej. helyeken dol- gozók az ösz- szes %-ában
	létszám (fő)	megoszlás (%)	száma	megoszlás (%)	
Budapest	53 716	67,1	644	50,2	41,8
Baranya	1 955	2,4	81	6,3	17,3
ebből: Pécs	1 940	2,4	80	6,2	15,6
Bács-Kiskun	791	1,0	19	1,5	7,7
Békés	717	0,9	10	0,8	—
Borsod-Abaúj-Zemplén	2 567	3,2	51	4,0	62,7
ebből: Miskolc	1 804	2,3	39	3,0	32,6
Csongrád	3 268	4,1	134	10,4	6,5
ebből: Szeged	3 063	3,8	125	9,8	—
Fejér	1 933	2,4	21	1,6	81,3
Győr-Sopron	1 367	1,7	50	3,9	57,9
ebből: Győr	759	0,9	9	0,7	82,2
Sopron	307	0,4	23	1,8	—
Hajdú-Bihar	3 056	3,8	93	7,2	34,9
ebből: Debrecen	3 056	3,8	93	7,2	34,9
Heves	708	0,8	23	1,8	31,0
Komárom	682	0,8	8	0,8	100,0
Nógrád	143	0,2	4	0,3	100,0
Pest	4 160	5,2	50	3,9	52,9
ebből: Gödöllő	2 210	2,3	38	3,0	8,0
Somogy	241	0,3	8	0,6	—
Szabolcs-Szatmár	779	1,0	18	1,4	81,8
Szolnok	970	1,2	13	1,0	75,9
Tolna	76	0,1	1	0,1	—
Vas	155	0,2	5	0,4	69,4
Veszprém	2 261	2,8	33	2,6	31,0
ebből: Veszprém	1 666	2,1	24	1,9	3,9
Zala	537	0,7	18	1,4	2,0
ebből: Keszthely	533	0,7	17	1,3	—
ÖSSZESEN:	80 082	100,0	1 284	100,0	42,5

Forrás: A tudományos kutatás és fejlesztés területi adatai. KSH, Bp. 1984.

A kutatás és fejlesztés területi potenciálja
(1982)

Megye	1000 foglal- koztatottra (fő)	A kutatásban dolgozók száma		az átlag százalékában
		az átlag százalékában	1000 ipari foglalkoz- tatottra (fő)	
Fejér	12	57	28	54
Győr-Sopron	9	43	19	37
Komárom	6	29	11	21
Veszprém	16	76	34	65
Vas	2	10	4	8
Észak-Dunántúl összesen	10	48	21	40
Baranya	13	62	29	56
Somogy	2	10	7	14
Tolna	1	5	2	4
Zala	5	24	12	23
Dél-Dunántúl összesen:	6	29	16	31
Hajdú	17	81	49	94
Szolnok	6	29	16	31
Szabolcs-Szatmár	4	19	14	27
Észak-Alföld összesen	10	48	27	52
Békés	5	24	13	25
Bács-Kiskun	4	19	12	23
Csongrád	12	57	54	104
Dél-Alföld összesen:	9	43	27	52
Heves	6	29	14	27
Nógrád	2	10	4	8
Borsod-Abaúj-Zemplén	9	43	18	35
Észak-Magyarország összesen:	7	33	15	29
Pest	14	67	46	89
Budapest	67	319	143	275
Központ összesen:	53	252	124	238
Mindösszesen:	21	100	52	100

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 1982. KSH, Bp. 1983. A tudományos kutatás és fejlesztés területi adatai. KSH, Bp. 1984.

nagyobb szellemi alkotóenergiákat koncentrálhat és hatással lehet egyben a főváros iparszerkezetére is.

Sajnos nem indult meg, éppen a kutatóhelyek hiányában a jelentős gépipari centrumokban az innovációs parkok szervezése, Győr, Székesfehérvár esetében a vállalati kutató-fejlesztő helyek vannak túlsúlyban, így a belső megújítás lehetőségei adóttak csupán. Hosszú távon csak a kutatóbázisok kiépülésével valósulhat meg ezen progresszív ipari központok és térségek további fejlesztése.

A kutatóhelyek, a felsőoktatási intézmények térbeli elosztása mindezek ellenére aránytalan, szerkezetük nincs szinkronban az egyes térségek gazdasági struktúrájával. Az intézményhálózat fejlesztése pedig független volt a termelőegységektől, bizonyos jelentős és számottevő ipari bázisok nem rendelkeznek kutató-fejlesztő apparátusokkal (például Pécsen nincs természettudományos képzést nyújtó intézmény és ezzel együtt kutatás sem), így a szerkezetátalakításuk a jövőben a műszaki-fejlesztés oldaláról is nehézségekbe fog ütközni, hiszen a megújítás motorja hiányzik. A kutatóhelyek területi decentralizálása és a termelőegységekkel való integratív együttműködése vezethet el tartósan az ipar ágazati szerkezetének modernizációjához.

Természetesen az ipar műszaki fejlesztésének nem az innovációs parkok az egyetlen feltétele. *Ezek a szervezetek is csak egy piacorientált, költségérzékeny társadalmi-gazdasági környezetben tudnak működni, ennek hiányában csupán újabb intézménnyé válnak*, amelyek betölthetik időlegesen a csodaszer szerepét, de az ipar tartós megújítását nem oldhatják meg.

A területi erőforrások felismerésének és aktivizálódásának kiváló lehetőségét adják a *szervezeti és irányítási rendszerek átalakítása*, illetve olyan egységek létesítésének támogatása, amelyek hosszú távon kapcsolódnak az ipar különböző vállalataihoz, azokat kiszolgálva, ellátva.

A szervezet és irányítás modernizációjának területi hatásai egyértelműek. A centrumtól való hierarchizált és erőszakolt függés a termelőhelyet (telephelyet, gyár-egységet, üzemet stb.) elszigeteli a településben. A decentralizáció – amely a szervezeti önállóságon túl az önelszámoló egységek önfinanszírozó, érdekeltségen alapuló vállalkozási formáinak alkalmazását és elterjedését is jelenthetik – aktivitást eredményezhet, a közvetlen területi kapcsolatok kialakítását szolgálhatja és ezzel együtt az optimálisabb termékszerkezet megteremtésére is ösztönözhet.

Kisvállalkozások dinamikus terjedése és formáinak bővülése lehet a szervezeti megújítás következő formája. Az 5. táblázatban illusztráljuk az *egy-egy megyék vállalkozói hajlandóságát*, amit a kisvállalkozási formákban dolgozók és az összes foglalkoztatottak számának viszonyításával fejezünk ki. Az ipari térségekben a kisvállalkozási formákban dolgozók aránya nagyobb, ezt jelenleg a VGMK-ban dolgozók kiugróan magas részesedése okozza. Egyúttal azonban jelzi a vállalkozási formák fogadóképességét és azok kötődésének erősségét az ipari térségekhez.

A háttéripai bázisok kis- és középüzemi formáinak létesítésével tágítható a szerkezetátalakítás mozgásterét, az ipari térségekben erre a fogadóképesség erősebb, így azok tartós és hosszú távon biztonságot adó szabályozásával *növekedhet integrációjuk az ipar és a gazdaság egészében*. A jövőben tágítani kell emellett a kis- és középüzemek alapítóinak körét is. Például a települések is hozzanak létre vállalkozásokat egyrészt a foglalkoztatási gondok oldására, másrészt a bevételeik fokozására, vagyis a településel-

A kisvállalkozásokban foglalkoztatottak száma megyénként*
(1985/fő)

Megyék	VGM	Ipari és szolg. szakcsoport foglalkoztatottak	Magán GMK	összesen	Szoc. szek- torban fog- lalkoztatottak	Kisvállalko- zásban fogl. aránya a szoc. szektorban fogl. (%)	Országos átlag százalékban (összesen = 100,0%)
Fejér	10256	1006	2494	13756	153320	9,0	80,3
Győr-Sopron	8368	1125	2375	11868	153711	7,7	68,7
Komárom	10904	2506	1195	14605	117811	12,4	110,7
Vas	5094	32	826	5952	98921	6,0	53,6
Veszprém	8786	1946	1274	12006	138616	8,7	77,6
Baranya	10118	492	1668	12278	146000	8,4	75,0
Somogy	4181	1214	2247	7642	113330	6,7	59,8
Tolna	3399	938	597	4934	92805	5,3	47,3
Zala	2289	2076	1307	5672	105146	5,4	48,2
Bács-Kiskun	8439	1831	2258	12528	193968	6,4	57,1
Békés	7368	3392	1458	12218	143609	8,5	75,9
Csongrád	10300	1933	1498	13731	148607	9,2	82,1
Hajdú-Bihar	8336	2730	1466	12532	174488	7,2	64,2
Szabolcs-Szatmár	5927	857	1269	8053	176632	4,6	41,1
Szolnok	5438	2395	1283	9116	147513	6,2	55,3
Borsod-Abaúj-Zemplén	15242	6199	1333	22824	230973	9,9	88,4
Heves	4994	1590	1296	7880	116527	6,7	59,8
Nógrád	5106	1136	658	6900	81019	8,5	75,9
Pest	15000	26874	4500	46374	259815	17,8	158,9
Budapest	90894	34582	29400	154876	743180	20,8	185,7
ÖSSZESEN:	240439	94854	60452	395745	3535991	11,2	100,0

*A fő és mellékfoglalkoztatottak együtt szerepelnek a kisvállalkozási formáknál.

Forrás: Megyei Statisztikai Évkönyvek.

látást kapcsolják össze gazdasági tevékenységgel és így csökkenthetik a közszolgáltatások „ráfizetéses” jellegét.

A területi belső erőforrások felhasználására építőipari szerkezetátalakítási programoknál fentieknek kívül még a *következő tényezőkkel* is számolni kell (BOKOR P.-né—BORA GY.—KULCSÁR D. 1986).

A jövőben a *helyi társadalom* a közösségek szerepe felerősödik, növekszik a településért, a térségért való tenniakarás, felelősségérzet, a területi identitás. Bővül a terület- és településirányítás demokratikus intézményrendszere, így egy-egy fejlesztéssel, átalakítással szemben valós társadalmi ellenállás nagyobb lehet, és szervezett formát is ölthet.

A *környezetgazdálkodás* területén várható a legnagyobb társadalmi aktivizáció. A helyi közösségek a környezetkárosító tevékenységek ellen határozottan fellépnek, és így több telepítést és kitelepítést megnehezíthetnek, illetve megakadályozhatnak.

A *települések képe is átalakul*. Igényesebb, magasabb ellátást és életmódot kívánó környezet kiépítését szorgalmazzák a lakosok, fokozatosabb követeléssel az ellátó és infrastrukturális rendszerek modernizálására. Mindez jelentősebb differenciákat jelenthet a társadalom rétegei között, amelyek végül is a tevékenységek választásában és ellátásában is éreztetik hatásukat.

Ezen utóbbi faktorok közvetlenül nem érintik az ipar szerkezetátalakítását, azonban a területi szerkezetben, annak igénylésében és megítélésében bekövetkezett változások egyértelműen befolyásolják és meghatározzák az ipar modernizációjának menetét.

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

Az ipar szerkezetátalakítását alapvetően befolyásolja az ágazatok térbeli szerveződése, területi elhelyezkedésük. Ugyanakkor az ország területi struktúrája, az egyes térségek és települések jellege, fejlettsége visszahat az ipar működésére, azaz elősegíthetik vagy gátolhatják az ipar szerkezeti modernizációját, megújítását.

A dolgozat alapján a következőben foglalhatjuk össze a szerkezetátalakítást befolyásoló területi tényezőket.

1. A szerkezetátalakítás „hatékonysága” döntően a szabályozó rendszer és a gazdaság egészének szervezeti-intézményi, valamint irányítási struktúrájának változásától és korszerűsödésének ütemétől függ. A piacorientált, önálló, kemény korlátok között élő és működő ipari egységek éppen ezen tényezők kényszere alapján dolgozzák ki és valósítják meg a fennmaradásuk és fejlődésük modernizációs programját. Természetesen a vállalati vagy pontosabban az üzemgazdasági szempontokat érvényesítő magatartások nem lesznek és nem lehetnek tekintettel a településekre és térségekre. Így jelentkezhetnek területi feszültségek kisebb vagy nagyobb mértékben, ezek feloldása a helyi, a területi erőforrások számbavételével és aktivizációjával lehetséges csupán.

2. Kiemelést érdemelnek azon területek, térségek, ahol a válságágazatok (bányászat, kohászat, egyes könnyűipari ágazatok) koncentráltan találhatóak, és ezek az ipari egységek jelentik az egyetlen és legfontosabb munkalehetőségeket. A munkaerő

területi mobilitása – a kialakulatlan lakáspiac és a bérekben nem érzékelhetően reálizált lakásköltségek miatt – mérsékelt, így nagyobb áttelepülésekre nem számíthatunk, a felszabaduló munkaerőt ezen központokban vagy térségekben kell továbbra is foglalkoztatni.

Az ingázók magas aránya miatt nemcsak egy-egy központban vagy annak közvetlen környezetében érződnek majd a foglalkoztatási gondok, hanem azok tágabb környezetében is. A munkaerő szakképzettsége egyoldalú, nehezen mobilizálható, az átképzési programoknál a konvertálható szakismeretekre kell a hangsúlyt helyezni. Az ipari munka ezen térségekben tradicionális, így az átképzés iránti igények is fokozottabbak, erőteljesebbek lesznek.

A központi beavatkozás ezen központokban és térségekben elengedhetetlen. A szerkezetmegújító és -átalakító programok lehetnek sikeresek. A meglévő termelési, technológiai szerkezet piacképes elemeinek modernizálása elengedhetetlen, emellett a kapcsolódó technológiák kiépítését vagy telepítését kell szorgalmazni. A megújítási programokban nem lehet cél csak a munkaerő foglalkoztatása. A települések megújítása is szükséges, így az átképzett munkaerővel és a meglévő, de modernizált termelői infrastruktúrával újabb, korszerűbb termelési tevékenységek fogadásának feltételei teremthetnek meg.

3. A térségek, települések helyi, területi erőforrásainak feltárása és mobilitása lehet az egyik megoldási módja a szükségszerű szerkezetátalakítás hatásai mérséklésének vagy éppenséggel (foglalkoztatási feszültségek) erősítésének. Ezen helyi, területi erőforrások széles kört ölelhetnek fel, tartalmazhatják a termelési hagyományoktól (munkaerő szakismerete, összetétele) kezdve, a meglévő szervezeti rendszerek korszerűsítésén (vállalkozási formák terjedése) át, egészen a települési térségi környezetben és ellátottságban meglévő lehetőségek ki- és újrahasznosítását. (Termelőbázisok és oktató-kutatóhelyek gazdasági-piaci kooperálása, termelői infrastruktúra kiépítése, vagy új ipar fogadására történő előkészítése, termelési hagyományok felélesztése stb.).

Korlátot jelent a helyi, területi erőforrások aktivizálásánál az infrastruktúra, amely egyre jobban elavult vagy pontosabban elmaradt az igényektől (pl. telefónia). Ma számos térségben, központban éppen a korszerűtlen háttérgazdaság akadályozza az ipar megújítását vagy a korszerű ipar fogadását. (Természetesen itt nemcsak a termelői, hanem a lakossági infrastruktúrára is gondolunk.) A fejlesztési programokban kiemelt szerepet kell szánni ezen korlát feloldásának, amelyhez nemcsak a központi erőforrások határozottabb, koordinált és célirányos mozgatása szükséges, hanem a helyi lakossági pénzeszközök korszerű vállalkozási és tőkeátcsoportosítási formákkal való élenkítése is.

4. A helyi, területi erőforrások előtérbe állításához elengedhetetlen a helyi településszintű gazdálkodás rendszerének átalakítása. Először a település rendelkezzen nagyobb mértékben az ott megtermelt jövedelmekből, vagyis a település önfinanszírozással teremtsdön meg a közvetlenebb kapcsolat a település és annak gazdasága között. (Ennek feltételei talán a személyi jövedelemadó rendszer életbe lépésével megteremtődnek.) Másodszor: a település mint vállalkozó és mint gazdálkodó jelenjen meg a piacon. Erőforrásainak termelői és lakossági hasznosításával növelje a bevételeit, járuljon hozzá a helyi gazdaságfejlesztési feladatok megvalósításához mint vállalkozó, vagy mint tőketárs.

A településgazdálkodás egész rendszerének átalakítása és ennek a tág, sokoldalú erőforrás rendszernek az intenzívebb bekapcsolása a gazdaság vérkeringésébe az egyik elősegítője lehet az ipari szerkezetátalakítási program megvalósításának.

IRODALOM

- BOKOR P.-né—BORA GY.—KULCSÁR D. 1986: A termelészerkezet-váltás és a településfejlődés kölcsönhatásai. — Településtudományi Közlemények 34. pp. 53–61.
- ENYEDI GY. 1981: A területfejlesztési politika néhány új eleméről. Területi Statisztika 2. pp. 139–147.
- A fővárosi ipar racionalizálásának, szelektív-intenzív fejlesztésének programja. — Ipari Minisztérium, Bp., 1987. Kézirat.
- A hazai innovációs/tudományos parkok szervezésének helyzete. — Ipari Minisztérium, Bp., 1987. Kézirat.
- HEGEDŰS M. 1986: Az iparfejlődés, valamint terület- és településfejlődés nagy távlatú meghatározottságai. — Közgazdasági Szemle 1. pp. 41–53.
- Az ipar szerkezetátalakítási feladatai. — Ipari Minisztérium, Bp., 1987. Kézirat.
- A naponta ingázók adatai 1984. január 1. Részletes eredmények. — KSH Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Igazgatósága, Miskolc, 1985.
- Az ország területi iparszerkezetének kutatása. VÁTI Bp., 1984–85. Témafelelős Baráth E. Házi sokszorosító.
- PAPP J. 1986: Ipari struktúraváltás és városdifferenciálódás. — Közgazdasági Szemle 11. pp. 1364–1374.
- STÖHR, B. W. 1987: A területfejlesztési stratégiák változó külső feltételei és új koncepciói. — Tér és Társadalom 1. pp. 96–112.

RECHNITZER, JÁNOS

SPATIAL ASPECTS FOR INDUSTRIAL RESTRUCTURING

Summary

The aim of the present paper is to reveal some important aspects of the spatial and settlement structure of Hungary which are likely to influence the program of industrial restructuring.

The first part reviews the process of industrialization during the past decades, its spatial and regional conditions and impacts. Industrialization essentially involved an extensive type of development, i. e. growth via enlarged inputs. It was mainly based on labour resources: cooperation links in production were minimal and transportation costs were high. The number of residents in the centres affected by industrialization was growing by leaps, infrastructural development of settlements could not keep pace with it. The separation of home and work places has resulted in important commuting, therefore great masses of labourers with dual life-styles are severely affected by industrial restructuring.

In the second part of the paper the author outlines the major directions of industrial restructuring. Almost 200 000 workers are affected by the program. Some 13–15 000 jobs are planned to be eliminated in metallurgy. Since this industry has a concentrated spatial location, the settlements concerned need to elaborate overall re-employment programs.

Due to closing up unprofitable coal mines, employment problems are also coming up in mining districts.

Another 15–16 000 jobs are considered to be eliminated with the labour force re-employed within the machine industry.

A similar number of workers will be transferred within the chemical industry via re-training on the spot.

Finally, light industry is the most keenly touched by restructuring: 15–25 000 jobs will be eliminated.

The spatial distribution of dynamic, crisis and traditional industries is shown by Figures 2 and 3. (The author emphasizes that the present statistical data base – due to aggregating industries – can only roughly illustrate the sectoral categories presented.)

The third part includes an analysis of the major types of such programs which aim to renew the economic structure of individual regions. The author groups them into two categories. The first group includes central government interventions which are considered as “the new wave” of industrialization by the author and he calls the attention to its hazards and contradictions. Endeavours to employ more and more labour, characteristic of the 1960s and 1970s, are also discernible in these programs. But they can only be successful on the short run. The second group includes those plans which base their attempts to modernize the economy on local and regional resources. The author presents some of their fields: industries of the agribusiness, economic links facilitated by geographical location, cooperation links based on complex sectoral structure.

The paper dwells on innovation parks, it presents their major types. The diffusion of new undertakings, the changing industrial structure and their joint impact on restructuring are analysed among local and regional resources. Finally, it calls the attention to the fact that local society and environment protection will have an ever growing importance in revealing and activating local and regional resources in the future.

Translated by Eta Daróczy

РЕХНИТЦЕР, ЯНОШ:

РЕГИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ В ПРЕОБРАЗОВАНИИ СТРУКТУРЫ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

(Резюме)

В работе ставится цель вскрыть те аспекты, которые, исходя из территориальной организации и структуры расселения страны, влияют на программу преобразования структуры промышленности.

В первой части статьи дается обзор процесса индустриализации в последние десятки лет, а также местных и региональных условий и последствий этого процесса. Размещение новой промышленности служило, в первую очередь, средством для экстенсивного развития. При этом главным условием были резервы рабочей силы, таким образом кооперационные связи производства были минимальными, а расходы на транспортировку, наоборот, высокими. В центрах, связанных с новой индустриализацией, число населения скачкообразно повысилось, однако, развитие инфраструктуры населенных пунктов не смогло последовать за этим. Разъединение места работы и местожительства, т.е. участие в ежедневном маятниковом движении, стало значительным. Таким образом, преобразование структуры промышленности сильно затрагивает массы рабочих, живущих в двойном образе жизни.

Во второй части статьи автор перечисляет главные направления преобразования структуры промышленности. Программа касается 200 тысяч занятых. В металлургии планируется ликвидировать 13–15 тысяч рабочих мест. Данная отрасль характеризуется территориальной концентрацией, и поэтому в некоторых городах (Озд, Мишкольц) необходимо разработать широкую программу для обеспечения занятости.

В горном деле рабочая сила будет освобождаться вследствие закрытия нерентабельных шахт; проблемы занятости в этой отрасли будут появляться также по определенным районам.

В машиностроении предполагается упразднение 15—16 тысяч рабочих мест и перегруппировка рабочей силы внутри отрасли.

Подобное число рабочих будет получать новое занятие в химической промышленности после переквалификации в рамках предприятий.

Наконец, преобразование структуры наиболее сильно затрагивает легкую промышленность, в которой ожидается ликвидация 15—25 тысяч рабочих мест.

Территориальное распределение по медье динамичного развивающихся, кризисных и традиционных отраслей показано на рис. 2 и 3. (Автор отмечает, что существующая статистическая информационная база дает возможность изобразить отраслевые категории лишь приблизительно, так как в статистике отрасли приводятся сгруппированно.)

В третьей части статьи анализируются главные типы программ, направленных на обновление экономической структуры отдельных регионов. Эти программы составляют две группы. В первой содержатся те центральные правительственные интервенции, которые автор называет «новой волной» индустриализации. Он обращает внимание на их опасность и противоречивость. И в этих программах можно проследить те стремления, которые были характерны для планов развития промышленности в 1960-х и 1970-х годах, и по которым предполагается привлечь дальнейшие массы рабочей силы. Эти концепции могут быть успешными лишь в недалекой перспективе. Вторую группу составляют те программы, по которым модернизация экономики предполагается на базе местных территориальных ресурсов. Приводятся некоторые примерные области: промышленное производство в контакте с пищевым хозяйством; экономические связи и зависимости от географического расположения; кооперационные связи, базирующиеся на многогранной отраслевой структуре.

В работе подчеркивается особая важность парков инновации и рассматриваются их главные типы. Далее, анализируется распространение предпринимательства как способ мобилизации местных территориальных ресурсов, изменение организационной системы промышленности, а также совместное влияние предыдущих на преобразование структуры. Наконец, автор обращает внимание на то, что локальное общество, так же как и дело защиты окружающей среды, все более важное значение будет приобретать в будущем во вскрытии и активизации местных территориальных ресурсов.

Перевел: Тамаш Бауко

VITA A MAGYAR TÁRSADALOMFÖLDRAJZ MAI HELYZETÉRŐL

Az RKK szervezésében meghirdetett szemináriumsorozat első alkalmát Beluszky Pál pamfletje (amely teljes terjedelmében megjelent a *Tér és társadalom* 1989/1. számában). A magas hőfokú, érdekes vita írásban is beküldött hozzászólásait – némileg lerövidítve – itt tesszük közzé.

MÉSZÁROS REZSŐ (JATE Gazdaságföldrajzi Tanszék):

Mérföldkő vagy temetés?

A József Attila Tudományegyetem testvéregyetemein (Turkuban, Regensburgban, Udineben) tett látogatásaim alkalmával általában nekem szegeznek két kérdést:

– Milyen a helyzete a földrajznak az egyetemen?

– Milyen a helyzete a földrajznak az oktatási kormányzat szemléletében?

Az első kérdésre adott válaszom dicsekvő, a másodikra reménykedő (mármint hogy a jelenleginél rosszabb már nem lehet). Gondoljuk csak végig. Az egyetemek földrajzi oktatói közül sokan az egyetemi közélet kiemelkedő személyiségei, sokan töltöttek (töltöttek) be magas egyetemi posztokat. Összességében pedig helyünk, helyzetünk az egyetemen belül nem rosszabb mint a többi tudományágé. Viszont az egyetem falain kívül szinte folyamatosan zsugorodnak pozícióink. A legsúlyosabb csapás az általános és a középfokú oktatásban ért bennünket. Belekényszerültünk egy szakadékhoz vezető utcába: a földrajzóra száma, tantervi kötelező tananyaga a minimálisnál is kevesebb, és kollégáink évtizedek óta szinte változatlanul „adathalmaz-földrajzot” kénytelenek oktatni. Holott mindenki előtt világos, hogy ma már a TV-híradót sem lehet értőn nézni földrajzi tudás nélkül.

Az általános és a középiskolában a földrajz kevés óraszámú azt eredményezte, hogy az egyetemi szakpárosítás fő szempontja az lett, hogy a földrajz mellé olyan szakot kell tenni, amely sok órát vonz az iskolában, ahelyett, hogy a tartalmi kapcsolódást helyeznénk előtérbe a szakpárosítás kialakításakor. (Véletlen szerencse, hogy a történelemoktatásnak most konjunktúrája van. De felmerült a földrajz–kémia, földrajz–fizika szakpárosítás gondolata is!)

Szeretném a figyelmet a megkurtított földrajzoktatás következményeinek egy másik felületére is terelni. A gazdaság, a politika, a közigazgatás azon szintjein, ahonnan rendszeresen megbízásokat kaphatnánk, olyan emberek ülnek, akiknek földrajzi felkészítése ebben a szerény méretű rendszerben történt. Egyáltalán nem érheti őket részünkről szemrehányás azért, hogy a földrajzról alkotott véleményünk nem mindig hízelgő. Ezzel kapcsolatban jut eszembe, hogy az Egyesült Államok elnöke a

közelmúltban elképedve olvastott egy jelentést az amerikai nép rendkívül hiányos földrajzi műveltségéről. Lehet, hogy államelnökünknek is ilyen „élményben” lenne része egy hasonló jelentést olvasván.

Mindezek az egyetemi alapfeladat, a tanárképzés érzelmi összefüggéseit, motívációit, mind a tanár, mind a hallgató esetében kedvezőtlenül érintik. Kétségtelen, hogy bizonyos kilátástalanságból fakadó elkedvetlenedés ránk tör olykor-olykor. Amit sajnos egyéb körülmények is erősítenek, például az egyetemek létminimum alatti alapellátása. Gyakran szükséges kutatási pénzekből az alapfunkciót finanszíroznunk. Végső soron ide vezethető annak a kedvezőtlen tendenciának az eredete, amit leginkább az atomizálódás fogalmával lehetne jellemezni. Az egyetemi földrajzi tanszékek között ugyanis alig van kapcsolat, legfeljebb jó vagy rossz személyes kontaktusok. De hasonló a helyzet a tanszékek és a kutatóintézetek között is. Nincs kapcsolat, mondjuk, mert nem érünk rá. Egyéni és tanszéki életben maradásunkhoz pénzt kell keresnünk (KK, állami megbízás, egyéni „szakmai üzletek” stb.). Ez az anyagiak iránti kényszer a tekintetben persze igen szomorú, hogy ezáltal közelíthet egyéni életnívónk az elfogadható felé, és ezáltal válik lehetségessé a tanszék némi fejlesztése (kisebb műszerek, könyvek beszerzése stb.). De lehet találni ebben a szituációban kedvező elemeket is. És ezen a ponton kissé távolabb kerül a véleményem Beluszky Pálétól. Én azt hangsúlyozom, hogy még most, a gazdaság nehéz időszakában is kapunk megbízásokat. Vannak helyek, ahol élvezettel fogyasztják termékeinket, igénylik véleményünket. Lehetséges persze, hogy alapvetően az a baj, hogy ezek a helyek zömmel csupán regionális hatáskörűek, a nagypolitikához nem jutunk közel. Azt gondolom azonban, hogy ha ezt a lehetőséget is kiengedjük közelünkéből, nemcsak mecénásokat veszítünk, de a szemléletformálás közvetlen lehetőségeit is, és társadalmi elismeretlenségünk újabb mélypont felé mozdul el.

Hogy ezek között a megbízások között nincs elméleti jellegű igény, az nemcsak a megbízó igénytelenségét jelzi. Egyébként sem biztos, hogy ezt a feladatot egy KK-ban vagy egy állami megbízásban kell elvégezni. Az OTKA-ban miért nem preferálunk elméleti témákat vagy olyanokat, amelyeknek nincs „közvetlen” gyakorlati hasznosíthatósága? De egyáltalán, mi az, hogy gyakorlati hasznosíthatóság? E kérdések kapcsán mindig eszembe jut Kikuchi Makoto úrnak, a Sony Co. kutatási igazgatójának fejtegetése a kutatásra kapott pénzek japáni felhasználásáról. Míg másutt felhasználnak x összeget, hogy y idő alatt kifejlesszenek egy z vagy v tulajdonságokkal rendelkező terméket, módszert vagy elméletet; addig Japánban adnak x összeget arra is, hogy a kutatók teljesen szabadon kutassanak szakterületükön, abban a tudatban, hogy valamikor biztosan kijön belőle valami. Nálunk is van néhány kiváló geográfus elme, aki azért kaphatna kutatási támogatást, hogy gondolkozzék. Biztos vagyok benne, hogy idővel a szakma nagy hasznát látná, amely ma valóban hiányt szenved hazai gyártású elméletekből, de licenc-elméletekből is. Úgy gondolom, hogy ezzel szorosan összefügg az egyetemi oktatás és az elméleti megalapozottság kérdése. Magam is azt vallom, hogy az egyetemen nem kell tudósokat képeznünk, de elméleti alapokat azért bővebben adhatnánk. Nehezen magyarázható, hogy

— miért szorul a tankönyvekben az apróbetűs részbe az elmélet (pontosabban a régi, mert az újabbak legfeljebb csak említve vannak)?

– Miért nincs földrajzelméleti egyetemi tankönyv, kézikönyv vagy akár csak egy jegyzet?

– Miért nem foglalkozunk elméleti kérdésekkel a gyakorlatokon?

– Miért van oly kevés elméleti tematikájú spec. koll.?

– Miért nem kérünk komolyabb elméleti felkészültséget az államvizsgákon?

Most jövök rá, hogy erre tudom a választ: az előzőek miatt!

Az oktatók legfeljebb egyéni ambícióból ássák be (el!) magukat az elméleti problematikába. Ugy tapasztalom, hogy minél fiatalabb egy oktató, annál gyengébb az elméleti megalapozottsága. Pedig hát a szakmát ezzel kellene kezdeni.

Igaztalanok tartom a nem ritkán hallható kiszólást az egyetemi oktatók részéről: jó a kutatóintézeteknek, mert „csak” kutatunk (kutatnunk is kell). Az a véleményem, hogy elmélyült kutatói tevékenység nélkül senki sem lehet igazán jó, valóban egyetemi színvonalú oktató. De valószínű, hogy a főhivatású kutatóknak is nagy hasznára válik, ha van alkalmuk részt venni egyetemi oktatásban. Problémáink megoldásának nagyhatású lehetőségét vélem az egyetemek és a kutatóintézetek közeledésében. Nem szervezeti megoldásokra gondolok elsősorban (a szervezeti csúrés-csavarás egyébként is feltehetően az egyik legnagyobb magyar átok), hanem a *rendszeres közös fórum* megteremtésére, ahol elméleti, stratégiai és taktikai célú eszmecsereket folytathatnánk, és amely akár egyfajta *műhellyé* nőhetné ki magát. Ezért gondolom azt, hogy Beluszky Pál magánjelentésével egy formás gödröt ásott ki. Rajtunk múlik, hogy mér-földkövet ültetünk bele vagy beletemetjük magunkat.

PRÓBÁLD FERENC (ELTE Regionális Földrajzi Tanszék):

Extra Hungariam non est vita?

Beluszky Pál gondolkodásra és tettekre ösztönző vitacikkének a magyar társadalomföldrajzról adott frappáns helyzetképével, diagnózisával nagyjában-egészében egyetértek: az okok feltárását azonban hézagosnak vélem, a javasolt terápia némely gondolata pedig vitára késztet. Nézzük először a geográfia mai sanyarú állapotának gyökereit! Első pillantásra nyilvánvaló, hogy a magyar társadalmi (nem pusztán gazdasági!) földrajzot Beluszky szerint sújtó három átok közül kettő (az „udvari tanácsosi szerep” és a természetföldrajz „genetikai öröksége”) nem csupán hazai jelenség – mellesleg: nem is okvetlenül átok –, és így a hazai társadalomföldrajz sajátos gondjait nem magyarázhatja. Jellegzetesen magyar átoknak tartom viszont a tudományágunkat fél évszázada nyomasztó *provincializmust*, amelyhez – korántsem véletlenül – valamiféle arisztokratizmus (vagy amint azt egy helyütt Beluszky is találóan említi: *sznobizmus*) társul.

Provincializmuson itt és most nem elsősorban a nemzetközi kapcsolatrendszer fogyatékoságait, a külföldön fogant szemléleti és módszertani innovációk késedelmes átvételét értem, hanem azt a tényt, hogy a hazai geográfia fél évszázada már-már magától értetődő természetességgel *csakis Magyarországot* tekinti kutatási tárgyának. („Mini-magánjelentésem” címe is a hajdani nemesi mentalitást idéző makacs befelé fordulásra utal.) A II. világháború előtt a magyar földrajztudomány művelői egyformán élénk érdeklődéssel fordultak a hazai tájak és az idegen országok, kontinensek felé,

– Miért nincs földrajzelméleti egyetemi tankönyv, kézikönyv vagy akár csak egy jegyzet?

– Miért nem foglalkozunk elméleti kérdésekkel a gyakorlatokon?

– Miért van oly kevés elméleti tematikájú spec. koll.?

– Miért nem kérünk komolyabb elméleti felkészültséget az államvizsgákon?

Most jövök rá, hogy erre tudom a választ: az előzőek miatt!

Az oktatók legfeljebb egyéni ambícióból ássák be (el!) magukat az elméleti problematikába. Ugy tapasztalom, hogy minél fiatalabb egy oktató, annál gyengébb az elméleti megalapozottsága. Pedig hát a szakmát ezzel kellene kezdeni.

Igaztalanok tartom a nem ritkán hallható kiszólást az egyetemi oktatók részéről: jó a kutatóintézetieknek, mert „csak” kutatunk (kutatnunk is kell). Az a véleményem, hogy elmélyült kutatói tevékenység nélkül senki sem lehet igazán jó, valóban egyetemi színvonalú oktató. De valószínű, hogy a főhivatású kutatóknak is nagy hasznára válik, ha van alkalmuk részt venni egyetemi oktatásban. Problémáink megoldásának nagyhatású lehetőségét vélem az egyetemek és a kutatóintézetek közeledésében. Nem szervezeti megoldásokra gondolok elsősorban (a szervezeti csúrés-csavarás egyébként is feltehetően az egyik legnagyobb magyar átok), hanem a *rendszeres közös fórum* megteremtésére, ahol elméleti, stratégiai és taktikai célú eszmecsereket folytathatnánk, és amely akár egyfajta *műhellyé* nőhetné ki magát. Ezért gondolom azt, hogy Beluszky Pál magánjelentésével egy formás gödröt ásott ki. Rajtunk múlik, hogy mér-földkövet ültetünk bele vagy beletemetjük magunkat.

PRÓBÁLD FERENC (ELTE Regionális Földrajzi Tanszék):

Extra Hungariam non est vita?

Beluszky Pál gondolkodásra és tettekre ösztönző vitacikkének a magyar társadalomföldrajzról adott frappáns helyzetképével, diagnózisával nagyjában-egészében egyetértek: az okok feltárását azonban hézagosnak vélem, a javasolt terápia némely gondolata pedig vitára késztet. Nézzük először a geográfia mai sanyarú állapotának gyökereit! Első pillantásra nyilvánvaló, hogy a magyar társadalmi (nem pusztán gazdasági!) földrajzot Beluszky szerint sújtó három átok közül kettő (az „udvari tanácsosi szerep” és a természetföldrajz „genetikai öröksége”) nem csupán hazai jelenség – mellesleg: nem is okvetlenül átok –, és így a hazai társadalomföldrajz sajátos gondjait nem magyarázhatja. Jellegzetesen magyar átoknak tartom viszont a tudományágunkat fél évszázada nyomasztó *provincializmust*, amelyhez – korántsem véletlenül – valamiféle arisztokratizmus (vagy amint azt egy helyütt Beluszky is találóan említi: *sznobizmus*) társul.

Provincializmuson itt és most nem elsősorban a nemzetközi kapcsolatrendszer fogyatékoságait, a külföldön fogant szemléleti és módszertani innovációk késedelmes átvételét értem, hanem azt a tényt, hogy a hazai geográfia fél évszázada már-már magától értetődő természetességgel *csakis Magyarországot* tekinti kutatási tárgyának. („Mini-magánjelentésem” címe is a hajdani nemesi mentalitást idéző makacs befelé fordulásra utal.) A II. világháború előtt a magyar földrajztudomány művelői egyformán élénk érdeklődéssel fordultak a hazai tájak és az idegen országok, kontinensek felé,

s külföldi kutatásaik, tapasztalataik itthoni munkájuknak is csak javára váltak. Az 50-es évektől újjászerveződő magyar földrajztudomány akadémiai műhelyei már csak a haza földjének prakticista szemléletű kutatását kapták feladatul, és ennél többet akkor sem vállaltak fel, amikor az ország kényszerű bezártsága rég feloldódott. A szűk honi határokon túltekinthető geográfus ritka lett, mint a fehér holló! Pedig Beluszky vitacikkéből is kiviláglik, hogy a magyarországi társadalomföldrajzi folyamatok csak tá-
gabb *makroregionális összefüggéseikben* (Kelet-Közép-Európa!) értelmezhetők. De a világgazdasági változásoknak hazánkra gyakorolt megannyi hatása is indokolná ezek földrajzi szemléletű kutatását. A centrum-periféria viszony eltolódásairól, az „Észak–Dél problémáról”, a világ élelmezési és energetikai gondjairól, az integrációs folyamatok gazdaságföldrajzi következményeiről miért ne lehetne érdemes mondanivalója magyar geográfusnak? Miért ne lehetne alkotó szintézis tárgya például Kína, Japán, Afrika vagy az Egyesült Államok társadalomföldrajza? Miért, hogy ilyen irányú kísérletekbe az akadémiai intézetek helyett csak a felsőoktatási intézmények vágnak bele, ahol a vállalkozás kereteit eleve megszabja a tanárképzés feladata és az a nyomorúságosan szűk, szétforgácsolt anyagi-szellemi bázis, amelyben a kutató területi specializációja vagy egy naprakész földrajzi információs rendszer létrehozása elérhetetlen álmoknak tűnik?

Szemrehányóan jegyzi meg Beluszky Pál: „Ma, ha egy geográfus meg akar ismerni egy magyar várost, tájegységet, jobbára csak az idegenforgalmi kiadványhoz, útikönyvekhez fordulhat!” (Ezeket persze nem geográfusok írták.) És ha az illető történetesen valamely távoli ország vagy földrész iránt érdeklődik, mit tehet? Ha valamely kutatási területre van valós társadalmi igény, akkor az előbb-utóbb gazdára is talál. A külső országokkal nálunk – különböző szinten, más-más megközelítésben – főként közgazdászok, történészek vagy etnográfusok, magyarságkutatók, sinológusok, orientalisták, esetleg újságírók foglalkoznak. Igaz, a geográfus kutatógárda valóban szűk létszáma illuzórikussá tenné a nagytérségek és a külső országok földrajzának ésszerű specializáción alapuló vizsgálatát. Csakhogy én a csekély létszámot és tekintélyt nem oknak, hanem *következménynek* vélem. Az akadémikus geográfia – úgy tűnik – önként adta fel azt a fontos kutatási területet, amely a földrajz alapvető *közművelődési és oktatási funkcióinak* háttéréül szolgálhatna.

Hogy ez miért történt így, arról csak sejtelmeim vannak, hiszen a baj eredete évtizedek távolába vész. Gyanítom, hogy a természettudományos örökség talaján kialakult *belső minősítési értékrend* hibáztatható ezért is, meg a Beluszky által joggal követelt szintézisek hiányáért is. A szűkkeblű, arisztokratikus tudományfelfogás megbecsülte az aprócska résztémákban impozáns számítógépes apparátussal vagy terepmunkával elért eredményeket, míg az *írott forrásműveken alapuló*, szintetizáló kutató munkát fanyalogva fogadta. (E szemlélet nyomai még ma is kísértének a honi geográfiában, pedig érdemes lenne eltöprengeni rajta: ilyen alapon akár valamennyi történész és jogtudós számúzható lenne a tudomány szentélyéből.)

Elérkeztünk hát a másik átokhoz, amely véleményem szerint a magyar földrajzra nehezedik: a *tudományos sznobizmushoz*, amely nemcsak a szintézis, de az *ismeretterjesztés* feladatát is rangon alulinak tekinti. Látja ezt Beluszky Pál is, nem véletlenül veti egybe a történészek és a néprajzosok gazdag könyvtermését, élénk tudomány-népszerűsítő tevékenységét a geográfusok nagyon is szerény produkciójával. Kevés

földrajzos vállalkozik ma arra, hogy munkája eredményét népszerű formában (is) köztegye. (Talán érzi, hogy egy színes, olvasmányos, akadémiai zsargonról mentes mű megírásáért – ami egyáltalán nem könnyű dolog – történész kollégáitól eltérően aligha számíthat szakmai elismerésre.) Pedig éppen az ismeretterjesztő művek és folyóiratok révén lehetne igazán hatni, benyomulni a szélesebb értelemben vett köztudatba, alakítani tudományágunk „image”-ét, megalapozni tekintélyét. Végül, de nem utolsósorban így lenne áthidalható az iskolai földrajzoktatás és a tudományos tevékenység között tátongó szakadék.

A földrajztudomány helyzete véleményem szerint nem választható el az *oktatásétól*. Tűnődhetünk rajta: véletlen-e, hogy Beluszky Pál „magánjelentése” egy mondatot sem szentel a földrajztanításnak, vagy folyománya annak a tudományos arisztokratizmusnak, amely közömbösen (tehetetlenül?) túrta tantárgyunk elsoványosítását, általános iskolai és gimnáziumi óraszámának felére zsugorodását az utóbbi három-négy évtized alatt? Márpedig a földrajztanítás jogfosztásának messzeható következményei vannak. A geográfia így veszti el utánpótlását, a potenciálisan érdeklődő fiatalságot, a tudomány háttországát képező népes pedagógus sereget. A csekély iskolai óraszám miatt *hiú ábránd az egyszakos tanárképzés*, ezért szűkül tovább a tudomány s a felsőoktatásnak a pedagóguspálya csekély vonzereje miatt amúgy is kontraszelektált meritési utánpótlási bázisa. Az ördögi körből – vagy lefelé hajló spirálból – valahol ki kellene végre törni, és logikusnak látszik, hogy ebbe az irányba az oktatás alapszintjei felől – vagy onnan is – induljunk el. Hiszen itt a földrajz mégiscsak „alanyi jogon” van jelen, és társadalmilag igényelt, közművelődési szempontból releváns ismeretanyaga (nem a nevek s adatok „telefonkönyv-földrajzára” gondolok!) már ma is szinte szétfeszíti a szűk órakereteket. Természetes szövetségeseiket is találhatunk: mindazon tudományterületeket, amelyeknek alapvető ismeretanyaga a földrajz közvetítésével jut vagy juthatna el a tanuló ifjúsághoz.

Beluszky Pál a szívemből szól, amikor a komplex földrajzi elemzéseket sürgeti, a *szintézis igényét* fogalmazza meg, tudományos örökségünk számbavételét a régi adósságaink törlesztését, valamint az egyetemi oktatás reformját igényli. A természeti és társadalmi földrajz *teljes szétválasztása* viszont aligha javítana a helyzeten. A geográfia egyik legsajátosabb – hagyományos, de mindinkább előtérbe kerülő – feladata ti. éppen a természet és társadalom sokrétű kapcsolatának feltárása; enélkül a Beluszky-féle „komplex tájföldrajz” sem képzelhető el. – Egyetértek azzal a javaslattal, hogy bátorítani kell az alapkutatásokat, ámde nem mindegy, hogy milyeneket. Beluszky példái („A rásónysápberencsiek Cserehát-imázsa”, „A szexuális szolgáltatások díjtételeinek regionális különbségei”) képzeletbeliek ugyan, de hozzájuk hasonló igencsak sok készül széles e világban. Kétlem pezsdítő hatásukat a geográfiára: éppen a szintézisre való képtelenség termékei, és éppúgy parttalanná teszik tudományunkat, mint az az elméleti alapállás, amely kizárólag a térbeliséget emeli a földrajz principiumává.

Egy amerikai geográfus szerint a földrajz olyan a tudományok között, mint a metropolisok sorában Los Angeles: hatalmas területre terjed, összeolvad szomszédaival, és roppant nehéz meglegelni a középpontját. Magam ezt a középpontot valamely terület-egység komplex, természet és társadalom kapcsolatrendszerére különös súlyt helyező, átfogó szintézisre törekvő *regionális földrajzi* vizsgálatában látom. Meglehet, ez lényegében azonos a Beluszky által kissé bonyolultan definiált „korszerű tájföldrajzzal”, ám

semmiképp se szűkíthető csupán hazánk területére. Ugy gondolom, Beluszky Pál vitacikke éppen a földrajz lényegi feladatainak helyes felismerése és *elismertetése* révén visz közelebb ahhoz az arkhimédieszi ponthoz, ahonnan – mindenfajta átkot lerázva – tudományágunk végül is kimozdítható jelenlegi áldatlan helyzetéből.

BARTA GYÖRGYI (MTA Regionális Kutatások Központja):

A földrajz válsága nemcsak magyar jelenség

1. Nem a gazdaságföldrajz hazai képviselőit szeretném védelmezni azzal az állítással, hogy a világon majd mindenütt válságba került a földrajz tudománya. (Ez ugyanis korántsem zárja ki a magyar földrajztudomány lemaradásának tényét a nemzetközi színvonaltól.)

Híres amerikai egyetemeken zárnak be földrajzi tanszékeket, és a földrajz egyetemi oktatóinak létszámát sok, nálunknál gazdagabb országokban is korlátozzák, szűkítik. Csökken az egyetemekre felvehető földrajzos hallgatók létszáma, és még inkább problémát jelent a földrajzszakot végzettek elhelyezkedése. Csökken a földrajz oktatásának óraszámja az általános és középiskolákban, végül is lankad az érdeklődés „minden fronton” a földrajz iránt. Sok helyen nem beszélhetünk a földrajz „abszolút” visszavonulásáról, csak korábban elfoglalt helyének, szerepének csökkenéséről a többi tudomány között.

Mindez valószínűleg azzal magyarázható, hogy egyrészt a földrajz nehezen találja meg új helyét a modern tudományok között, másrészt a tudományos kutatás – a részismeretek fantasztikus felhalmozódása következtében – sokkal inkább a specializálódás felé halad, vagyis ágazatokra, alágazatokra bomlik (és így gyakran több a kapcsolata a rokontudományok hasonló ágazataival és alágazataival, mint a földrajz többi ágával), mint a szerző által hangsúlyozott, és olyannyira hiányzó szintetikus megközelítés felé (amely valójában a földrajztudomány lényege).

2. A fejlett nyugati világban, ahol a gazdaságföldrajz legjelentősebb tudósai élnek, és ahol a legkiemelkedőbb eredmények születnek, számottevő arányeltolódás tapasztalható: a francia és a német földrajz nyilvánvalóan veszített korábbi presztízséből, míg az angol–amerikai részarány dominálónak vált, elsősorban az amerikai befolyás növekedésének köszönhetően. A nemzetközi földrajzi konferenciákat az angol anyanyelvűek uralják, olyannyira, hogy a gazdaságföldrajz világnyelvévé is – sok más tudományhoz hasonlóan – az angol nyelv vált. Ugyanakkor nekem az a benyomásom, hogy ez a nyugati világ – a gazdaságföldrajz általános ismereteiben, az új ismeretek elterjesztésében – a korábbi időkhöz képest egységesebbé vált. Egy finn, amerikai vagy olasz egyetemistának hasonló a földrajzi tananyaga, de még inkább hasonlóak a földrajzi ismeretei. A nyugati országokból érkező kutatók, szakemberek így – egy-egy konferencián – hamar szót értenek, de legalább is jól értik egymást, hiszen alapismereteik azonos forrásból származnak. (A színvonalasabb nyelvtudásról nem is beszélek.)

A szocialista országok geográfusainak alapvető problémákkal kell megküzdeniük, ha követni próbálják a világszínvonalat. Ez a küzdelem jelenleg főleg egyéni ambíciókból áll, a magyar egyetemi tananyagok a földrajztudomány alapvető műveit hagyják ma is figyelmen kívül, vagy csak rendkívül felszínes megismerésre adnak lehe-

semmiképp se szűkíthető csupán hazánk területére. Ugy gondolom, Beluszky Pál vitacikke éppen a földrajz lényegi feladatainak helyes felismerése és *elismertetése* révén visz közelebb ahhoz az arkhimédeszi ponthoz, ahonnan – mindenfajta átkot lerázva – tudományágunk végül is kimozdítható jelenlegi áldatlan helyzetéből.

BARTA GYÖRGYI (MTA Regionális Kutatások Központja):

A földrajz válsága nemcsak magyar jelenség

1. Nem a gazdaságföldrajz hazai képviselőit szeretném védelmezni azzal az állítással, hogy a világon majd mindenütt válságba került a földrajz tudománya. (Ez ugyanis korántsem zárja ki a magyar földrajztudomány lemaradásának tényét a nemzetközi színvonaltól.)

Híres amerikai egyetemeken zárnak be földrajzi tanszékeket, és a földrajz egyetemi oktatóinak létszámát sok, nálunknál gazdagabb országokban is korlátozzák, szűkítik. Csökken az egyetemekre felvehető földrajzos hallgatók létszáma, és még inkább problémát jelent a földrajzszakot végzettek elhelyezkedése. Csökken a földrajz oktatásának óraszámja az általános és középiskolákban, végül is lankad az érdeklődés „minden fronton” a földrajz iránt. Sok helyen nem beszélhetünk a földrajz „abszolút” visszavonulásáról, csak korábban elfoglalt helyének, szerepének csökkenéséről a többi tudomány között.

Mindez valószínűleg azzal magyarázható, hogy egyrészt a földrajz nehezen találja meg új helyét a modern tudományok között, másrészt a tudományos kutatás – a részismeretek fantasztikus felhalmozódása következtében – sokkal inkább a specializálódás felé halad, vagyis ágazatokra, alágazatokra bomlik (és így gyakran több a kapcsolata a rokontudományok hasonló ágazataival és alágazataival, mint a földrajz többi ágával), mint a szerző által hangsúlyozott, és olyannyira hiányzó szintetikus megközelítés felé (amely valójában a földrajztudomány lényege).

2. A fejlett nyugati világban, ahol a gazdaságföldrajz legjelentősebb tudósai élnek, és ahol a legkiemelkedőbb eredmények születnek, számottevő arányeltolódás tapasztalható: a francia és a német földrajz nyilvánvalóan veszített korábbi presztízséből, míg az angol–amerikai részarány dominálónak vált, elsősorban az amerikai befolyás növekedésének köszönhetően. A nemzetközi földrajzi konferenciákat az angol anyanyelvűek uralják, olyannyira, hogy a gazdaságföldrajz világnyelvévé is – sok más tudományhoz hasonlóan – az angol nyelv vált. Ugyanakkor nekem az a benyomásom, hogy ez a nyugati világ – a gazdaságföldrajz általános ismereteiben, az új ismeretek elterjesztésében – a korábbi időkhez képest egységesebbé vált. Egy finn, amerikai vagy olasz egyetemistának hasonló a földrajzi tananyaga, de még inkább hasonlóak a földrajzi ismeretei. A nyugati országokból érkező kutatók, szakemberek így – egy-egy konferencián – hamar szót értenek, de legalább is jól értik egymást, hiszen alapismereteik azonos forrásból származnak. (A színvonalasabb nyelvtudásról nem is beszélek.)

A szocialista országok geográfusainak alapvető problémákkal kell megküzdeniük, ha követni próbálják a világszínvonalat. Ez a küzdelem jelenleg főleg egyéni ambíciókból áll, a magyar egyetemi tananyagok a földrajztudomány alapvető műveit hagyják ma is figyelmen kívül, vagy csak rendkívül felszínes megismerésre adnak lehe-

tőiséget. (E művek jelentős részének nincs magyar fordítása, pedig egyetemistáink jó-része nem olvas angolul, sem más idegen nyelven.) Hozzáteszem, hogy a földrajzot ok-tatók sem rendelkeznek átfogó ismeretekkel az említett művekről, irányzatokról, el-méletekről, hogyan tudnák akkor tanítani?

Korábban nemigen volt módunk elszigeteltségünket feloldani, és bár ma az ideológia, politika már egyre kevésbé áll útajában a nyugati szakirodalmi ismeretek megszerzésének és hasznosításának, jelenleg növekvő pénzügyi gondjaink akadályoznak a külföldi könyvek, folyóiratok beszerzésében, külföldi ösztöndíjak megszerzésében, konferenciákon való részvételben. Amikor egy kutató a nemzetközi konferenciákon hall először alapfogalmakról, alapvetően fontos művekről, és többnyire hiányos nyelv-tudása még ráadásul zavarja a megértésben is, ez már szinte behozhatatlan hátrányt jelent számára. Pedig nincs más út: a bezárkózás a szocialista országok teljes leszakadá-sához, elmaradásához vezet a tudományos életben is, nemcsak a gazdaságban.

3. Bár a szerző részletesen elemzi az alap- és az alkalmazott kutatások közötti kedvezőtlen arányeltolódást és ennek káros következményeit, további érvekkel szeret-ném ezeket a megállapításokat kiegészíteni:

Nemcsak az a probléma, hogy az alkalmazott kutatásoknak többnyire a meg-rendelők igényeit kell követni (csak ebben az esetben hozzák meg anyagi hasznukat), ami rövid határidőket, ennek megfelelő felszínes vizsgálatokat von maga után, sőt sok-szor a kutatók meggyőződésével nem egyező véleményt kénytelenek képviselni (pél-dául bizonyos – már többnyire megszűletett – gazdaságpolitikai döntést kell igazol-niuk stb.). Mindezt azonban viszonylag lelkiismeretfurdalás nélkül tehetik, hiszen az alkalmazott kutatások nagyobb részét sohasem alkalmazzák. Én a legnagyobb problé-mát mégis abban látom, hogy az alkalmazott kutatások eredményei megkérdőjelezhe-tők, bizonytalanok, ha nem épülnek alap kutatásokra, szilárd elméleti alapokra. Tehát az alap- és alkalmazott kutatások, az elméleti és empirikus vizsgálatok közel sem sza-kíthatók el egymástól hosszú távon. Amennyiben a kutatók csak alkalmazott kutató-sok végzésére kényszerülnek, igen gyorsan kimeríthetik tudástartalékaikat, és a közel-jövőben (nem ritkán már a jelenben is) nem képesek választ adni a felmerülő gyakor-lati problémákra sem (például az extenzív gazdasági szakasz lezárulásával a területi tervezők tanácstalanokká váltak annak a kérdésnek a megítélésében is, hogy mi jelenti ezután egy-egy térség valóságos fejlődését; és ugyanígy nemigen tudnak választ adni kutatóink a foglalkoztatás térbeli feszültségeinek megoldásával kapcsolatban felvető-dött kérdésekre stb.). Az alap kutatások, a részeredmények szintézise, a belső összefü-ggések felismerése, elméletté olvasztása a kulcsa annak, hogy a kutatók legalább két lé-péssel megelőzzék korukat.

4. A Beluszky Pál által megjelölt kivezető utakat további elágazásokkal bőví-teném:

– Sokkal tágabbra kell nyitni érdeklődésünket a világban elért tudományos eredmények iránt. Mindent meg kell tenni a nyelvtudásunk megerősítése, a külföldi tapasztalatok bővítése és rendszerezése, valamint az alapismeretekbe való beépítése érdekében, ha meg szeretnénk szabadulni földrajztudományunk aggasztó mértékű pro-vincializmusától. (Nemcsak a kutatók és az oktatók, de az egyetemi hallgatók számára is lehetővé kellene tenni az ösztöndíjak elnyerését; meg kellene kezdeni a külföldön

megjelent földrajzi alpművek magyar nyelvre fordított publikálását; külföldön használatos tankönyvek számunkra is értékes fejezeteivel kellene kiegészíteni hazai tankönyveinket stb.).

– A földrajzoktatás hiányosságait nem kívánom újra elismételni, Beluszky Pál ezt kitűnően megtette. Kiegészíteném viszont azzal, hogy a posztgraduális képzés bevezetése tehetné szervezetté és színvonalasabbá a tudományos fokozat szerzés körülményeit, adhatna új keretet az egyetemi és kutatóintézeti geográfusok együttműködéséhez, és pótolhatná a ma már eleminek vélt, mégis hiányzó ismereteket.

– A jelenlegi gazdasági helyzet és az MTA bizonytalan pozíciói akadályokat gördítenek az elé a törekvés elé, hogy csökkenjenek az alap és az alkalmazott kutatók közötti aránytalanságok. Meg kell fordítani azt a tendenciát, amely azokat a kutatóintézeteket helyezi a rangsor elejére, amelyek különmegbízásokból jelentősen ki tudják egészíteni költségvetésüket. (Még akkor is, ha például ez a gazdaságföldrajz számára átmenetileg kedvező.) Csökkenteni kellene a pályázatok számát, jobban át gondolni témáit, viszont növelni kellene az egy-egy pályázat elnyerésével járó díjat. A kutatóintézeti vezetésnek felelősebben kellene gondolkodnia és mértéktartóbbnak kellene lennie a külső megbízások elfogadásában.

– Hosszú idő óta állandó feszültség van a „hadra fogható” földrajzkutatók, területi szakemberek száma és a rájuk háruló feladatok mennyisége között. (Érdemes megfigyelni a területi kérdésekkel foglalkozó folyóiratainkat, milyen szűk az „írással foglalkozók” köre; milyen nehéz összeállítani olyan csoportot egy-egy konferencián, akik egyenrangú partnerekként vitatkoznak stb.). De nemcsak a potenciálisan alap kutatásokkal foglalkozók száma csekély, hanem azoké a jól képzett tervezőké, területi szakembereké is, akiknek fő feladatuk viszont az alkalmazott kutatás lenne.

ERDŐSI FERENC (MTA Regionális Kutatások Központja):

A földrajz tekintélyhiányának néhány okáról

1. A szorosabb értelemben vett *társadalomföldrajz* (amely tehát nem foglalja magába a gazdaságföldrajzot) a Magyarországon inkább csak az utóbbi két évtizedben kibontakozó „puha” *társadalomtudományok közé tartozik*, azok „későn érő gyermeke”. *Kibontakozásához sem a monoideologikus politikai viszonyok, sem a tudományok globális és hazai fejlődésének fő irányzatai nem kedveztek.* Először a műszaki tudományokat helyezték előtérbe, majd úgy tűnt, hogy a nagy kérdésekre a fizikusok adnak választ (Dürrenmatt!), azután a zöld forradalomban és a vele szinte egyidőben elmélyülő környezeti válságban a biológusok-ökológusok szavát leste az emberiség. Ebben a vonulatban nyilvánvalóan inkább csak a természeti földrajznak (amelynek kialakult a megfelelő tereuma) volt mit kereskednie. A gazdasági földrajz (= „a termelőerők területi elterjedésének tudománya”) addig „részálta magát” a gazdaság-, föld- és műszaki tudományok között, míg nem kevés elnéző cinkosság árán bekeveredett a „kemény” *társadalomtudományok közé.* Azóta is a „csoporttársaival” kommunikálni alig tudó csodabogár, amely még arra a legalapvetőbb kérdésre, hogy „Mi - hol - miért?” a legutóbbi időig is csak meglehetősen sablonos választ volt képes adni az ökonómiai telephelyelméletekből kölcsönvett néhány „objektív” telepítő tényező monoton ismét-

megjelent földrajzi alpművek magyar nyelvre fordított publikálását; külföldön használatos tankönyvek számunkra is értékes fejezeteivel kellene kiegészíteni hazai tankönyveinket stb.).

– A földrajzoktatás hiányosságait nem kívánom újra elismételni, Beluszky Pál ezt kitűnően megtette. Kiegészíteném viszont azzal, hogy a posztgraduális képzés bevezetése tehetné szervezetté és színvonalasabbá a tudományos fokozat szerzés körülményeit, adhatna új keretet az egyetemi és kutatóintézeti geográfusok együttműködéséhez, és pótolhatná a ma már eleminek vélt, mégis hiányzó ismereteket.

– A jelenlegi gazdasági helyzet és az MTA bizonytalan pozíciói akadályokat gördítenek az elé a törekvés elé, hogy csökkenjenek az alap és az alkalmazott kutatók közötti aránytalanságok. Meg kell fordítani azt a tendenciát, amely azokat a kutatóintézeteket helyezi a rangsor elejére, amelyek különmegbízásokból jelentősen ki tudják egészíteni költségvetésüket. (Még akkor is, ha például ez a gazdaságföldrajz számára átmenetileg kedvező.) Csökkenteni kellene a pályázatok számát, jobban át gondolni témáit, viszont növelni kellene az egy-egy pályázat elnyerésével járó díjat. A kutatóintézeti vezetésnek felelősebben kellene gondolkodnia és mértéktartóbbnak kellene lennie a külső megbízások elfogadásában.

– Hosszú idő óta állandó feszültség van a „hadra fogható” földrajzkutatók, területi szakemberek száma és a rájuk háruló feladatok mennyisége között. (Érdemes megfigyelni a területi kérdésekkel foglalkozó folyóiratainkat, milyen szűk az „írással foglalkozók” köre; milyen nehéz összeállítani olyan csoportot egy-egy konferencián, akik egyenrangú partnerekként vitatkoznak stb.). De nemcsak a potenciálisan alap kutatásokkal foglalkozók száma csekély, hanem azoké a jól képzett tervezőké, területi szakembereké is, akiknek fő feladatuk viszont az alkalmazott kutatás lenne.

ERDŐSI FERENC (MTA Regionális Kutatások Központja):

A földrajz tekintélyhiányának néhány okáról

1. A szorosabb értelemben vett *társadalomföldrajz* (amely tehát nem foglalja magába a gazdaságföldrajzot) a Magyarországon inkább csak az utóbbi két évtizedben kibontakozó „puha” *társadalomtudományok közé tartozik*, azok „későn érő gyermeke”. *Kibontakozásához sem a monoideologikus politikai viszonyok, sem a tudományok globális és hazai fejlődésének fő irányzatai nem kedveztek.* Először a műszaki tudományokat helyezték előtérbe, majd úgy tűnt, hogy a nagy kérdésekre a fizikusok adnak választ (Dürrenmatt!), azután a zöld forradalomban és a vele szinte egyidőben elmélyülő környezeti válságban a biológusok-ökológusok szavát leste az emberiség. Ebben a vonulatban nyilvánvalóan inkább csak a természeti földrajznak (amelynek kialakult a megfelelő tereuma) volt mit kereskednie. A gazdasági földrajz (= „a termelőerők területi elterjedésének tudománya”) addig „riszálta magát” a gazdaság-, föld- és műszaki tudományok között, míg nem kevés elnéző cinkosság árán bekeveredett a „kemény” *társadalomtudományok közé.* Azóta is a „csoporttársaival” kommunikálni alig tudó csodabogár, amely még arra a legalapvetőbb kérdésre, hogy „Mi - hol - miért?” a legutóbbi időig is csak meglehetősen sablonos választ volt képes adni az ökonómiai telephelyelméletekből kölcsönvett néhány „objektív” telepítő tényező monoton ismét-

lésével. A legigazibb „puha” társadalomtudomány, a szociológia csak nagy késéssel nyert ismét polgárjogot. A szociológiai szemlélet idegen maradt értelmiségünk nagy részétől, és csak legújabban, a társadalmi-gazdasági-politikai-ökológiai válság révén tapasztalunk e tekintetben lényeges változást. Nem csoda, hogy ez a közeg nem segítette a társadalomföldrajzi gondolkodást.

Lehet, hogy adottságaink sem voltak közömböseks tudományunk fejlődésében, illetve súlyának alakulásában. Egy olyan kicsi és igazán nem változatos, de ezer évesnél régebbi és izgalmas múltú országban, mint hazánk, a létdimenziók közül az időnek nagyobb a jelentősége mint a térnek, ennek megfelelően – az érdeklődésbeli különbségeket is kifejezve – a történelem megelőzi a földrajzot.

2. Több jel alapján úgy tűnik, hogy *nem találjuk a helyünket a társadalomtudományok között*, többünkben olyan frusztrált érzés kerekedett, hogy csupán megtúrt, de a valódi értékekre alapozó társadalmi elismerésre, megbecsülésre érdemtelen tudománynak nevezett területi ismeretfeltárást végzünk. Mindmáig tisztázatlan a földrajz (ezen belül a nem természeti földrajz) igazi szerepe, helye, feladata, nem tudjuk, hogy a (kapott, szerzett, kierőszakolt vagy éppen lopott) szerepünkhöz milyen kosztyűmöt húzunk, minek a képében tetszelegjűnk. Kisebbrendűségi érzéseinket nagyratörő vágyak kinyilatkoztatásával (integráló kapcsolati szintetizáló tudománynak kikiáltva a mienket) igyekszűnk ellensúlyozni.

Jól érzékeli Beluszky a többi társadalomtudományban való járatlanságunk káros következményét. Hozzátenném még azt is, hogy emiatt nem tudunk kellőképpen szervűlni a társadalmi és gazdasági mozgásfolyamatokat a maguk bonyolultságában feltárni képes társadalomtudományok frontjába. Elszigeteltségűnk egyik oka színvonalatlanságűnk. *Tudományűnknek Magyarországon egyelőre nincs a filozófiai mélységet megközelítű elméleti-koncepcionális, magas röptű, mondjuk ki: elegáns, szellemes megfogalmazásban tálalt intelligens mondanivalója*. Viszont skolasztikus és sablonos, a közhelyek tartalmi szintjének megfelelő, az olvasót folyamatos ásításra kényszerítű apparátcsík nyelvvezettel primitív portékánk nem piacképes a briliánsan fogalmazó társadalomtudományok körében.

3. Alighanem az a problémának csupán a tüneti része, hogy többen vannak a történészek, meg hogy az ismeretterjesztésben erősebbek. Lényegesebb az a kérdés, hogy *van-e a földrajznak* egyfelől olyan közérthetű és széles érdeklődést kiváltű (a politikához szervesen kapcsolódű) mondanivalója, hadd ne mondjam: *űzenete a társadalom részére*, amivel tekintélyt szerezhet a „nagyközönség” körében, másfelől képes-e túlfejlűdni a „kvázi-tudomány” színvonalon és végre elismert (egyenrangű!?) tudományvá válni?

Amilyen egy tudomány, általában olyan a tantárgyának elismertsége és színvonalá is, ebből következűen nem csupán az oktatók a felelűsek a mai helyzetért. Az *akadémiai kutatóhelyeken sem szűlettek* olyan számban az *idű próbáját is kiállű* tartós és *igazi tudományos értéket hordozű elméleti eredmények, amelyek lényegesen gazdagíthatták volna tantárgyűnk* koncepcionált, általános érvényű, széles körben *felelűsséggel* oktathatű ismereteit, a földrajzi törvényszerűségeket. A hazai szakirodalom részkerdekekkel foglalkozű tengerében fel-feltűnű új irányzatok, megközelítűsi módok, illetve metodikák alapvetűen külföldi szellemi termékek jól, de méginkább – nemcsak a két-ségbeejtűen sok (egyben a nyelvismeretűnket is minűsítű) fordítási hiba, értelmmezűsi

zavarosság, hanem lépték- és miliőtévesztés miatt is – reménytelenül rosszul történt adaptációja. Olyan, a mienktől teljesen eltérő léptékű és sűrűségű országok valóban létező, de nem egyszer csupán hipotetikus modellértékű térformációs fantomképek átültetésének (politikai orientációtól és nyelvi meghatározottságtól befolyásolt) egyoldalúságát (korábban a szovjet, újabban a nyugat-német elméletek kritikátlan átvételét) tapasztalhatjuk, amelyek meglehetősen idegenek a Kárpát-medencében. Ugy gondolom, hogy *a mi viszonyainktól távol álló hierarchikus és funkcionális modellek majmólása helyett* arra kellene törekedni, hogy jobban megismerjük a környező kelet-közép-európai országokban végbemenő, a miénkhez jobban hasonlító folyamatokat és az általuk előidézett területi-szerkezeti változásokat. *Több eredetiségre lenne szükség a magyar földrajzban, amely ma a kelletnél kevésbé viseli magán a nemzeti jelleget.* Ez persze nem jelentheti a provincializmust, kitekintésre többek között azért is szükség van, hogy érzékeljük a globális, vagy éppen európai folyamatokat, a nem kívánatos jelenségek elkerülése érdekében is előre jelezzünk nemzetközi trendeket.

4. Azokhoz tartozom, akik nagyra tartják a kutatási szabadságot, ami a téma-választás kötetlenségét is illeti. Kegyetlen dolog olyan téma kutatására kényszeríteni valakit, amihez semmi kedve (felkészültsége, adottsága, anyagismerete stb.) sincsen. *A témák koordinálása* a különféle kutatóhelyek között viszont több mint kívánatos lenne, és aligha hiszem, hogy ezt a kutatási szabadságjog megsértése nélkül ne lehetne megtenni. *Enyhén szólva luxusnak tartom a kizárólag az információhiány* és nem az annyira kívánatos szakmai versengés *miatti párhuzamos kutatásokat*, mert megfosztja a szerzőket sikerélményük jórészétől, miközben nincs kutató igen lényeges ágazatok, területek, témák művelésére. Ma nem ritkán szinte konspiratív körülmények között születnek kmb-munkák, de minősítő értekezések is, és legjobb esetben csak a bíráló-bizottság tagjaitól vagy a TMB-től tudhatunk elkészültükről. (Volt már arra példa az egyik MTA intézetben, hogy saját ötletből hozzáfogtak egy bizonyos terület ígéretesnek tűnő feldolgozásához és úgy félidő táján tudták meg – egy véletlenül asztalon hagyott idegen anyagból –, hogy a VÁTI éppen akkor fejezte be ugyanannak a területnek hasonló szempontú feldolgozását, aminek szakmai tanácsadója ráadásul az MTA intézeti team tagja volt, de nem szólt volna időben egy vak lóért sem a készülő másik tanulmányról, mert titokban akarta tartani mellékjövedelmét.) Mindig vannak olyan esetek, hogy egy résztema kidolgozására nem az abban legjáratosabb kutatót(kat) kéri fel, hanem lobby szempontok érvényesülnek a személy kiválasztásakor.

5. *Nem hiszek abban, hogy a földrajz gondjainak egyik oka az lenne, hogy a gyakorlatot, az államot vagy a területi igazgatást is szolgálja.* Ugy tudom, a nyugati (főként a francia) földrajz közvetlenebbül szolgálta az establishment-et és mégis szép sikereket ért el az alapkutatásban. *Nem az a baj, hogy a geográfia hasznot akar hajtani, tehát hogy szolgálni akar a közügynek, hanem éppen az a baj, hogy ezt a funkcióját nem tudja egy valódi tudománytól elvárható színvonalon betölteni.*

Nem sok társadalomtudomány lehet, amelynek művelői annyi energiát fordítottak volna eredményeik gyakorlati hasznosságának elismertetésére, amelynek égisze alatt a gyakorlati életet közvetlenül szolgálni hivatott oly sok és terjedelmes, de a megrendelők számára bizonyíthatóan csak alig használható anyag készült volna. (Az átvétel utáni – a kialakult „játékszabályok” szerinti – hivatalos megítélésüket balgaság lenne készpénznek venni. A személyes kapcsolatok és vizsontszolgáltatások eredmé-

nyeképpen produkált tiszteletköröknél sokkal hüebben minősíti e munkákat asztal-fiókba zártságuknak, elfelejtettségüknek olyan mértéke, hogy ha hónapok múlva valaki kézbe akarja venni, meg sem találják, vagy csak mindent felforgató nyomozás után.)

Azon hiába sopánkodunk tehát, hogy a geográfusokat nálunk az államapparátusban, a területi tervezésben közel sem alkalmazzák olyan gyakorisággal mint más (nyugati és egyes keleti) országokban, mert ez csak kisebb részben az alkalmazók „bűne”. ((Nem feledkezhetünk meg persze arról sem, hogy nálunk a döntéshozók eddig nem tekintették olyan vitapartnernek a kutatókat, akinek a nézetei akkor is értékesek lehetnek a szemléletalakításban, ha a hatalom letéteményeseivel ellentétesek. Régi gond, hogy Kelet-Közép-Európában az establishment nem udvari bohóc (= kritikus), hanem lakáj (= fejbólogató, hozsannázó) szerepben látja a legszívesebben a tudomány képviselőit.)) Szembe kell nézni őszintén azzal a rideg ténnyel, hogy a földrajztanári diplomát szerzők autodidakta vagy szervezett továbbképzés nélkül csak kivételes esetekben alkalmasak a területi tervezési munkára. Kereslet tehát azért nincs „alkalmazott” geográfusok iránt, mert nincs belőlük kínálat. Tudomásul kell venni, hogy a jelenlegi képzési rendszer mellett az előbbi célra a közgazdászok, sőt esetenként a szociológusok és jogászok is jobban megfelelnek, ha van némi készségük a területi problémák kezeléséhez. Persze, ugyanakkor a földrajzképzés kritikája is, hogy – némi túlzással – bárki geográfusnak kiálthatja ki magát, aki területi kérdésekkel foglalkozik. Sőt, éppen a földrajz illetékességi köréhez legszorosabban tartozó témákban (a legszínvonalasabb útleírások, útikönyvek írásától kezdve a tájismertető filmek készítésén át a különféle tudományos térrendszerek – pl. a kommunikációs terek – kimunkálásáig, tipizálásáig stb.) az outsiders tevékenykednek a legsikeresebben, – a földrajz kezéből sok vonatkozásban kicsúszott a kezdeményezés.

A hagyományos földrajz éppen az előzőekben vázoltak alapján *a legtöbb fejletett országban „meghalt”* és a teret egységnek tekintő, ennél fogva nem csupán a „földrajzi tér” földrajzi jelenségeivel foglalkozó, a jelenségekben mindenáron „geográfikumot” kereső tudománnyá vált, amelynek művelői *sokoldalú és korszerű képzést* kapnak (beleértve a tervezési és jogi – pl. környezetjogi – ismereteket, de a tudomány infrastruktúrájához tartozó számítógépes programozást, matematikai statisztikát, idegen nyelvet, szociológiát, tájlesztétikát, térpszichológiát stb. is). Ennek birtokában van áttekintésük a tér legkülönfélébb mozgás- és fejlődési folyamatairól, struktúráiról, azok egymásra hatásáról, és mindezeknek a társadalom, a közösségek szolgálatába állításának lehetőségeiről a területi tervezés gyakorlatában.

Tudományunk elismerését tehát csak akkor lehet várni a társadalomtól és az alkalmazóktól, ha a modern igényeknek megfelelő geográfusokat képezünk. Ehhez a felsőfokú képzés alapvető átalakítására van szükség. Lehet, hogy a tanárképzés és alkalmazott geográfusképzés kettéválasztása is az egyik megoldási változat lehetne, de én inkább az egységes, kötelező tematikájú és fakultatív tárgyakkal szakosító kettős célú, vagy az egyetemenként saját kiegészítő tematikát ajánló képzés mellett lennék. (Ahogy pl. Pécsen elsősorban a gazdaság- és társadalomföldrajzra tervezik fektetni a nagyobb hangsúlyt 1989-től.) Azt azonban végre tudomásul kellene venni, hogy az idő eljárt az aprólékos, ha nem éppen a lexikális ismeretek bevasalásával a hallgatók kapacitását kimerítő, lényegében a századforduló gondolkodásmódját tükröző követelményrendszerek felett. Nincs az a maximalista középiskolai földrajzi tananyag, amelynek ta-

nítása indokolná, hogy tanárja részletekbe menően magolja be az egyetemen pl. a bolíviai Andok vonulatait szerkezet és kor szerint, vagy hogy a vanádium termelésében élenjáró országok sorrendjét tudja (ami ugyebár egy új lelőhely feltárásával ugyancsak kérész életű ismeret). Az anyag előadása, szájba rágása helyett egyéni munkával, tehát szakirodalom olvasásával, résztémák kidolgozásával kellene a térségi szemléletet, a problémák iránti érzékenységet a megoldásukra való készséget, az önálló gondolkodást, döntéskészséget kialakítani. Amelyik nyugati egyetem ad magára, ott a hallgatók a diploma megszerzéséig már 2-4 publikációval büszkélkedhetnek. Nálunk még az egyetemi doktori disszertációt is elég gyakran egyetlen érdemleges publikáció nélkül meg lehet védeni. Nem használt a földrajz tekintélyének, hogy arcpírítóan gyenge, esetenként még a diplomamunkákkal, szakdolgozatokkal szembeni követelményeket sem teljesítő értekezésekkel is meg lehetett szerezni a doktori címet más valós, vagy éppen vélt érdemekre tekintettel. Szerzőik szerencséje, hogy e fiktív írásos teljesítmények nyomtatásban nem jelentek meg, az egyetemi könyvtárak kéziratárában meg kevesek olvassák el. Messzire vezetne, ha e gondolatot tovább vezetnénk a tudományos minősítések területére. Mindenesetre a földrajzos egyetemi doktori értekezésekben felmutatott atlagos teljesítmények legfeljebb csak a történelemszakosokéhoz hasonlíthatók.

6. Végezetül csak *néhány szót az 50-es évekbeni „szaktanácsok” morális megítéléséhez*. Még ha mai fejjel kuncogásra is készíthetnek a szubtrópusi kultúrák elterjesztésének lehetőségét a különféle természeti tényezők alkalmasságával történt egykori bizonyítások, mielőtt elítélnék ezeket az embereket, vegyük figyelembe, hogy a politikai prostitúciótól más szakmák, tudományok követői sem voltak mentesek, ha létezni akartak. Az akkori megnyilatkozások őszintesége kb. olyan fokú volt, mint a romániai magyarságtól kikényszerítetteké, akiknek túlnyomó része ma sem tartozik a quislingek közé.

POMÁZI ISTVÁN (Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Minisztérium):
Miért beteg a magyar társadalomföldrajz?

B. P. szerint három „átok” ül a magyar társadalomföldrajzon. Az „átok” szó számomra úgy tűnik, hogy nem pontosan fejezi ki a helyzetet, mert mintha valamiféle eleve kárhozatra ítéltetést jelentene, holott korántsem „deus ex machina” esete áll fenn. Szerintem az „udvari tanácsosi” szerep még viszonylag jó pozíció lehetne, de sajnos már az sem jellemző, hogy túl gyakran egyáltalán valahol is kikérvék a szakma véleményét. Személy szerint az „udvari bolond” szerepét semmilyen körülmények között nem tudnám vállalni, mert ez a hatalom kizárólagos szórakoztatását jelentené, a kelekótya tudós képe már inkább elfogadható és nagyobb tisztességgel vállalható. (Lehet, hogy „lesajnálak”, de legalább autonóm lehetek.) Ha már az udvar szóba került, én inkább a jelen állapotokat egy „baromfiudvarhoz” hasonlítanám néhány „szemétdombbal” és a megfelelő „kakasokkal”.

A második „átok” súlya nézetem szerint erősen vitatható, a társadalomföldrajz (és nemcsak a magyar) nem a természetföldrajzból nőtt ki, hanem egy hajdanvolt egységes geográfia Humboldt után szakadt ketté, illetve részekre. Ez a földrajz fejlődését leegyszerűsítve megfogalmazott tény csak nagyon erőltetetten és történelmietlen

nítása indokolná, hogy tanárja részletekbe menően magolja be az egyetemen pl. a bolíviai Andok vonulatait szerkezet és kor szerint, vagy hogy a vanádium termelésében élenjáró országok sorrendjét tudja (ami ugyebár egy új lelőhely feltárásával ugyancsak kérész életű ismeret). Az anyag előadása, szájba rágása helyett egyéni munkával, tehát szakirodalom olvasásával, résztémák kidolgozásával kellene a térségi szemléletet, a problémák iránti érzékenységet a megoldásukra való készséget, az önálló gondolkodást, döntéskészséget kialakítani. Amelyik nyugati egyetem ad magára, ott a hallgatók a diploma megszerzéséig már 2-4 publikációval büszkélkedhetnek. Nálunk még az egyetemi doktori disszertációt is elég gyakran egyetlen érdemleges publikáció nélkül meg lehet védeni. Nem használt a földrajz tekintélyének, hogy arcpírítóan gyenge, esetenként még a diplomamunkákkal, szakdolgozatokkal szembeni követelményeket sem teljesítő értekezésekkel is meg lehetett szerezni a doktori címet más valós, vagy éppen vélt érdemekre tekintettel. Szerzőik szerencséje, hogy e fiktív írásos teljesítmények nyomtatásban nem jelentek meg, az egyetemi könyvtárak kéziratárában meg kevesek olvassák el. Messzire vezetne, ha e gondolatot tovább vezetnénk a tudományos minősítések területére. Mindenesetre a földrajzos egyetemi doktori értekezésekben felmutatott atlagos teljesítmények legfeljebb csak a történelemszakosokéhoz hasonlíthatók.

6. Végezetül csak *néhány szót az 50-es évekbeni „szaktanácsok” morális megítéléséhez*. Még ha mai fejjel kuncogásra is készíthetnek a szubtrópusi kultúrák elterjesztésének lehetőségét a különféle természeti tényezők alkalmasságával történt egykori bizonyítások, mielőtt elítélnék ezeket az embereket, vegyük figyelembe, hogy a politikai prostitúciótól más szakmák, tudományok követői sem voltak mentesek, ha létezni akartak. Az akkori megnyilatkozások őszintesége kb. olyan fokú volt, mint a romániai magyarságtól kikényszerítetteké, akiknek túlnyomó része ma sem tartozik a quislingek közé.

POMÁZI ISTVÁN (Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Minisztérium):
Miért beteg a magyar társadalomföldrajz?

B. P. szerint három „átok” ül a magyar társadalomföldrajzon. Az „átok” szó számomra úgy tűnik, hogy nem pontosan fejezi ki a helyzetet, mert mintha valamiféle eleve kárhozatra ítéltetést jelentene, holott korántsem „deus ex machina” esete áll fenn. Szerintem az „udvari tanácsosi” szerep még viszonylag jó pozíció lehetne, de sajnos már az sem jellemző, hogy túl gyakran egyáltalán valahol is kikérvék a szakma véleményét. Személy szerint az „udvari bolond” szerepét semmilyen körülmények között nem tudnám vállalni, mert ez a hatalom kizárólagos szórakoztatását jelentené, a kelekótya tudós képe már inkább elfogadható és nagyobb tisztességgel vállalható. (Lehet, hogy „lesajnálak”, de legalább autonóm lehetek.) Ha már az udvar szóba került, én inkább a jelen állapotokat egy „baromfiudvarhoz” hasonlítanám néhány „szemétdombbal” és a megfelelő „kakasokkal”.

A második „átok” súlya nézetem szerint erősen vitatható, a társadalomföldrajz (és nemcsak a magyar) nem a természetföldrajzból nőtt ki, hanem egy hajdanvolt egységes geográfia Humboldt után szakadt ketté, illetve részekre. Ez a földrajz fejlődését leegyszerűsítve megfogalmazott tény csak nagyon erőltetetten és történelmietlen

módon tekinthető olyan „genetikai örökségnek”, amely nehezítette, illetve még mind máig hátráltatja a társadalomföldrajz más társadalomtudományokkal való integrációját. Sőt, hosszú időszakon keresztül – és ezt tagadni igazságtalanság lenne – éppen a „testvérággal” való kapcsolat, a természetföldrajzi alapozottság olyan előnyt jelentett a társadalomföldrajz számára, amelyet más humán tudományok nem élvezhettek. Más kérdés az, hogy maga a természetföldrajz is megmerevedett és hosszú évtizedek óta önmön ismétléséből nem tudott csak egy-egy területen továbblépni (pl. táj kutatás). Tehát úgy vélem, hogy nem a tudományrendszertani determinációk lehetetlenítették el a kapcsolódási lehetőségeket, hanem inkább az oktatási-kutatási rendszer „állóvíze” konzerválta az egykor hasznos struktúrát és együttműködést.

Én nem tartanám „átkosnak” a társadalomföldrajz szerény méretét. Közhely, hogy a méret és a teljesítmény között nincsen direkt összefüggés, egy kis látszámú, de hatékonyan, értelmes feladatokra szervezett kutatógárda sokszor többet produkál, mint egy megkövesedett akadémikusokkal teletűzdelt, magát látszatfeladatokkal önműködő intézményhálózat. Én nem az intézményi kereteket, a kutatói létszám jelenlegi nagyságát tartom gondnak, hanem inkább azt, hogy a B. P. szerint „idillikusan szerény méret” mit produkált és produkál. Amennyire az utóbbi egy-két évtized termését objektíven meg tudom ítélni, még ehhez a „szerény” mérethez képest is rendkívül „alulfoglalkoztatott” ez a geográfusi gárda, legalábbis a valódi, maradandó műveket tekintve.

Úgy vélem, hogy a ma létező intézményszámmal és kutatói gárdával, persze egészen más struktúrában és személyi összetételben sokkal nagyobb produktumnak kellene megjelennie a tudományos könyvtárak polcain. (Csak zárójelben néhány statisztikai adat az „alulméretezettséghez”: kettő nagy kutatóintézet, az egyik az RKK 5 regionális egységgel, 6 gazdaságföldrajzi egyetemi tanszék, legalább ennyi főiskolai tanszék, az alsóbb fokú tanintézetekben és rokonterületen dolgozó „keresztes lovak”, szerintem ez a bázis nem olyan csekély, az eredményekhez viszont túl sok!) Más nemzeti diszciplínákkal összevetve – és itt szándékosan nem a könnyebben populárizálható történelemmel teszek összehasonlítást – pl. a néprajz még kisebb kutatói háttérrel, be kell vallanunk, sokkal nagyobb eredményeket tett le az asztalra (táji monográfiák, Magyar Néprajzi Lexikon, Néprajzi Atlasz stb.). Talán strukturális okokat kellene keresnünk alapvetően minőségi termékletlenségünkre.

Teljesen igaza van B. P.-nek abban, hogy az alap kutatások több évtizedes elhanyagolása, a napi feladatokba való belesodródás, a senki által sem olvasott és igényelt, vagy sokszor tendenciózusan „elvárt” jelentések halmazának kilúgozó hatása óriási károkat okozott a geográfiának és általában a tudományoknak. Valóban mindmáig hiányzik hazánk tisztességes és tudományos alapossággal megírt gazdaság- és társadalomföldrajza (Markos Györgynek az extenzív kurzus idején írt monográfiáját mind a mai napig nem haladták meg szemléletében az azóta megjelent könyvek.) A további mulasztásokat csak tézisszerűen: az utóbbi 3-4 évtizedben nem íródott tudományelméleti munka, nem születtek igazán korszerű tájmonográfiák, tényleg érthetetlen módon nincs földrajzi lexikonunk (se népszerű, se tudományos), az egyetemi „reformtankönyveink” is csak a „felvilágosult geográfia minden bizonnyal utolsó mohikánjai, amelyeket ebben a gondolati és oktatási struktúrában már meghaladni nem lehet, teljesen elkerülte figyelmünket a külföldi szakirodalom rendszeres kiadása, szemelvények, tanulmány-

kötetek összeállítása és még hosszasan lehetne sorolni a hiánylista tételeit. Visszatérve a második „átok” taglalására, nézetem szerint a gazdasági földrajz fejlődését, kibontakozását nemcsak és nem elsősorban a természetföldrajz primátusa nehezítette. Sőt ellenkezőleg, Hunfalvy, Prinz, Mendöl és a többiek szemléletét, társadalomföldrajzi munkásságát segítette a természetföldrajzi alapozás. Jóllehet ez a két diszciplína fejlődésének egy bizonyos szintjén és szakaszában volt kölcsönösen megtermékenyítő (ld. pl. a 60-as évek agrárföldrajzi kutatásait). Az eltávolodás a természeti földrajztól, majd a leválás szinte természetszerűnek tűnt és ennek következetes véghez vitele szerintem csak a gazdaságföldrajz bátorságán múlt. Igaz, ennek intézményesített bekövetkezése esetleg kellemetlen helyzetbe hozhatta volna a természetföldrajzi tanszékeket (lett volna-e rájuk egyáltalán szükség?). Emlékezném egyetemi studiumainkra, csak a természetföldrajz keretében tanultak jelentős része volt fölösleges, és sohasem hasznosítható, bátran elfelejthető (hegycsúcsok magassága, folyók hossza stb.)? Nem hiszem. Legyünk igazságosak, megtett-e valóban mindent, amit lehetett és talán még most is lehet a gazdaságföldrajz saját „genetikai örökségének” felszámolására? Én úgy látom, legjobb esetben nagyon keveset vagy inkább semmit. Mi akadályozta jobban a társadalomföldrajznak az integrációját a geomorfológia, a klimatológia, geológia stb.? Nem inkább az egyetemeink jelentős részében dominánssá vált neopozitívista szemléletű gazdaságföldrajz, amely ténylegesen azt eredményezte, hogy tudományágunk agyontépdesett telefonkönyv szintjére degradálódott. Vajon nem az okozta-e a károk legtöbbszörét, hogy magán a gazdaságföldrajzon belül alakultak ki olyan viszonyok, „irányzatok”, amelyek közepette elsőbbséget (kizárólagosságot) kapott a „technológiai földrajz”, fontosabb volt az atomreaktorok működésének ismerete, a természetlakók bemagolása, ezenközben teljesen negligálódtak olyan alapvetően fontos részdiszciplínák, mint a népesség- és településföldrajz.

Lehet-e egyáltalán ilyen körülmények között feltételezni a más társadalomtudományokkal való integrációnak akár csak a kísérletét is? Nagyfokú naivitásra és infantilizmusra vallana.

Az integrációs lehetőségek szempontjából legsterilebb, természetföldrajztól mentes feltételek között levő gazdaságföldrajzi tanszék a Közgazdasági Egyetemen mennyire viseli magán az integráció jegyeit, amikor mindössze néhány méter választja el pl. a szociológia tanszéktől?

A nagyságról már korábban kifejtettem nézetemet, itt most csak az arányokról, mármint a természet- és a társadalomföldrajz arányairól szólnék néhány szót. Minden látszat ellenére az arányokban durván paritás fedezhető fel, s ez nem is rossz arány, ha pl. az SZTA Földrajzi Intézetének 50-60 gazdasági geográfusát állítjuk szembe 500-600 természetföldrajzossal. Tehát úgy vélem ismét, hogy Magyarországon a gondok forrását nem a méreteken, arányokon stb., hanem egészen másban kell keresni, most csak a két legfontosabbra térek ki:

- a sztálinizmus továbbélése a magyar tudományban (geográfiaiban);
- lisenkoizmus a magyar tudományban (geográfiaiban).

Az előbbi a már egyre többször és mélységében elemzett sztálinista gazdasági struktúra „geográfiai kiszolgálásából” állt, amelynek főbb jellemzői: az ipar (elsősorban a nehézipar) primátusa, a mezőgazdaság másodlagos szerepe, az infrastruktúra (ez az ami magától megoldódik) teljes negligálása, az emberi tényező abszolút figyelmen kí-

vül hagyása stb. Az utóbbi azt a mindmáig élő, tudományos életben jelentkező tekintélyelvűséget jelenti, amely kizárólagos fontosságot a saját kutatási területnek és eredményeknek tulajdonít. Ezzel a jelenséggel jó néhányunknak többször is volt alkalma találkozni. Ugy tűnik, hogy a demokrácia hiánya a tudomány bátyái mögött tartja magát a legtovább, és ez sajnos talán az egyik legnagyobb „átok”. E problémakör lezárásául csak annyit, hogy a Szovjetunióban és hazánkban keletkező és a jövőben várhatóan sokasodó regionális konfliktusok feltárását és elemzését vajon glaciológusok és löszkutatók fogják elvégezni?

Az igazat megvallva ezt a feladatot mindmáig a honi társadalomföldrajz sem végezte el, nem egy esetben még a probléma felismeréséig sem jutott el, s ez éppen az előbb leírt „szolgalelkűségből” fakadó elmaradások és súlyos mulasztások következménye.

Hol tévesztettünk utat, avagy miért toporgunk egyhelyben?

A különböző tudományágak fejlődési szakaszait, főként ha egymáshoz közelálló diszciplínákról van szó, a szintézis- integráció folyamatába fogta-e egyáltalán vagy ha igen, mennyire hasznosította a honi geográfia.

Az első ilyen általános folyamat a társadalomföldrajz *matematizációja*. Jó 15–20 éves késéssel történt meg nálunk a matematikai-statisztikai apparátus átvétele és alkalmazása, s egy kéziratot tanulmány szerint ennek beintegrálódása is következtelen volt és nem jutott el a modellképzés szintjéig. Vagyis a kvantitatív geográfia hazai fejlődése féldoldalasan zajlott le. A típusalkotásban, a társadalomföldrajzi tipológiában bizonyosan jó hasznát lehetett venni ezen módszerek alkalmazásának, de számtalan elkészült, joggal úttörőnek tekinthető munka (pl. Beluszky P.—Sikos T. T.: Magyarország falutípusai, MTA FKI, 1982) éppen egyik legnagyobb hiányossága, hogy a felhasznált adattömeg, a különböző matematikai műveletek között eltűnt az ember, a humán faktor.

A második fő áramlat, amelyből eddig szinte teljesen kimaradtunk, a társadalomföldrajz *szociológizációja*. Az újonnan éledező hazai szociálgeográfia eddig jobbra csak egyoldalú, elsősorban a német szociálgeográfia „müncheni iskolája” adaptációjára hagyatkozott. Felvethető az a kérdés, hogy vajon — elismerve a külföldi irányzatok tapasztalatainak fontosságát — nem tudtunk volna-e támaszkodni nemzeti hagyományainkra (pl. népi szociográfia, újjáéledő falukutató mozgalom stb.)?

Erre — mint az ilyen jellegű kutatások egykori résztvevője — azt mondhatom, hogy csak igen halvány kísérletek történtek (Szilvásvárad—Nagyvisnyó—Rudabánya). Az utóbbi évtized szociológiai kutatásainak (helyi társadalom, társadalmi egyenlőtlenségek) „kesztyűjét” csak ritkán és vonakodva vettük fel, ha egyáltalán ismeretségbe kerültünk ezekkel. B. P. felveti, hogy a szerteágazó külhoni kapcsolatainknak jószerivel semmi nyoma sincs a magyar társadalomföldrajzban. Vajon miért? Jórészt azért, mert a külföldi módszerek hazai adaptációs kísérletei a földrajz alapvetően nemzeti jellege miatt „szervetlenekké” válnak, éppen az előbb emlegetett kontinuitás fel nem vállalásában. Ehelyütt arra a paradox helyzetre hivatkozom, hogy pl. az észt szociálgeográfia a külföldi utazások teljes lehetetlensége, az észt szociológia represszionált légkörében

már a 70-es évek közepén olyan témákkal foglalkozott mint pl. az életmód szociálgeográfiai vizsgálata, a szociológia és a geográfia szintézis-integrációjának tudományelméleti kérdései, és részben ezeknek a talaján szélesedtek ki az alkalmazott szociálgeográfiai kutatások.

A harmadik fő irányzat, amely szintén kezd vágtatva elmenni mellettünk, az a földrajz és még néhány tudomány *ökologizációja*. Megítélésem szerint ez az a folyamat, amelynek a geográfia az igazi terrénuma, legalábbis kellene, hogy legyen. Ez a „kimaradás” már most is látszik a hazai környezetpolitikában, a környezeti kérdések kezelésében, amely eddig eléggé szűklátókörűen és többnyire technokrata módon közelített a problémákhoz. A környezet és társadalom kölcsönkapcsolatai vizsgálata klaszikus témája volt a geográfiának, de az utóbbi időben mintha megfeledkeztünk volna erről. A nyugati, de már a szovjet szakirodalomban is tömegével jelennek meg a földrajz ökológizációjának fontosságát taglaló elméleti és alkalmazott jellegű cikkek.

Végezetül a legnagyobb problémának, az úttévesztés kezdetének azt tartom, hogy a 40-es évek végén a magát marxistának kikiáltó, lényegét tekintve azonban sztálinista alapokon nyugvó gazdaságföldrajz mindenáron hegemoniára törekedett. Ennek egyenes és máig ható súlyos következménye az volt, hogy nem vett egyáltalán tudomást az úgymond „burzsoá” geográfiából átmenthető értékekről (pl. Prinz városföldrajzi munkássága). A gondolati és emberi „tabula rasa” nyilvánvalóan teljes diszkontinuitást eredményezett. Véleményem szerint ez az a „genetikai örökség”, amely részben választ ad arra is, hogy miért mentek el mellettünk a fentebb leírt áramlatok.

Az egyetemi földrajzoktatás radikális reformja az egyik kulcskérdése a geográfia megújulásának. Részben van csak igaza B. P.-nek, hogy a természetföldrajz dominanciája következtében integrálódtak be a földrajz egyetemi oktatásába a különböző segédtudományok. De itt megint csak visszakerdezek, mennyire forradalmasította a gazdaságföldrajz oktatását pl. a kémiai technológiai alapismeretek, az atomenergetikai stb.? Az egyetemi gazdaságföldrajz-oktatás – ki kell mondani – megrekedt az 50-es és 60-as évek szintjén, az oktatók egy jórésze – ez a kontraszelekció egyértelmű bizonyítéka – legjobb esetben középiskolai szintet képvisel. Az egyetemi jegyzetek, tankönyvek többsége időről időre statisztikai adatfrissítéseket tartalmazó olyan országismerteti mű, amellyel a bölcsészkarok hasonló studiumain találkozhatunk. Néhányuk színvonala még a minősítést sem érdemli meg. E könyvek szerkezete, stílusa, szemlélete – egy-két kivételtől eltekintve – valóban a „marxizmus kilúgozott, vulgarista változata”, amely évről évre újraírható, hiszen nincs mögötte a valóság elemzése, problémák felvetése, hanem pusztán csak becsukott szemmel is elvégezhető leírás, időnként óriási tárgyi vagy szemléleti tévedésekkel teletűzdelve.

Végezetül a bírálatok özöne után illendőnek érzem az alagútban való továbbmenetelés néhány fontosabb állomását felvázolni annak érdekében, hogy a társadalomföldrajz nehogy a segédtudományok szintjére essen vissza:

- Az akadémiai kutatóintézeti hálózat gyökeres megváltoztatása, problémák köré csoportosuló teamek létrehozása;
- Az oktatási rendszer radikális átépítése, a társadalomföldrajzi képzés leválasztása nem tanárszakosok esetében a természettudományi karokról, egyszakos „regionalista” képzés beindítása;

- A szakmai könyv- és folyóiratkiadás teljes átalakítása, a társadalomföldrajz kutatásainak piacosítása;
- A szovjet mintájú tudományos minősítési rendszer jelen formáinak teljes megszüntetése, a valódi eredmények elismerése;
- Aktív szakmai közélet elindítása.

Legvégül a teljes eszmefuttatást egy kollegával való vitatkozással fejezném be, aki sarkosan fogalmazva így ír: „A hagyományos geográfia már évtizedek óta halott.” Ha valóban így lenne, akkor most nem kellene itt „holt lelkek” módjára a „társadalomföldrajz hazai siralmas állapotán” vitakoznunk. Úgy gondolom, ahhoz, hogy az eddig művelt „tényföldrajz” valóban „problémaföldrajzzá” váljék, még hosszú disputák sorozatára van szükség, jóllehet cinikusan úgy is fogalmazhatnék, hogy az egész már poszt-aktuálisnak tekinthető, de tán még nincs késő.

ENYEDI GYÖRGY:

VAN-E SZOCIALISTA URBANIZÁCIÓ?

Hogyan merült fel a kérdés?

„Van-e szocialista város?” – ez a címe egy ma is alapvetőnek tekinthető gyűjteményes kötet bevezető fejezetének. (FRENCH és HAMILTON, 1979). Ez a kérdés az elmúlt bő évtizedben gyakran felmerült. Kimondatlanul ez volt a vitakérdés Lackó László és közöttem is a „Tér és társadalom” első évfolyamában publikált eszmecsereinkben. (ENYEDI 1987, LACKÓ 1987.)

Korábban ez nem volt kérdés: keleten és nyugaton egyaránt az volt a vélemény az urbanisták, városszociológusok és geográfusok körében, hogy az Októberi Forradalom a városfejlődésben is új, minden korábbtól különböző korszakot nyitott. A szovjet urbanisztika új elveket dolgozott ki. Az elvek gyakorlati alkalmazása ugyan távol volt az ideálistól, de új településformákat, új típusú városi társadalomfejlődést eredményezett. Ezeket az új elveket a második világháború után a kelet-közép-európai szocialista országokban is bevezették.

A szocialista urbanisztikai elvek alkalmazásának már csaknem háromnegyed évszázados a története. Az európai szocialista országok ipari országokká váltak, s e változás ténye a városi infrastruktúra fejlődésében, a lakosság növekvő s szerkezetében változó fogyasztásában, a városi társadalom többértűvé válásában is kifejeződött. A szocialista országok urbanizációja egyre több hasonló vonást mutatott a nyugati (tőkés) ipari országok urbanizációjával. E hasonlóságok alapján merülhetett fel egyesekben a kérdés, hogy vajon nem közeledik-e egymáshoz a két rendszer urbanizációja? Vagy éppenséggel nem egy egységes urbanizációs folyamat két változatát jelenti-e a nyugati és „keleti” urbanizáció?

A címben feltett kérdésre adható válasz attól függ, hogy a válaszadó hogyan ítéli meg a különbségeket és hasonlóságokat. Aki a különbségeket alapvetőnek ítéli, az a szocialista urbanizációt, mint a világ urbanizációs történetének új, minden előzőtől független korszakát fogja fel. Aki a hasonlóságokra helyezi a hangsúlyt, az úgy véli, hogy az európai (vagy az iparosodott) országok urbanizációját alapvetően hasonló társadalmi folyamatok formálják; feltételezi egy globális urbanizáció létét, amelyben a szocialista országok is részt vesznek.

A hasonlóságok és különbségek megítélése az urbanizáció értelmezésétől, szakmai megközelítésétől is függ. Más hasonlóságok és különbségek figyelhetők meg az épített környezetben, a településfejlesztés irányításában, a várostervezésben, az urbanizáció társadalmi szereplőiben és társadalmi hatásaiban, az urbanizáció térbeli formáiban stb. Magam az urbanizációt térbeli folyamatként vizsgálom, feltételezéseimet

csak ebből a szempontból fogalmazom meg.¹ A térbeli megjelenés az urbanizációnak nem valamilyen kuriózuma. Az urbanizáció, mint az ember és környezete közötti hosszú távú kölcsönhatás-folyamat eleve térbeli kifejlődéssel bír. Az épített környezet a település társadalmi fejlődésének és a természeti környezettel való kapcsolatának történelmi folyamatosságát is kifejezi.

A hasonlóságok és különbségek megítélése persze nem ízlés kérdése. Nagyon lényeges, hogy hogyan kezeljük az urbanizációs elméletek és az urbanizáció gyakorlatának eltéréseit, vagy hogyan ítéljük meg a településmorfológiai különbségek társadalmi hátterét. A fő kérdés tehát: a szocialista urbanizáció azon elvei, amelyek lényegi különbségeket ígérnek a tőkés urbanizációhoz képest, a gyakorlatban megvalósultak-e? S ha nem, miért nem? Itt csak előrebocsátom – később vitatjuk meg részletesebben –, hogy nézetem szerint a szocialista urbanizációs elveken alapuló célok eleve megvalósíthatatlanok voltak, mivel e célok nem feleltek meg a termelőerők fejlettségének.

Az urbanizáció kutatói többségükben a különbségeket tartják alapvetőnek, tehát feltételezik a szocialista urbanizáció létezését. Az alapvető különbségeknek négy forrását szokták felsorolni: 1. a települések földterületének alapvetően kollektív (főleg állami) tulajdona; 2. a településfejlesztés forrásainak központi allokációja; 3. a településhálózat egészére kiterjedő, átfogó fejlesztési stratégiák léte; és 4. átfogó (nemzeti) településpolitika szocialista elveket érvényesítő megfogalmazása, míg a nyugati urbanizációt piaci verseny, az épített környezet javarészáé magántulajdona, helyi döntéshozatal és a települések egyenkénti rendezési tervezése jellemzi.

Nem szükséges bizonyítani, hogy a szocialista országok szakirodalma a szocialista és tőkés urbanizáció alapvető különállását evidenciaként kezeli. A nyugati neomarxista városszociológia az urbanizációs folyamat társadalmi problémáit az osztálytársadalmak ellentmondásaival és a tőkés termelési móddal magyarázza (CASTELLS, 1983, HARVEY, 1973, 1985, PEET 1977). Ez implicite azt sugallja, hogy a szocialista urbanizáció gyógyírt fog nyújtani olyan urbanizációs betegségekre, mint a túlzott városnövekedés, lakóhelyi szegregáció, növekvő bűnözés és környezetszennyezés stb. és hogy egészen új utakat fog követni.

Senki nem tagadhatja persze a kézenfekvő hasonlóságokat sem. *French és Hamilton* felszínesnek nevezi ezeket (FRENCH és HAMILTON, 1979, p. 17.). *Szelényi* a hasonlóságokat *banálisnak*, a különbségeket *alapvetőnek* nevezi (SZELÉNYI, 1983). Szelényi úgy érvel, hogy bár hasonló jelenségek bukkanhatnak fel a kapitalista és az államszocialista urbanizációban, ezeknek különböző az oka. Például, hasonló lakás-egyenlőtlenségeket teremthet a piac a kapitalizmusban és a bürokratikus elosztás a szocializmusban. *Pickvance* is azt erősíti, hogy „ugyanaz a jelenség eltérő okok következtében is létrejöhet” (PICKVANCE, 1977, p. 43.). A szocialista országok település-tervezői gyakran úgy vélik, hogy a hasonlóságok (legalábbis a kellemetlenek) fokozatosan el fognak tűnni; a kapitalista múltból örökölt hiányosságokat a jövő gazdasági fejlődés felszámolja.

A „másik táborba” neo-weberianus városszociológusok, néhány városföldrajzos s pragmatikus várostervezők tartoznak. A neo-weberianus városszociológusok fel fogása szerint az urbanizáció természetét nem a termelési mód, hanem a termelés színvonalja határozza meg. A modern nagyiparnak (s az általa generált szolgáltató szektor-
nak s munkapiacnak) megvan a maga települési logikája, amely *mindegyik* ipari társa-

dalomban érvényes, függetlenül az adott ország hivatalos ideológiájától. Eszerint a nyugat- és kelet-európai urbanizáció csak annyiban különbözik egymástól, hogy az utóbbi megkésett és kevésbé fejlett. (PAHL, 1971). A városföldrajzosokat a település-morfológiai hasonlóságok győzik meg az európai városfejlődés kelet-nyugati egységéről. A különböző konkrét problémákkal szembenező várostervezők nem sokat töprengenek a konvergencia elméletek ideológiai csapdáin; követendő példát a fejlettebb (tehát *fejlett tőkés*) városokban keresnek.

Az én fölfogásom a következő: nem fogadom el a szocialista urbanizációnak önálló, a világ nem szocialista országaiban végbemenő urbanizációtól gyökeresen különböző jellegét. A modern urbanizáció alapvetően globális folyamat, s ebben vesznek részt a szocialista országok is. A kelet-közép-európai szocialista országok a modern urbanizáció különböző szakaszaira jutottak el, amelyeken a nyugat-európai országok is átjutottak. Az egyes szakaszok reprodukálása nem egyszerű másolat, jelentősek a kelet-közép-európai sajátosságok. E sajátosságoknak két forrása van: a) a megkésetttség (amelyből részben bizonyos elmaradottság következik, meg az a tény, hogy egy adott szakasz más világgazdasági és világpolitikai konstellációkban bontakozik ki, mint a korábban fejlett országok esetében) és b) a szocialista politikai rendszer. Így hát sem a neo-marxista, sem a neo-weberiánus álláspontot nem osztom: a Kelet- és Nyugat-Európa urbanizációja közötti különbségek nem egészen rendszerfüggőek, és nem kizárólag a fejlődési színvonal eltérés következményei. (ENYEDI, 1984, 1988.)

Hasonlóságok és különbségek „Nyugat” és „Kelet” urbanizációjában

Végeredményben tehát a hasonlóságokat fontosabbnak tartom, mint a különbségeket. Kétfelm, hogy különböző társadalmi folyamatok *azonos* térbeli formákat hoznának létre. Az urbanizáció térbeli formáit társadalmi folyamatok alakítják, tehát a térbeli hasonlóságok a társadalmi hatóerők hasonlóságát tükrözik. Az is feltételezhető persze, hogy az urbanizáció független a társadalmi erőktől, s más erők – pl. a technológiai változás – irányítja, de nem hiszem, hogy ez így lenne – végül is a technológia is társadalmi viszonyokat fejez ki. Az empirikus vizsgálatok arra utalnak, hogy a gazdasági, technológiai és településhálózati változások – kétségtelen összefüggésük ellenére – más idő-dimenzióban zajlanak. Nincs annyiféle urbanisztikai pálya, ahány technológiai változat vagy termelési színvonal.

A hasonlóságok akkor válhatnak alapvetőekké, ha: a) a két társadalmi rendszer rendelkezik *közös*, az urbanizációt meghatározó folyamattal, vagy b) ha a két társadalmi rendszer nem különbözik annyira egymástól, mint ahogyan eddig feltételeztük, akár azért, mert közelednek egymáshoz, akár azért, mert nem távolodtak el nagyon egymástól.

Mindkét eset lehetséges. Európa keleti és nyugati fele ugyan sokban különbözik egymástól, de mindkét részen ipari és városiasodott országokat találunk. Feltételezhető, hogy a tőkés és a szocialista urbanizáció különbségei és hasonlóságai mögött egy közös alapvető folyamat húzódik: a modern urbanizáció folyamata. Ez esetben a folyamat maga fontosabb, mint a folyamatot hordozó társadalmi szervezet. Másfelől az is lehetséges, hogy a „létező szocializmus” korántsem távolodott el annyira a tőkés modelltől, mint feltételeztük (jól ismertek államkapitalista vonásai és nagy eltérése a szocializ-

mus ideálállapotától), s ez is forrása lehet a hasonlóságoknak. Fontos összekötő kapocs a közös történelem. A településfelfogás: kultúrtörténeti kategória, az európai városfelfogás sok közös vonással rendelkezik.

Marx feltételezésével ellentétben, a szocialista társadalmi rendszereket nem a termelőerők fejlődése, nem a tőkés termelési mód elavulttá válása hozta létre. A kapitalizmus utáni termelési módnak és társadalmi felépítménynek a gyengén fejlett kapitalista – vagy sok esetben pre-kapitalista – termelőerőkkel való kombinációja a szocialista rendszereket létrejöttüktől kezdve permanens válságban tartja.² Évtizedeken keresztül a termelőerők erőltetetten gyors fejlesztése volt erre a válasz, remélve, hogy a gyors növekedés történelmileg rövid idő alatt megteremti majd a termelőerők és a termelési mód megbomlott összhangját. Ezért volt alapvető program a fejlett tőkés gazdaságok mielőbbi utolérése. Az is közismert, hogy a közelítés hosszú ideig tartó folyamata megtorpan, s már több mint egy évtizede ismét a lemaradás fokozódik. Nos, e szempontból ismét két eset lehetséges. Amennyiben Marx tévedett, s a szocializmus nem kapitalizmus *utáni* korszak, hanem azzal párhuzamos, a modernizáció *alternatív* változata, akkor a szocialista társadalom paradigmáját is ehhez kellene igazítani. Amennyiben Marxnak igaza van, akkor a termelési módot és a társadalmi felépítményt kell visszaigazítani a termelőerők színvonalához – lényegében, be nem vallottan ez a „reform” folyik az országokban – s akkor az a nagy kérdés, hogy ebből az állami/tőkés vegyesgazdaságból hogyan lehet eljutni a poszt-kapitalista szocialista társadalomhoz. Sajnos, nem rendelkezem kellő társadalomfejlődési elméleti ismerettel ahhoz, hogy a feltett kérdésekre választ tudjak adni, de talán érzékelhető, hogy a fentiek miatt is hasonlónak ítélem a tőkés és a szocialista urbanizációt.

Ezek a hasonlóságok a térbeli folyamatokban is jelentkeznek. Ilyenek:

- a népesség átrendeződése a településhálózaton belül, a falusi és városi népesség arányának változása;

- a munka- és lakóhelyek térbeli elkülönülése;

- funkcionális és társadalom-ökológiai övezetek elkülönülése a városokon belül:

- az elővárosi fejlődés, településegységek kialakulása;

- a városnövekedés lelassulása (Kelet-Közép-Európa fejlettebb északi felében), a kis- és középvárosi hálózat megerősödése;

- a *tercier* és *kvaterner* foglalkozások jelentőségének növekedése, amelyek a városi foglalkozások települési (elhelyezkedési) tulajdonságait változtatják meg stb.

E jelenségeket eltérő *mechanizmusok* szabályozzák a két társadalmi rendszerben, ám a jelenségeket létrehozó *alapvető* folyamatok hasonlóak vagy azonosak. Az eltérő mechanizmusok a folyamat különböző kifejezési formáit jelentik.

Ez a feltételezés csak akkor fogadható el, ha magyarázatot tudok adni arra: hogyan közvetíthetnek hasonló urbanizációs folyamatokat olyan eltérő mechanizmusok, mint a piac és a tervezés, és olyan eltérő elvek, mint a szocialista urbanizáció egalitarianizmusa és a tőkés urbanizáció piaci egyenlőtlensége? A válaszom a következő:

1. A tervezés és a piaci mechanizmus eléggé hasonló urbanizációs formákat produkál. A tervezés a piaci mechanizmushoz hasonló szabályozó szerepet kíván betölteni; a két forma valamennyi európai országban különböző arányokban jelen van; a tervezés lehetőségeit túlértékelik, ezért a terveknek a meg nem valósulás természetes sorsa.

2. A szocialista urbanizációnak nincs összefüggő elméleti rendszere: elvei nem eredetiek, eklektikusak és téves feltételezéseken alapulnak.

Egyszerű példával szeretném illusztrálni az első állításumat. A tervezés és a piaci mechanizmus szembeállítására gyakori példa, hogy a nyugati városfejlődést az ingatlanpiac, a városi földterület árának mikrogeográfiája irányítja. Valójában nem a földár, hanem a földterület *telepítési értéke* szabja meg a funkcionális övek térbeli szabályosságát. A telepítési érték a földterület ésszerű funkcionális használatát fejezi ki.³ Piacgazdaságban a telepítési érték monetárisan határozható meg. Tervgazdaságban *ugyanaz* a telepítési érték tervezési előírásokban építési szabályokban, területrendezési tervben, erőforrás allokációban jelenik meg. A telepítési érték hasonló a keleti és nyugati városokban: kormányhivatalok, bevásárló központok, lakó- és pihenőövezetek optimális funkcionálásukhoz hasonló telepítési követelményeket támasztanak. A szolgáltató funkciók telepítésének az elérhetőség a fő tényezője mindenütt.

A telepítési értéket semminő tervezés sem tudja pontosan megjeleníteni. (Mellesleg az ingatlanpiac sem.) A piac hiányát érezve, már hosszú ideje kísérleteznek a szocialista országokban, hogy valami módon értékeljék a városi használatú (állami) földterületet. Hazánkban – a telek-használatbavételi és telekhasználati díjjal – vagy húsz esztendeje bevezettek egy imitált ingatlanpiacot (ami úgy működik, mint minden imitáció). Több szocialista országban – ahol nem nacionalizálták az ország egész földterületét – „szabályos” ingatlanpiac létezik a magántulajdon lakó- és üdülőövezetekben.

Példánkban a tervezés egy spontán folyamatot – a telepítési érték földrajzi differenciálódását – próbál közvetíteni. Többre nem is vállalkozhat. Olyan bonyolult társadalmi rendszer, mint a településrendszer, nem tervezhető és irányítható normatív módon. A tervezés arra vállalkozhat, hogy előnyös korrekciókat hajtson végre az urbanizáció spontán folyamatában. Önkényesen nem indítható el egy olyan urbanizációs folyamat, amelynek nincsenek meg a társadalmi feltételei; ha meg megvannak, akkor a folyamat úgyszólván megindul. Az önkényes tervezés – viszonylag hosszú időre is – eltorzíthatja a spontán folyamatokat, de nem szüntetheti meg azokat, nem válthatja fel más folyamatokkal. Régi álma a várostervezésnek, hogy építéssel formálja a társadalmat, a várostervezés is a szocialista ember kialakítását szolgálja. (KOPP, 1967; SZIRMAI, 1988.) Ez azonban a tervezés hatalmának túlbecsülése. A kollektív lakások (magyarán társbérletek) inkább lakóik neurozízisát erősítik, mintsem kollektív érzékületét; a monoton házyári lakótelepek nem teszik a társadalmat homogénné.

A tervezők nehezen fogadják el lefokozásukat. A „spontán” kifejezésnek pejoratív jelentést tulajdonítanak. A tervektől való állandó eltérést a végrehajtás fegyelmezetlenségével, vagy az elégtelen tervezési technikákkal magyarázzák. Oly nehéz magunkról elhinni, hogy nem vagyunk mindenhatóak. Még a pragmatikus tervezők is többnyire a célok megfogalmazásával kezdik a tervezési folyamatot, amely célok többnyire rövid távú válaszokat adnak érzékelhető problémákra vagy jelenségekre, anélkül, hogy tudnák: e válaszok hogyan illeszkednek a – fel nem tárt, nem ismert – hosszú távú folyamatokhoz, amelyek a jelenségeket produkálták. Maga a tervezés is tulajdonképpen spontán folyamat, a végrehajtás még inkább. Ez eléggé meglepőnek hangzik, de gondoljuk csak végig a tervalku egész folyamatát, mennyi spontán elemet tartalmaz a különböző hatalmi és érdekcsoportok egyeztetési menete? A településfejlesztésben

szereplő vállalati, tanácsi, kormányzati s különböző szintű pártszervezetek különböző érdekpályáinak ütközésével alakul ki a terv is, méginkább pedig a végrehajtása.

A klasszikus centralizált sztálini gazdasági-politikai modellben sem kizárólagos az „állami” urbanizáció. Először is, az állami lakásépítés és az infrastruktúra-fejlesztés forrásainak központi allokációja csupán az épített környezetet teremti meg a városokban vagy a városok egy részében. A tervezett urbanizáció korlátozottan érvényesül a falusi térségekben – ahol a közeli múltban még a lakosság többsége élt!⁴ Ám a városokban is, az épített környezet a városi társadalom működésének csupán keretét nyújtja. (KANSKY, 1976.) E keretet társadalmi funkciókkal az egyének töltik meg, amikor eldöntik, hogy hol, milyen munkát vállaljanak, elvándoroljanak-e vagy sem, hol kíséreljenek meg lakáshoz jutni, milyen iskolázást nyújtsanak gyermekeiknek. Az egyéni célok egyszerűen megfogalmazhatóak: a) megfelelő lakás, b) a munkahely és szolgáltatások (esetleg még családtagok és barátok) elérhetősége, c) a társadalmi státusz: a lakóhely igény szerinti kiválasztása. Ugy vélem, az átlagpolgár a világ minden részén hasonlóan fogalmazza meg céljait (ha a „megfelelő” lakás mérete, fekvése, felszereltsége nagyon változó is lehet), különösen pedig hasonlóan Európában. A fenti célok a városi térről alkotott értékítéleteket is kifejezik, ebben pedig az európai kultúra alapjában közös.

A kormányzatok cél-megfogalmazása az egyénekétől eltérő: a célok regionális vagy társadalmi kiegyenlítődést, gazdaságfejlesztést vagy stratégiai szempontokat támogathatnak. A kormányzati és egyéni célok az eltérő megfogalmazás ellenére is harmonizálhatnak, de konfliktusba is kerülhetnek. Ez utóbbi esetben a kormányzati urbanizáció megakadályozhatja az egyéni érdekek érvényesülését, de nem tünteti el ezeket az érdekeket. Az egyének rejtett mechanizmusokat építhetnek ki érdekeik védelmére; az állami lakáselosztással szinte egyidőben született meg a rejtett lakáspiac, lakáscserék formájában. Még a helyi kormányzati szervek is gyakran igyekeznek a központi urbanizációs elképzeléseket a helyi egyéni célokhoz adaptálni.

Az elmondottak azt próbálták bizonyítani, hogy a tervezés nem teremtett teljesen új típusú urbanizációt a szocialista országokban. Ez azonban még nem cáfolja a szocialista urbanizáció létét. Lehet, hogy a tervezés eddig nem alkalmazta megfelelően a szocialista urbanizáció elveit. Az is természetes, hogy a szocialista társadalom nem felel meg elképzelt ideálállapotának; a kapitalizmus gyakorlata is messze van az ideálállapotától. A szocialista urbanizáció *egalitáriánus* elvei alapvetően új urbanizációt ígértek.⁵ Az az álláspontom azonban, hogy *a szocialista urbanizáció elveinek nincs összefüggő elméleti rendszere, és az elvek részben téves feltételezéseken alapulnak.*

A szocialista urbanizáció elvei

A szocialista urbanizáció elveit részleteiben vizsgálva, három lazán összefüggő forrását különböztethetjük meg. Ezek a következők: a) a klasszikus marxi elmélet, b) különböző ideológiai háttérű utópisztikus urbanisztikai elképzelések és c) a várostervezés pragmatikus intézkedései, amelyeket később az elmélet rangjára emeltek.

1. *A klasszikus marxi elmélet* nem sok útbaigazítást ad az urbanizáció, főleg nem a szocialista urbanizáció megítéléséhez. Marx és Engels nem fejlesztett ki urbani-

zációs elméletet. Néhány szétszórt utalást lehetünk munkáinkban az urbanizációval kapcsolatos elképzeléseikről. A Kommunista Kiáltványban írnak a „falusi élet idiótizmusáról”, valamint a falu/város különbségek fokozatos felszámolásáról. *Marx* a „Német ideológiá”-ban kifejti, hogy a szellemi és a fizikai munka legnagyobb szétválása a falu és a város különbségeiben testesül meg. Továbbá, hogy a falu és a város antagonizmusának a magántulajdon a forrása. *Engels* pedig úgy fogalmazott, hogy csak a népesség lehető legegyszerűsebb földrajzi eloszlása, a mezőgazdasági és ipari termelés összekapcsolódása lesz képes a kapitalizmus felszámolása után kitépni a falusi lakosságot abból az elszigeteltségből és elmaradottságból, amelyben évezredek óta sínylődik. (DEMKO—REGULSKA, 1987, FUCKS, 1987.) A városfejlődés problémáit érintette a városi földre vonatkozó földjádék-elmélet. Marxnak és Engelsnek, két városi nagypolgárnak nem sok fogalma lehetett sem a falusi életről, sem a mezőgazdaságról. Nem vették figyelembe, hogy a változatlanul hitt nyugat-európai mezőgazdaságban milyen alapvető műszaki-genetikai forradalom játszódott le a XVIII. században, ami a későbbi ipari forradalomnak is előfeltétele volt: munkaerőt szabadított fel az iparosítás számára és elegendő élelmiszert termelt piacra.

Marx és Engels a szocialista társadalomnak két olyan alapvető vonását tételte fel, amelyek eddig – mint ezt már röviden érintettük – tévesnek bizonyultak. Az egyik, hogy a szocializmus kapitalizmus utáni, azt túlszárnyaló társadalom; valamint hogy homogén társadalom. Amíg a legtöbb szocialista országban elismerik, hogy a kapitalizmus túlszárnyalása távoli cél, addig makacsul tartja magát az a hivatalos vélemény, hogy a szocialista országok társadalmá egyre homogénebbé válik. Ez az urbanizáció szabályozásában azzal jár, hogy a várostervezők átlagos (országos) normákat alkalmaznak, s nem vesznek tudomást az igények differenciálódásáról.

A nyugati neo-marxisták gyakran foglalkoznak az urbanizáció problémáival, hiszen a társadalmi egyenlőtlenségeknek a nagyvárosi szegregáció az egyik legélesebb kifejeződése, és a társadalmi devianciák is erősen településtípushoz kötöttek. Konzisztens marxista urbanizációs elméletet tulajdonképpen a neo-marxisták dolgozták ki az elmúlt két évtizedben, amelyre támaszkodva a jelenlegi tőkésországok urbanizációs jelenségeit elemzik. Ehhez a marxai újratermelési elmélet és osztályelmélet eszközeit használták fel. (HARVEY, 1985.) A szocialista országokban végbemenő urbanizációs folyamattal ritkán foglalkoznak; ez esetben nem titkolják elégedetlenségüket, hogy az kevésbé felel meg a marxai szocializmus-képnek. Megértjük csalódottságukat.

2. *Az utópisztikus elméleteknek többnyire volt egy egalitáriánus városképe is.* (MUMFORD, 1959.) A modern időkben az utópisztikus urbanizmus talán Ebenezer Howard „Garden City”-jével kezdődött. Howard új városokat kívánt építeni, mintegy 30 000 lakossal, amelyek képesek a falu és a város előnyeit egyesíteni. E városokban a helyi ipar és mezőgazdaság foglalkoztatta és jórészt ellátta volna a lakosokat. A lakóövezetek nagykeres családi házakból állottak volna. E kis-közepes városok fogadták volna be a falusi régiók elnéptelenedését, és a túlzott nagyvárosi növekedést is. Szerény méretük megengedte volna egységes településközösség működését. (VIDOR, 1979.) Egy másik nagy álmodozót, Le Corbusier-t a nagyvárosok és az új vasbeton fém szerkezet technológia által kínált új lehetőségek vonzották. A munkásosztály rossz életkörülményeit tömegesen épített, de jól felszerelt és tervezett lakótelepek javították volna meg; a lakótömbök egyúttal a helyi társadalom szerveződési szinterei is lehettek.

1928-ban, nyugat-európai avantgarde urbanisták, mint Le Corbusier, a német Gropius és May, nemzetközi szervezetet alapítottak: a CIAM csoportot. (Le CORBUSIER, 1981, GÁBOR, 1972, GROPIUS, 1956, PREISICH, 1983.) Tevékenységük az irodalomból jól ismert; én itt két következtetést szeretnék levonni:

1. Ezeket az urbanistákat utópisztikusnak nevezem, annak ellenére, hogy terveik jelentős része megépült. Utópisták voltak, mivel a városok társadalmi problémáit normatív tervezéssel, az épített környezet átalakításával kívánták megoldani – anélkül, hogy a tényleges társadalmi folyamatokat számításba vették volna. Így hát az építészeti terveket kiviteleztek, de a társadalmi célokat nem érték el. Európa-szerte épültek „garden city-k”, de ezek a középosztály elővárosaivá váltak, mivel a munkások számára drágának bizonyultak. A munkás-lakótelepek társadalmilag szegregáltak és rosszul el-látottak maradtak.

2. A szocialista urbanizáció első megfogalmazásaira a Szovjetunióban került sor, a nyugati avantgarde urbanisták erős hatására és személyes közreműködésével. Az 1920-as években széles körű és érdekes vita folyt a jövő szocialista emberének városáról. A *dezurbanisták* a városokat meg akarták szüntetni, a munkahelyeket és a lakóegységeket egyenletesen elosztva az ország – lakható és megművelhető – területén. Az *urbanisták* is elutasították a nagyvárosokat, és garden city-szerű középvárosokat kívántak építeni – de nem családi, hanem kollektív házakkal. A *kollektív ház*, amely többszáz embernek ad otthont, kis egyéni (családi) lakóterekkel, de bőséges közösségi terekkel és intézményekkel, a CIAM csoport és a szovjet konstruktivisták eszméinek nyilvánvaló „keresztése”.

1931-ben Kaganovics kijelentette, hogy minden szovjet város szocialista, ennél fogva a szocialista város fölötti vita utópisztikus és polgári nyavalygás. A viták ezzel megszűntek, ám az 1920-as évek nem egy elképzelése beépült, olykor eltorzított formában a későbbi szovjet várostervezésbe is. (FRENCH, 1987.)

Kelet-Közép-Európában is jelentős volt az avantgarde urbanisztika hatása – inkább a várostervezők gondolkodásában, mint a városkép átformálásában vagy a „közönség” ízlésében. Az avantgarde háború utáni újjáépítési periódusban is jelentkezett, majd rövidesen a szovjet urbanisztika – az eredeti forradalmi gondolkodás maradványainak, pragmatizmusnak és a szocialista realizmus esztétikájának keveréke – jelentkezett egyedül követendő példaként.

Említést érdemel *Erdei* populista utópizmusa, amely a mezővárosi fejlődésben látta a falu-város különbségének felszámolási útját. A kisebb mezővárosok még ma is kínálnak egy garden city-be való fokozatos átmenetet, egy falusias közösségből egy szerves városi társadalomba való fejlődés lehetőségét. (ERDEI é. n.)

3. A *pragmatizmus* nem csupán az ideális tervek gyakorlati megvalósításához szükséges kompromisszumokat jelenti, hanem szervesen beépült a szocialista urbanizmus elméletébe is. Sztálinnak különösen erős hajlama volt gyakorlati döntéseinek elméletté való formálására. A tervezők is szerettek tévedhetetlenek lenni: ha a tervek eredménye nem felelt meg az eredeti céloknak és elveknek, ezeket utólag megváltoztatták. Természetesen a pragmatizmus számos ellentmondó elemet vezetett be a szocialista urbanizációs elméletekbe. A gyakorlati döntések mindig éppen felmerülő problémákra reagálnak, s keveset törődnek a jelenségek mély társadalmi gyökereivel. A terve-

zési beavatkozásoknak nincs összefüggő rendszere, az urbanizáció *társadalmi* folyamata véletlenszerű hatást gyakorolnak.

Az urbanizáció problémái kétféle pragmatikus „kezelést” kaptak a szocialista országokban. Az *első* a tervező pragmatizmusa: adott problémát (pl. a falusi villamosítást) kíván megoldani, technokrata módszerekkel, s nem törődik az ideológia elveivel. Azért szükséges „megideologizálni” technokrata terveit, mert azok elfogadásáról politikai döntéshozók határoznak — tehát a terveknek számukra politikailag elfogadható formát kell ölteniük. Ezek a formák időtől és helytől függően változtak az elmúlt évtizedek Kelet-Közép-Európájában.

A *második* típus a politikai pragmatizmusa, amikor ideológiai magyarázatot keres a tervek vagy elvek kudarcára. Ezek az ideológiai magyarázatok be is épülnek egy adott időszak urbanizációs politikájának elveibe. Ezek a magyarázatok eléggé ismertek; itt csak néhányat sorolok fel:

a) *Jelentős eredményeket értünk el, de a múlt örökségét még nem tudtuk felszámolni.* Tehát a múlt örökségének tulajdonít a szocialista rendszer által létrehozott olyan urbanizációs problémákat, mint a lakáshiány, a növekvő infrastrukturális elmaradottság vagy környezetszennyezés.

b) *Terveink jók, csak végrehajtásuk tökéletlen.* Fegyelmezetlenek és lusták vagyunk a végrehajtás során, meg kellene hát minket nevelni, s addig is, míg megjavulunk, jobban a körmünkre kell nézni.

c) *Céljainkat hatékony módon kell megvalósítani.* Mindenkinek joga van állami lakásra, de ezeket hatékonyan kell felépíteni, tehát nagy lakótelepeken (tehát a nagyobb városokban). Mindenkinek joga van egészségügyi ellátásra, de ezt hatékonyan kell megszervezni, tehát nagy kórházakra alapozva stb. A hatékonyság alatt mindig gazdasági hatékonyságot értettek, s ezt önkényesen alkalmazták nem gazdasági tevékenységekre is; a *hatékony* a nagyméretűnek lett a szinonimája és centralizációs törekvéseknek volt „*szakmai*” indoka — e törekvéseket a politika és a technokrácia egyaránt támogatta.

d) *Korlátozott erőforrásaink vannak, ésszerűen kell elosztanunk.* Ez esetben is az „ésszerűség” koncentrációt jelent, s persze az ésszerű elosztás központi ellenőrzését. Az fel sem merül, hogy az erőforrások más módon is eloszthatók lehetnének, s az urbanizáció céljaira éppen több is juthatna. Az egy-egy területre koncentrált fejlesztési programok hatástalansága is közismert — egy rendszer nem fejleszthető csak egyetlen elemében.

Jól jellemzi ideológia, politikai és technokrata pragmatizmus keveredését a kelet-közép-európai országok falu-politikája. A falu-ellenesség általánosan jellemző, bár sehol sem deklarált. A deklarált politikai cél a falu és város közötti társadalmi különbség felszámolása, ami klasszikus marxi program. Népszerű program is Európa keleti részén, ahol a falvak — európai mércével — elmaradottabbak voltak a városoknál, s hagyományosan alárendelt szerepet játszottak a városokkal szemben. Az ideológiai cél a falvak társadalmának kulturális és életmódbeli „felemelése”, vagyis a falu/város dichotómia megszüntetése volt. A centralizált politikai irányítás azonban a falu/város kiegyenlítődést csak a falusi társadalom *totális* átalakításával, s a falvak tömeges felszámolásával képzelte el.⁶ A sztálini politikai modell számára — amely a társadalom teljes működésének részletes ellenőrzését tűzte ki célul — a „nagy” (könnyebb központi ellenőriz-

hetősége miatt) önmagában értékkel emelkedett a településpolitikában éppen úgy, mint az iparpolitikában, a közigazgatás szervezésében vagy a közoktatás szervezésében. Az új, kommunista politikai hatalom társadalmi bázist sem remélhetett az iparosítás érdekében gazdaságilag kiszigerelt, s a kollektivizálással gyötört falvakban. A településfejlesztési források központi redistribúciója is kedvezett az erősebb alkompozíciójú nagyobb városoknak – az egyes falvak érdekei a redistribúció szintjén meg sem jelenhettek. A centralizált – városközpontú – településpolitika az urbanisztikai szakma támogatását is elnyerte, s könnyen nyert szakmai igazolást. A településpolitika szakmai hátterét városépítők adták, akik számára szakmai szerepet csak a városok, illetve a falusi térben csak a generális átépítések nyújtottak. Az pedig már régi játékszabály Kelet-Közép-Európában, hogy egy szakma csak akkor remélheti – az általában nélkülözhetetlen – állami támogatást, ha szakmai érdekeit ideológiai köntösbe öltözteti és segítkezik valamilyen politikai törekvés szakszerű alátámasztásában.

Van-e hát szocialista urbanizáció? Válaszunk végeredményben negatív. A szocialista urbanizáció deklarált elveit nem sikerült a gyakorlatba átültetni. Kelet-Közép-Európa sajátos urbanizációs pályán jár, ami főleg a modern urbanizáció megkésettiségből, sajátos történelmi körülményeiből származik. A térség legtöbb országában a modern urbanizáció teljes kibontakozása a második világháború után következett be, tehát a szocialista politikai rendszer is hozzájárult sajátosságaihoz. A kelet-közép-európai urbanizáció egyik alapkonfliktusa az, hogy sorsát különböző szintű tervek erősen befolyásolják, de e tervek nem a tervezhetőt tervezik. Nem ismerik az urbanizáció alapvető spontán folyamatait, nem is engedik szabad működését, az urbanizáció minden terhét és következményét viselő állampolgárok nem szereplői a hivatalos urbanizációs folyamatnak.

A vitacikk gondolatainak a hazai településkutatás számára lehet jelentősége. Amennyiben a kelet-közép-európai urbanizációs folyamatot nem a szocialista elveket kifejező településtervezés irányítja, akkor micsoda? Mennyiben folyamatos a településfejlődés a politikai rendszer gyökeres megváltozása után, azaz, mi a szerepe hosszú távú történelmi folyamatoknak jelen településfejlődésünkben? Milyen mértékben prognosztizálható a nyugat-európai urbanizációs ciklusok megjelenése térségünkben? Milyen spontán társadalmi-gazdasági folyamatok egyengetik urbanizációs pályánkat – s hová vezetnek? E kérdések megválaszolása – ahogyan mondani szokták – már egy másik történet.

JEGYZETEK

1. Az urbanizáció – vizsgálataim számára – kettős értelmű térbeli folyamat: a) a népesség állandó átrendeződése a településhálózaton belül és b) a „városi” technikai civilizáció, szokások, foglalkozások, fogyasztási és kulturális formák elterjedése az egész településhálózatban.
2. A „válság” szónak itt nincs pejoratív értelme, csupán a rendszer belső inkonzisztenciájára utal.
3. „Ésszerű” annyit jelent, hogy a telepítés helyének kiválasztásával (az egyéb feltételek azonossága esetén) minimális (idő, költség, fáradság) ráfordítással vagy maximális hozammal működtethető a funkció.
4. 1980-ban a kelet-közép-európai népesség 40%-a élt falvakban – a legkevesebb az NDK-ban (22%) a legtöbb Jugoszláviában (55%). (Enyedi 1987.)

5. Az egalitarianizmus három szinten értelmezhető. A településen belül nem szegregált, területileg nem differenciált társadalmi térben fejeződik ki. A településhálózaton belül a falu és a város közötti társadalmi kiegyenlítődésként a fő egalitáriánus cél: Végül, regionális szinten a különböző régiók városai közötti (és falvai közötti) különbségek eltüntetése a cél, ezzel szolgálva az életkörülmények területi kiegyenlítődésként.
6. A román hosszú távú településrendezési koncepció – amelynek szélsőséges végrehajtása oly vizszoletatszó – megfogalmazása (1972) és törvényerőre emelése (1974) idején sem ideológiai, sem szakmai indokolásában nem tért el a többi szocialista ország urbanizációs elképzeléseitől. (Baucher-Defour 1977, Tonnas 1984.)

IRODALOM

- AFANASZJEV, K. N. 1977: Esmék, tervek, épületek. Szovjet építészet 1917–1932. Budapest, Corvina.
- BANCHER, I.–DEFOUR, D. 1977: Sistematizarea localitatilor rurale Bucuresti: Ceres.
- BLANC, A. 1974: Europe socialiste Paris: PUF.
- CASTELLS, M., GODARD, J. L. 1974: Monopolville Paris: Maspero.
- CASTELLS, M. 1979: City, Class and Power. London: Macmillan.
- DEMKO, J. G.–REGULSKA, J. 1987: Socialism and its Impact on Urban Processes and the City Urban Geography vol. 8. no 4. pp. 289–293.
- ENYEDI GY. 1988: A városnövekedés szakaszai. Budapest: Akadémiai.
- ENYEDI GY. 1984: Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakítása. Budapest: Akadémiai.
- ENYEDI GY. 1987: Falu-város arányok Kelet-Közép-Európában. Földrajzi Közlemények 91. évf. 3–4. sz. pp. 122–133.
- ENYEDI GY. 1987: Kísértethistória. Tér és társadalom 1. évf. 2. sz. pp. 74–76.
- ERDEI F. é. n. Magyar város. Budapest: Atheneum.
- FRENCH, R. A.–HAMILTON, F. E. I. (szerk.) 1979: The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy Chichester, New York, Brisbane, Toronto: John Wiley.
- FRENCH, R. A. 1987: Changing Spatial Patterns in Soviet Cities – Planning or Pragmatism? Urban Geography vol 8. no 4. pp. 309–320.
- FUCHS, R. J. 1987: Urban Functions in Rural Development: Ideology and Planning in the USSR Urban Geography vol 8. no 4. pp. 293–309.
- FRIEDRICHS, I. (szerk.) 1978: Stadtentwicklungen in kapitalistischen und Sozialistischen Ländern Hamburg: Rowohlt.
- GÁBOR E. 1973: A CIAM magyar csoportja. Budapest: Akadémiai.
- GOLDZAMT, E. 1973: Städtbau sozialistischer Länder: Berlin: Verlag für Bauwesen.
- GUTKIND, E. A. 1972: Urban Development in East Central Europe: Poland, Czechoslovakia and Hungary. New York: Free Press.
- GROPIUS, W. 1956: Scope of Total Architecture. London: Allen und Unwin.
- HARVEY, D. 1985: The Urbanization of Capital Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- HOFFMAN, C. W. (Ed.) 1971: Eastern Europe: Essays in Geographical Problems. London: Methuen.
- HOREV, B. S. 1975: Problemi gorodov: urbanizacija i gemograficeszkie proceszsi. Moszkva: Finanszi i Sztatizsziyka.
- KAUSKY, K. 1976: Urbanization Under Socialism: The Case of Czechoslovakia. New York: Prager.
- KOPP, A. 1967: Ville et Revolution. Paris: Anthropos.
- KOSINSKI, L. A. 1974: Urbanization in East Central Europe after World War II. East European Quarterly vol 8. no 2. pp. 129–153.
- KÖSZEGFALVY GY. 1985: Településfejlesztés, településpolitika. Budapest: Műszaki.
- LACKÓ L. 1988: Területi fejlődés, tervezés. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- LACKÓ L. 1987: Import avagy hazai (válasz kísértet-ügyben) Tér és társadalom 1. évf. 3. sz. pp. 61–66.
- LAPPO, G. M.–MAJERGOJZ, I. M.–PIVOVAROV, JU. L. 1974: Urbanizacija mira. Moszkva: Misl.

- LAZARESCU, C. (Ed.) 1977: Urbanismul in Romania. Bucuresti: Ed Technica.
- LE CORBUSIER 1981: Uj építészet felé. Budapest: Corvina.
- LOJKINE, J. 1977: Le marxisme, l' état et la question urbaine. Paris: PUF.
- MEGGYESI T. 1985: A városépítés útjai és tévútjai. Budapest: Műszaki.
- MUMFORD, L. 1959: The Story of Utopian Gloucester, Mass, Peter Smith.
- MURRAY, P.—SZELÉNYI I. 1984: The City in the Transition to Socialism. International Journal of Urban and Regional Research vol 8. no 1. pp. 90–107.
- MUSIL, J. 1980: Urbanisation in Socialist Countries White Plains: M. E. Sharpe.
- MUSIL, J.—RYSÁVY, 1983: Urban and Regional Processes under Capitalism and Socialism: a Case Study from Czechoslovakia. International Journal of Urban and Regional Research vol 7. no 4. pp. 495–527.
- MUSIL, J. (Ed.) 1976: Otázky urbanizáca. Praha: VUVA.
- NEMES F.—SZELÉNYI I. 1967: A lakóhely mint közösség. Budapest: Akadémiai.
- NOVY, O. 1983: Town and Country Development in Czechoslovakia. Praha: Orbis.
- PAHL, R. E. 1971: Whose City? Harmondsworth: Penguin.
- PEET, R. (Ed.) 1977: Radical Geography: Alternative Viewpoints in Contemporary Issues. Chicago: Maaroufa Press.
- PERÉNYI I. 1979: Korunk urbanisztikája. Budapest: Műszaki.
- PICKVANCE, C. G. 1986: Comparative Urban Analysis and Assumption about Causality. International Journal of Urban and Regional Research 10. évf. 1. sz. 162–184. old.
- PREISICH, G. 1983: Ernst May. Budapest: Akadémiai.
- REGULSKI, J. 1980: Rozwój miast w Polsce. Warszawa: PWN.
- RONNAS, P. 1984: Urbanization in Romania. Stockholm: EFI.
- ROSENBERG, F.—HRUSKA, E. 1979: Städtbau in West und Ost Hannover: Niedersächsische Landeszentrale für Politische Bildung.
- SÁRFALVI B. (Ed.) 1975: Urbanisation in Europe. Budapest: Akadémiai.
- STASIÁK, A. 1973: Rozwój aglomeracji miejskich w Polsce. Warszawa: PWN.
- SZELÉNYI I. 1983: Urban Inequalities Under State Socialism. Oxford: Oxford University Press.
- SZELÉNYI I. 1981: Urban Development and Regional Management in Eastern Europe. Theory and Society vol 10. no 2. pp. 169–206.
- SZIRMAI V. 1988: „Csinál” városok. Gyorsuló idő. Budapest: Magvető.
- VÁGI G. 1982: Versengés a fejlesztési forrásokért. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- VIDOR F. (szerk.) 1979: Urbanisztika. Válogatott tanulmányok. Budapest: Gondolat.
- WALLERSTEIN, W. 1984: Cities in Socialist Theory and Capitalist Praxis. International Journal of Urban and Regional Research. vol 8. no 1. pp. 13–37.
- WINNER, I.P.—WINNER, T. G. 1984: The Peasant and the City in Eastern Europe. Cambridge, Mass: Schenkman.
- ZEMKO, J. (Ed.) 1984: Uzemny a sociálny rozvoj sídei. Bratislava: VEDA.

MASSEY, D.—ALLEN, J. (eds.):

GEOGRAPHY MATTERS (INTRODUCTION)

(A földrajz számít. Bevezetés. Cambridge, Univ. Press, 1984)

A földrajz számít

Ha egyáltalán különbséget lehet tenni a társadalomtudomány diszciplínái között, a társadalomföldrajz („humán geography”) hagyományosan három kapcsolatrendszerrel foglalkozik. Az első a társadalmi és a térbeli közötti kapcsolat: egyrészt a társadalom, illetve a társadalmi folyamatok, másrészt e kettő térbeli szerveződésének ténye és formája közötti kapcsolat. A második a társadalmi és a természeti, a társadalom és a „környezet” egymáshoz való viszonya. A harmadik a különböző elemek — a gazdaság, a társadalmi struktúra, a politika stb. — közötti kapcsolat, amely különösen a történelemmel rokonítja a földrajzot. Míg a társadalomtudományok „alap” ágazatai (a közgazdaságtan, a szociológia, a politikatudomány) általában a társadalom egyes részeire irányítják figyelmüket, bármennyire nehéz is ezeket egymástól elkülöníteni és definiálni, a társadalomföldrajz a „helyre” („place”) figyel, arra, hogy az egymástól eltérő helységek (localities) miért olyanok, amelyinek. Vagyis általában azt tanulmányozza, hogy a különböző elemek hogyan csoportosulnak a térben, komplex mozaikot alkotva, amely a társadalom földrajza. E kapcsolatok megközelítési módjai igen nagy mértékben — gyakran drámai módon — különböznek egymástól, még a tudomány legutóbbi történetében is. Mindegyik megközelítésnek vannak szélsőséges változatai. A legszélsőségesebb környezeti deterministák az emberi karaktert és a társadalmi szervezetet a fizikai (természeti) környezet közvetlen, nem pedig közvetett termékének tekintik. Az 1960-as években, a kvantitatív elemzések elhatalmasodása idején a területi kölcsönkapcsolatok egyes modelljei a „térbeli” (the spatial) világot lényegében olyan önálló tényezőnek tekintették, mint amilyen a gazdasági a közgazdászok számára. Készültek olyan tanulmányok, amelyekben „az elemek szintézise” (feltehetően erre a szintézisre törekedett a regionális földrajz) alig több, mint egymást követő fejezetek, amelyek kezdődtek a geológiával és fokozatosan jutottak el a politikáig és a kultúráig; alig volt törekvés arra, hogy ezeket, akárcsak elméletileg is összekapcsolják. Az a tény azonban, hogy gyakran rossz a válasz, nem jelenti azt, hogy a feltett kérdés nem szignifikáns. Amit ebben a könyvben tulajdonképpen hangsúlyozni szeretnénk, az az, hogy az említett összefüggésekre vonatkozó kérdések nemcsak a „társadalomföldrajz”, hanem a társadalomtudományok egésze, és amiért a társadalomtudományok vannak, vagyis a társadalom megértése és megváltoztatása számára is nagy jelentőségűek.

Az a szándékunk, hogy az említett kapcsolatrendszerek bizonyos értelmezései mellett érveljünk. A 60-as és a 70-es években a társadalomtudományokon belüli viták zöme valójában, ha közvetve is, e kérdésekről folyt. E viták természetesen hatással voltak arra, hogy a társadalomtudomány hogyan foglalt állást az egyes itt érintett kapcsolatrendszerek vonatkozásában. Mi most explicitté szeretnénk tenni e kapcsolatrendszereket, majd amellett kívánunk érvelni, hogy a vitát minden fronton egy lépéssel előbbre kell vinni. Olyan értelmezések mellett érvelünk, amelyek pontosan ezt célozzák. Elősegítik, hogy mind a „területi”, mind a „természeti” fogalmak visszanyerjék a társadalomtudományokon belül korábban elveszített értelmüket. A tér és ennél fogva a sajátos (specificity) és az egyes (uniqueness) iránti érdeklődés analógiái és így velejárói is fellelhetők ma a társadalomtudományok központi módszertani vitáiban.

A társadalmi és a térbeli

Az egyik klasszikus elképzelés szerint — amely manapság talán inkább a kívül-állók, mintsem a humán geográfusok körében gyakori — a társadalomföldrajz érdeklődésének középpontjában a régió, a térség, a lokalitás áll. E könyv szerkesztői és írói többnyire olyan földrajzi iskolán nevelkedtek, amely régióra tagolt kurzusokból állt. Rendszerint ezzel párhuzamosan folyt a „szisztematikus földrajz” oktatása, amely a különböző elemek (népesség, ipar, betegségek stb.) területi szerveződését mutatta be több régióban. Mindenesetre a regionális földrajz állt a középpontban, és ebben a regionális földrajzban a tér kezelése összekapcsolódott az egyes és a sajátos megismerésével. Minden egyes hely (place) más és más, és a cél az volt, hogy oly módon illesszék össze az elemeket, hogy minden alakzat értelmezhetővé váljék. Nem az elképzelés célja jelentette a gondot. Mi éppen amellett kardoskodunk, hogy programunkban ismét sokkal nagyobb figyelmet kell szentelnünk a célnak. A probléma a végrehajtás körül volt, ami túl gyakran tények leírásává és elmélettől mentes adatgyűjteménnyé fajult. Ez volt az az időszak, amely miatt a földrajz a terméklisták elsajátításának tudománya nevet kapta.

E tradíció intellektuális gyengesége sodorta a humán geográfiát a XX. század közepén a szuper pozitívizmus* és a kvantifikáció mániájának hullámaiba, amely valamennyi társadalomtudományon végigsöpört a 60-as években. A földrajznak a szigorúan vett pozitivistá értelemben kellett tudományossá válnia. E törekvés csúcspontja a „térbeli elemzés” („spatial analysis”) iskolája, amely területi kölcsönkapcsolatokból gyártott matematikai modelleket, hatalmas adatbázisokból felépített empirikus általánosításokból alkotott elméleteket és általános törvényeket, és kvantifikált mindent, ami egyáltalán kvantifikálható volt. Eközben sok minden elveszett. Nyilvánvaló, hogy megannyi tényező, amelyet nem lehetett egyszerűen számszerűsíteni, eltűnt a látókörből. Magát a „teret” is egyszerűen a távolságra redukálták, a sajátos és az egyes iránti érdeklődést a területi törvényszerűségek kutatásával helyettesítették. A másik ami áldozatul esett, a földrajznak az a — korábban figyelme középpontjában álló — jellegzetessége, hogy szintézist alkosson egy adott régió egyéni adottságaiból, tulajdonságaiból. Módszerei

*A XIX. században keletkezett filozófiai irányzat, amely szerint a tudomány feladata a jelenségek leírása és rendszerezése, nem pedig magyarázata, mivel érzékeink úgysem képesek a belső összefüggéseket, törvényszerűségeket felismerésére. (Közgazdasági Kislexikon — A ford.)

hasonultak más tudományok módszereihez. A földrajz a 60-as évek szellemében formálhatta magát tudománnyá. De vajon minek a tudományává? — vetődött fel a kérdés.

A válasz: a „térbeli” tudományává. A térbeli kölcsönkapcsolatok modelljei explicit vagy implicit módon a „tisztán területi folyamatok” fogalmára épültek. Úgy vélték, hogy a „területi hatásokat” (vagyis valaminek a földrajzi eloszlását) meg lehet magyarázni „területi okokkal” (vagyis valami másnak a földrajzi eloszlásával). Ez volt az az időszak, amikor a társadalomföldrajz — azzal, hogy vizsgálódásának új tárgyául a térbeli világot választotta — sajátos jelleget öltött. Területi törvényekről, területi folyamatokról, területi okokról és területi összefüggésekről kezdtek beszélni. És mindez nem korlátozódott intellektuális vagy akadémikus körökre. E megközelítés jellemezte a belvárosi lepusztulás okairól és a regionális politika hatásáról folytatott vitákat is.

Ami a társadalmi és a térbeli közötti kapcsolatot illeti, valószínűleg ekkor történt a legerőteljesebb fogalmi elkülönülés. A földrajz vagy legalábbis a földrajzi gondolkodás domináns iskolája kiszakította magának a „területi birodalmát”, amely ebben a felfogásban önmagában zárt módon tartalmazta mind az okot mind az okozatot. Nemigen volt szüksége más társadalomtudományi támaszra. A többi diszciplína pedig teljesen megfeledkezett a térről.

Ez az állapot tarthatatlan volt. A 70-es években a társadalomföldrajzban, mint ahogy más társadalomtudományban is, megindult a 60-as évek uralkodó iskolájának radikális kritikája. A földrajz területén sajátos jelleget öltött e kritika. Elsősorban azzal érveltek, ami ma már teljesen nyilvánvaló, hogy nincs és nem is lehet elkülönült birodalma „a térbelinek”. Társadalmi tartalom nélkül nincs semmiféle területi folyamat, nincsenek tisztán területi okok, területi törvények, kölcsönhatások vagy összefüggések. Valójában — az érvelés szerint — társadalmi okok, törvények, kölcsönhatások és összefüggések területi formájára történik utalás. A „területi” — ahogy azt nagyon helyesen hangsúlyozták — „nem létezik elkülönülten, önmagában. A tér társadalmi konstrukció.”

Ennek ismét igen sok elágazása lett, messze túlmutatva a pusztán akadémikus körökön, sőt leggyakrabban politikai vonatkozású és módszertani kérdésekről folytatott vitákban bukkant a legtisztább formában felszínre. Az érvelés szerint bizonyos területi folyamatok — mint például a belvárosi hanyatlás vagy a periférikus régiók problémái — okait nem lehet más területi folyamatokkal magyarázni; az okokat a brit gazdaság és társadalom egészében végbemenő általánosabb változásokban kell keresni.

Az érvelés egyik közvetlen következménye az volt, hogy a földrajzszakosoknak — ahhoz, hogy kutatásuk választott tárgyát megértsék — túl kellett lépniük a tudományuk számára korábban kijelölt határon. Ahhoz, hogy megértsék az iparföldrajzot, közgazdaságtant és iparszociológiát kellett tanulniuk. A lakáshelyzet területi differenciálódásának megértéséhez pedig tisztázni kellett a lakáspiac működését szabályozó (gazdaságszociológiai és politikai) mechanizmusokat. Másszóval elismerték, hogy a földrajz megértéséhez a társadalmat kell megérteni.

A könyv álláspontja szerint e kritika jogos és fontos volt. Visszatekintve is úgy tűnik, nem is történhetett másként. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni akarjuk, hogy a vitát nem tekintjük lezártnak.

Az érvelés során eddig kialakult álláspont sok vitatott szempontból nem kielégítő. Az érvelés megállt félúton. Abban egyetértés jött létre, hogy a „térbeli” társadalmi képződmény. De arra, ami ezzel együttjár, vagyis hogy a társadalmi folyamatok szükségképpen térben zajlanak, nem terjedt ki a figyelem. Míg a földrajzszakosok azzal küszködtek, hogy elsajátítsanak más tudományokat és ismereteiket felhasználják a területi eloszlások megértéséhez, a többi tudományág továbbra is többé-kevésbé úgy gon-

dolgozott, mintha a világ egy gombostűfejen, tér nélküli, földrajzilag differenciálatlan világban működne, illetve a társadalom egy ilyen világban létezne. Az akadémikus tudományok közötti munkamegosztásban nem maradt más a földrajzosoknak, mint a többi tudomány által tanulmányozott folyamatok következményének feltérképezése; a társadalomtudományok kartográfiája. A „radikális földrajz” nagy része akkoriban tulajdonképpen egyfajta „szegénység-térképezést” jelentett. Ennél is nagyobb problémát okozott e felemás munkamegosztás a fogalomalkotás szintjén, mert a „teret” csupán a következménynek; a földrajzi eloszlást pedig csak a társadalmi folyamatok eredményének tekintették.

Pedig ennél többről van szó. A területi megoszlás és a földrajzi differenciálódás lehet a társadalmi folyamatok eredménye, de ugyanakkor befolyásolja is e folyamatok működését. A „térbeli” nem csupán következménye valaminek, hanem része is a magyarázatnak. Nemcsak a földrajzosoknak fontos, hogy felismerjék az általuk tanulmányozott területi konfigurációk társadalmi okait, hanem a többi társadalomtudomány művelőinek is fontos figyelembe venniük azt a tényt, hogy az általuk tanulmányozott folyamatok létrejötte, újratermelődése és változása szükségképpen távolságot, mozgást és területi differenciálódást foglal magában.

Ebből a megfogalmazásból rögtön két kérdés is adódik. Az egyik: mit jelent az, hogy a térnek hatása van? Amit biztosan nem jelent, az az, hogy a „tér önmagában”, vagy bizonyos területi formák önmagukban hatnak. Ezzel egyszerűen csak megismételni a hatvanas évek hibáit, azt állítanánk, hogy létezik a tisztán térbeli. Egy példával illusztrálva: manapság gyakran halljuk, hogy az Egyesült Királyság iparának kialakulóban lévő új térbeli szerkezete leküzdhetetlen akadályokat gördít a szakszervezetek elé. Viszonylag elszigetelt gyárról van szó, gyakran kisvárosokban, nem ritkán úgy, hogy egyetlen üzem uralja az egész munkaerőpiacot. Ennek ellenpéldáját jelentik a változatos iparú és bonyolult társadalmi struktúrájú nagyvárosok, ahol általában aktív a szakszervezet és élénk a harcikedv. Rossz előérzettel (amennyiben valaki az aktív szakszervezeti mozgalom híve) a kis és elszigetelt munkaerőpiacok paternalisztikus viszonyaira, a szervezethez hiányára, valamint a munkások és a tulajdonos-menedzserek gyakori közös fellépésére mutatnak rá, amely oly gyakori volt a múltban, például a hagyományos textiliparban. Látszólag a térbeli forma „magyarázza” a nagyváros és az elszigetelt munkaerőpiac közötti különbséget. Ez mégsem így van. Elég a hagyományos szénmezők bányászfalvaira gondolni, ahol a szintén kis munkaerőpiacokat szintén egyetlen munkaadó uralta, s máris megdőlt az érv, hiszen a bányászfalvak számtalan esetben voltak a radikalizmus és a harci szellem központjai. Ugyanígy a pamutvárosok is a radikalizmus melegágyai voltak annak idején. Tehát nem önmagában a térbeli formának (sem a távolságnak, sem a helyváltoztatásnak) van hatása, hanem a sajátos és jellegzetes társadalmi folyamatok és társadalmi viszonyok térbeli formájának. A tőke és a munkaerő társadalmi jellege lényegesen különbözött a textilvárosokban és a bányászfalvakban, s idővel itt is, ott is megváltozott. A térbeli forma mindkettőben valóban fontos volt a szakszervezeti mozgalom és a szervezethez (vagy annak hiánya) szempontjából, de mivel egymástól különböző (eltérő társadalmi tartalmú) társadalmi viszonyok térbeli formájáról volt szó, hatása is különbözött.

A második kérdés: mit is értünk tulajdonképpen „térre”? Mint már láthattuk, az idő múlásával változott a válasz. A „régii regionális földrajznak” lehetnek ugyan hibái, de legalább megőrizte a „térbeli”-nek tulajdonított jelentésben a „hely” fogalmát, a „természeti” világ iránti figyelmet, a változatosság és a sajátosság megbecsülését. A kvantifikáció és a területi elemzés (spatial analysis) iskoláinak egyik legnagyobb hi-

bája az volt, hogy mindezt a távolság egyszerű (de számszerűsíthető) fogalmára redukálták. A tér egy dimenzióra redukálódott. A hetvenes évek érvelése — a térbeli fontosságának csökkentésével — a fogalom tartalmára vonatkozó minden érdembeni vitát háttérbe szorított. Mi azt valljuk, hogy a térbeli kifejezés teljes értelme a társadalmi valóság szempontjainak teljes skáláját magában foglalja. Magában foglalja a távolságot és a távolság mérésének, értelmezésének és értékelésének különbségeit. Magában foglalja a mozgást. Magában foglalja a földrajzi differenciálódást, a hely és a sajátosság, valamint a helyek közötti különbség fogalmát. Magában foglalja továbbá azokat a jelképeket és értelmezéseket, amelyek a különböző társadalmakban és az adott társadalmakon belül mindezekhez a dolgokhoz tapadnak.

A „térbeli” minden aspektusa fontos a társadalom egészének és egyes elemeinek létrejöttében, működésében, újratermelésében és változásában. A vállalatok gyakran használják a *távolságot* és az eltávolodást arra, hogy monopol helyzetbe kerüljenek akár a piac felett (a klasszikus — bár valószínűleg a legkevésbé fontos — példa erre a sarki bolt esete), akár a munkaerőt illetően (a tőke számára nagy előnyt jelentett a már említett bányász- és textilfalvakban, hogy a munkásoknak, ha eltekintünk az elvándorlástól, nem volt választásuk, hol adják el munkaerejüket). Az utóbbi években a *helyváltoztatás* és még általánosabban a telephely rugalmas változtatása a tőke komoly fegyverévé vált a munkások elleni harcban. Szinte automatikussá vált, hogy a nagy cégek a munkások ellenállására a munkahely bezárásával és elköltöztetésének fenyegetésével válaszoljanak. Recesszió idején, vagy ha szűkös a munkahelykínálat, ez bizony komoly fenyegetés. Az olcsó munkaerő iránti kereslet az elmúlt évtizedekben általában éppen helyváltoztatást eredményezett, nemzetközi méretekben (új nemzetközi munkamegosztás alakult ki), vagy országon belül (a termelés decentralizálása a hatvanas és hetvenes évek során Nagy-Britanniában). A térbeli szerkezet átalakulása mindkét esetben nélkülözhetetlen eleme volt a jövedelmezőség fenntartásának. A *hely* (place) jelentése, vagyis a lakóhelyhez (location), a kialakult közösséghez való ragaszkodás erős indítéka lehet a tervezők terveivel szembeni lakossági ellenállásnak. A hely (place) és a terület (territory) fogalmak az állampolitika alapelemei. A tér (space) és a hely (place) jelrendszere, amely társadalmanként és azokon belül is különbözik, kezdve az idilli ősi tájtól a bankélet központjainak „elsőrendű telephelyéig”, illetve „presztízs fekvéséig”, vagy a Lincoln Emlékműig, és a két világháború halottainak londoni emlékművéig, mindezekben a megjelenési formákban szerves eleme a társadalmi szerveződés módjának és hatékonyságának.

Nemcsak arról van tehát szó, hogy a térbeli társadalmi képződmény, hanem arról is, hogy a társadalmi térbeli képződmény.

A társadalmi és a természeti

A társadalmi és a természeti közötti kapcsolatra vonatkozó érvelésünk logikája hasonló a társadalmi és a térbeli viszonyáról elmondottakéhoz. A kettő valójában szorosan összefügg: a hely (place) jelrendszere gyakran kapcsolódik természeti tényezőkhöz, a térrel (space) kapcsolatos kérdések összefonódnak a terület (territory) és ezáltal a föld (land) fogalmával, a helyek (places) egyediségébe beletartoznak a természeti tényezők, a domborzat vagy az éghajlat.

Az is egy külön történet lenne, hogy hogyan fogalmazta meg a földrajz, illetve hogyan fogalmazták meg a földrajzosok ezt az összefüggést. Ez ismét csak összekapcsolódott a társadalomtudományokon belül folyó általánosabb vitákkal.

E témakörben minden valószínűség szerint a környezeti determinizmus a leg-hírhedtebb iskola, amely a természeti környezetben keresi a társadalmi szerveződés és az emberi viselkedés magyarázatát. Ennek az iskolának formája és szélsőségei már több évtizede elhalványultak a földrajzi gondolkodásban. Mégis fontos ehelyütt megemlékezni róla, mert hátrahagyta örökségét. Ez az örökség sok formát öltött: a természeti gazdagság, a természeti erőforrások bősége a gazdasági fejlődés forrása, a belvárosok fizikai elhanyagoltsága hibáztatható az ott élők nyomoráért, természeti okok — aszály, árvíz, terméskiesés — a felelősök a világ nagy részén az éhínségért, az éhezésért, a szegénységért.

A másik iskola kikezdte ugyan a környezeti determinizmus érveit, de nem semmisítette meg ezt az örökséget. Ez volt a „posszibilizmus” iskolája. Ez egy kevésbé elegáns, bár pontos elnevezés, hiszen a posszibilisták azzal érveltek, hogy a természetet nem lehet a társadalmi tevékenység meghatározójának tekinteni, hanem a természet választási lehetőségeket kínál és korlátokat állít. Nem lehet szemet bányászni ott, ahol nincs, de egy szénlelőhelyből még nem lesz automatikusan bánya. „A társadalom dönt”. E nézet különbözik ugyan a környezeti determinizmustól, valamint mégis megegyezik vele. Mindkét iskola természetfelfogása problémamentes, számukra a természet fizikai valósága egyszerűen nyilvánvaló.

Az utóbbi évtizedekben azonban ismét súlyos bírálatok érték az előbb említett természetfelfogás és a determinista álláspont maradványait. Valójában sok tekintetben új érveléssel akarták a feje tetejére állítani a determinizmust. Azt a nézetet támadták, amely szerint a természeti környezetnek közvetlenül meghatározó ereje van. Nagyon helyesen rámutattak az éhínség társadalmi okaira, a tömegtájékoztatókban élénk tárt „természeti csapások” társadalmi összefüggéseire, arra, hogy a természeti kincsek megszerzése társadalmi kérdés, hiszen míg az egyik helyen azért aggodnak, mert a természeti kincsek elapadnak, addig másutt, például a szénbányászatban olyan bányákat zárnak be, ahol még jó szén van. Ez a kritika alapvetően optimista volt, ami igen fontos. Azok a jelenségek, amelyeket a társadalom hoz létre, megváltoztathatók. A természeti — éppúgy mint a térbeli — társadalmi képződmény.

A kritika azonban — hasonlóan a térbeli esetéhez — túl messzire ment és túl sokat dobott ki. Igazi újrafogalmazás helyett a társadalmat tette mindenhatóvá és jelentéktelenné tette a természetit. Pedig a társadalmi nem minden: a társadalmi viszonyok a természeti világban, annak részeként jönnek létre. Nem is egyszerűen választási lehetőségről és korlátokról van szó, ahogy a posszibilisták mondanák, hiszen ez ismét két különálló szféra állítása lenne. Csak akkor gondolhatjuk a társadalmiról, hogy legyőzi a természetit, vagy a természetiről, hogy korlátokat állít a társadalmiakra, ha e két szférát már eredetileg is egymástól különállóknak tételezzük fel.

Ezúttal is a fogalomalkotás áll figyelmünk középpontjában. A természetről vallott felfogás, akárcsak a tér esetében, gyökeresen megváltozott az idők során. A társadalmak között ellentétek alakultak ki, és a társadalmon belül viták folytak arról, hogy mit fogadjanak el uralkodó nézetnek. Mindezek az ellentmondások többet jelentettek, és ma is többet jelentenek intellektuális civakodásnál, hiszen a társadalom szerveződése és a társadalmi prioritások feletti küzdelmet tükrözik. A kapitalizmus kialakulása alapvető változásokat eredményezett a természetről alkotott uralkodó felfogásban; az életet adó anyaföldből profit és eszközök forrása lett, amelyek vég nélkül lajstromozhatók és javíthatók. A kapitalizmus földrajzi terjeszkedését gyakran az erőforrások hatékonyabb felhasználásához, a természet feletti uralom növeléséhez vezető útnak tekintették (holott valójában a más társadalmak feletti, illetve a természetről vallott más nézetek feletti fokozódó befolyásról van szó). A bányatársaságok és az

ausztrál benszülőttek harca ugyanezt a szembenállást testesíti meg — a föld az egyiknek az uránumból származó profit forrását jelenti, a másiknak az öröktől fogva szent helyet. A Közép-Angliában megnyitásra javasolt új szénmezők tervtanulmányai szembeállítják egymással a földet mint ingatlan vagyontárgyat, a természetet mint erőforrást és a „természetit” mint hétvégi pihenőhelyet. A világ más tájain a természet változosságának és sokoldalú gazdagságának igenlő paraszti hasznosítása áll szemben a piaci mezőgazdaság logikájával, mely arra irányul, hogy kiirtsa vagy a „tudomány” segítségével uralja, ami kiszámíthatatlan és sokféle, monokultúrák végtelen tájain természetesen növényeket, gyárakba terelje a csirkét és négyszögletes paradicsomot állítson elő.

Ahhoz, hogy szembenézzünk ezekkel a kérdésekkel, túl kell jutnunk a hetvenes évek kritikáján. Mint említettük, e téma logikája is hasonló a társadalmi és a térbeli kapcsolatához. Mindkettő abból indul ki, hogy nem lehet önállóan tekinteni a két szférát. A társadalom és a természet közötti kapcsolat esetében az érvelés természetesen annak elutasításából indul ki, hogy a természet hatása a társadalomra közvetítés nélküli, hogy például az éhínség egyszerűen a természeti viszonyok következménye, vagy a fejlődés a természeti erőforrások eredménye. A természeti anyagok még nem feltétlenül természeti erőforrások; meghatározott társadalmi feltételek kelljenek ahhoz, hogy azzá váljanak. Ha a napi politikában és a hírközlésben nem is, a társadalomtudományokban egyértelműen ez az általánosan elfogadott álláspont manapság. E nézet elfogadása azonban nem jelenti azt, hogy a világ bizonyos értelemben „teljesen társadalmi” lenne. Ennek megvan a jelentősége a társadalomtudományon belül, a társadalmi folyamatok megfogalmazásakor, de magán a társadalmon belül is. Egyrészt, mivel csak a „társadalmi” prizmáján keresztül tudjuk felfogni a „természetit”, a társadalmi folyamatok elemzésekor tudatában kell lennünk annak is, hogy e folyamatok szükségképpen „természeti” világban zajlanak. Másrészt elfogadjuk, hogy a társadalmi folyamatok hatással vannak a természeti környezetre; e hatásokat az iparosodott világban gyakran a meghódítás vagy az uralkodás fogalmakkal illetik. Ezek a kifejezések azt a benyomást keltik, hogy a társadalom a felelős, s e nézet horderejének bizonyos jelei egyre nyilvánvalóbbak. A „természeti” visszaüt: a világ erdei sok súlyos csapás miatt pusztulnak — a savas esőtől a potenciális éghajlati katasztrófiáig. Nyilván nem helytálló az a felfogás, mely szerint a társadalmi és a természeti két különálló szféra, s még kevésbé fogadható el azon (legkülönbözőbb politikai színezetű) nézeteknek a sokasága, mely szerint ebben a kettősségben a társadalmi (amelyet gyakran úgy fejeznek ki, hogy az „ember”) uralja a természetit. Igen sok függ attól a felismeréstől, hogy sem a „társadalmi”, sem a „természeti” nem lehet egymástól elkülönülten felfogni.

Egyediség és kölcsönös függés

Az itt bemutatott érvelés más úton-módon is igyekszik előbbre vinni a társadalomtudományokban zajló általános vitát. Bármely szempontból vizsgálva — a szó legteljesebb értelmében véve — a földrajzot, szembe kell néznünk az egyedi elemzésének elméleti problémájával. Bizonyos értelemben kutatásaink tényleges tárgya egy változat (variation): minden hely egyedi. Ez is olyasvalami, amit szem elől tévesztettek az utóbbi évek társadalomtudományi vitáiban, az általános törvények kutatása során, a hierarchizált strukturalizmus bizonyos formáinak szellemi uralma és azon (teljes mértékben helyes) törekvés hatására, hogy az egyedi előfordulást az általános okkal hozzák összefüggésbe.

Rendkívül fontos volt a hetvenes években rámutatni arra, hogy Nagy-Britanniában a belvárosi hanyatlás az iparnak a nemzetgazdaságban betöltött egyre csökkenő

szerepére (desindustrialization), tulajdonképpen arra vezethető vissza, hogy a nemzetgazdaság a megváltozott nemzetközi munkamegosztáshoz igazodott (reorientation). Igen fontos volt a fellépés az akkoriban uralkodó ortodoxiával szemben, amely szerint a belvárosok gondjainak magyarázata magukon a belvárosokon belül található. Más szóval fontos volt rámutatni, hogy bizonyos sajátos következmények (a Mersey-part, a londoni dokkok, Glasgow belvárosának lepusztulása) mind-mind általánosabb okokra vezethetők vissza.

E nézet erőteljes hangsúlyozása során áldozatul esett a sajátosság fontossága, az a képesség, hogy megmagyarázzuk, megértsük és felismerjük az egyedi következmény jelentőségét. Alapvető módszertani kérdés, hogyan ragadjuk meg az eseményekben rejlő általánost, a mögöttük húzódó tágabb folyamatokat anélkül, hogy szem elől tévesztenénk megjelenési formájuk egyéni jellegét. Az általános folyamatok nem adnak kielégítő magyarázatot arra, mi történik egy adott időpontban egy adott helyen. Ugyanakkor minden magyarázatnak tartalmaznia kell általános folyamatokat. A kérdés az, hogyan. Igen gyakran kétféle magyarázat nehézkes és tarthatatlan egymás mellé helyezésével keresték a megoldást. Egyrészt az „általánost” — akár immanens tendenciák, akár tapasztalati úton meghatározott tágabb folyamatok formájában — determinista módon kezelték. Másrészt, mivel a valóság végtelen változatossága nem igazodik ehhez a logikához, ötletszerűen, csupán felsorolásképpen hoztak fel további tényezőket, hogy az eltéréseket megmagyarázzák (kimagyarázzák).

A változatost azonban nem a várhatótól való eltérésként kell értelmezni, s az egyediséget sem kell problémának tekinteni. Az „általános folyamatok” *soha* nem valósulnak meg tiszta formában. Mindig vannak különös körülmények, sajátos történelem, sajátos hely vagy fekvés. A vitatott kérdés — földrajzos szakkifejezéssel élve — hogyan illeszkedik az általános a helyihez (a sajátoshoz), hogy különböző helyeken minőségileg különböző eredményt hozzon létre. Például: az utóbbi évtizedekben az Egyesült Királyságban különböző régiókba (Kelet-Angliába, Dél-Wales-be, Cornwallba) decentralizálták a „női munkahelyeket”. A decentralizálás hatása (az eredmény, a következmény) minden helyen más és más volt. Minden egyes régió eltérő (egyedi) sajátosságokkal rendelkezett, mielőtt a folyamat végbement, és a helyi viszonyok/jellemzők hatása az általános folyamatokra mindegyik helyen sajátos következményt hozott létre. Az egyediség minden esetben újratermelődött és minden esetben meg is változott. Ha bizonyos értelemben „strukturális elemzésnek” is lehet ezt nevezni, semmiképpen sem egyszerű „földről lefelé” hierarchiáról van szó.

Ez fontos kérdés. A legnyilvánvalóbban azért fontos, hogy pontos magyarázatot adhassunk a sajátosra. Csak ezután érthetjük meg a társadalmat olyannak, amilyen, sajátos formájában, belső változatosságaival. Arról is szó van azonban, hogy a sajátosnak fontos szerep jut a magyarázatban. A „földrajzi kérdések” esetében számos példa van erre: előző érvelésünkben például a regionális sajátosság hat az általánosra, a nemzeti vagy nemzetközi folyamatokra. A regionális sajátosságok egész mozaikképe, magának a földrajzi változatnak a ténye óriási hatással lehet — a munkaerőmozgás, a munkanélküliség, a politikai hagyományok sajátosságai révén — arra, hogyan termelődik újra és hogyan változik országos szinten a társadalom „egésze”. Ezek társadalomföldrajzból vett példák, a társadalomföldrajz érdeklődésének egyik központi témakörét érintik, egyrészt az egyenlőtlen fejlődésre és a régiók alá-fölé rendeltségének összefüggés rendszerére, másrészt a helyi sajátosságokra vonatkoznak. Ebben a formában mutatkozik meg a legvilágosabban az általános és az egyedi problémája a földrajzban. A probléma nem újkeletű. Mint láttuk, a pozitivisták területi kutatók félredobták az egyedit mint ami csak leírással közelíthető meg. A radikális kritika felismerte az egyedi

jelentőségét, de azt tekintette legfontosabb feladatának, hogy a sajátost az általános-hoz kapcsolja. E feladat ma is fontos. Szükség van azonban a „különös” létének, megmagyarázhatóságának és értelmének ismételt hangsúlyozására. Itt mi tulajdonképpen újból elfogadjuk a régi regionális földrajz kihívását, de elutasítjuk az általa adott válaszokat. Miközben elismerjük tehát az általa felvetett probléma fontosságát, ismertetjük saját, meglehetősen újszerű megoldásainkat.

Fordította Barta Györgyi és Daróczi Eta

HORVÁTH GYULA:

A REGIONÁLIS POLITIKA KÖZPONTI IRÁNYÍTÁSA EURÓPÁBAN

A regionális politika irányításában részt vevő szervek és szervezetek közötti munkamegosztás jellege, a központi és a helyi-területi kormányzatok tevékenységének összehangolt működése a területfejlesztési célkitűzések megvalósításának egyik feltétele.

Az európai regionális politikák többségének a fejlődését az intézményi szerkezet változása kísérte, a területfejlesztési célok módosulása vagy a gazdaságirányítás átalakítása hatással volt a regionális fejlesztési döntési mechanizmus szubjektumainak az átrendeződésére is.

A szervezeti változások indítékait vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy az új struktúrák kialakítását befolyásoló tényezők általában a következők:

- a) A gazdaság- és társadalompolitikai célok, módszerek és eszközök változása;
- b) A regionális politika súlypontjainak átrendeződése, a politika objektumainak, térbeli kereteinek módosulása;
- c) A közigazgatási területbeosztás reformja, a helyi önkormányzatok strukturális és funkcionális átszervezése.

Általánosnak tekinthető az a tendencia, hogy a regionális irányítás szervezeti rendszerének változására leginkább e három környezeti elem együttes megjelenése van befolyással, bár az is tapasztalható, hogy egy-egy komponens radikális irányváltotása is képes a központi területi irányítást átalakítani.

A regionális politikai célok és eszközök változása leginkább akkor váltja ki a szervezeti felülvizsgálat igényét, ha a területfejlesztés dinamizálása a központi kormányzati politika programatikussá válik, s ezt decentralizált úton, a helyi-területi kormányzatok anyagi kompetenciájának a szélesítésével kívánja megoldani.

Az ágazati kormányzati szervek, a központi regionális politikai irányító szervezet és a helyi önkormányzatok közötti munkamegosztás rendje a tőkés és a szocialista

jelentőségét, de azt tekintette legfontosabb feladatának, hogy a sajátost az általános-hoz kapcsolja. E feladat ma is fontos. Szükség van azonban a „különös” létének, megmagyarázhatóságának és értelmének ismételt hangsúlyozására. Itt mi tulajdonképpen újból elfogadjuk a régi regionális földrajz kihívását, de elutasítjuk az általa adott válaszokat. Miközben elismerjük tehát az általa felvetett probléma fontosságát, ismertetjük saját, meglehetősen újszerű megoldásainkat.

Fordította Barta Györgyi és Daróczi Eta

HORVÁTH GYULA:

A REGIONÁLIS POLITIKA KÖZPONTI IRÁNYÍTÁSA EURÓPÁBAN

A regionális politika irányításában részt vevő szervek és szervezetek közötti munkamegosztás jellege, a központi és a helyi-területi kormányzatok tevékenységének összehangolt működése a területfejlesztési célkitűzések megvalósításának egyik feltétele.

Az európai regionális politikák többségének a fejlődését az intézményi szerkezet változása kísérte, a területfejlesztési célok módosulása vagy a gazdaságirányítás átalakítása hatással volt a regionális fejlesztési döntési mechanizmus szubjektumainak az átrendeződésére is.

A szervezeti változások indítékait vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy az új struktúrák kialakítását befolyásoló tényezők általában a következők:

- a) A gazdaság- és társadalompolitikai célok, módszerek és eszközök változása;
- b) A regionális politika súlypontjainak átrendeződése, a politika objektumainak, térbeli kereteinek módosulása;
- c) A közigazgatási területbeosztás reformja, a helyi önkormányzatok strukturális és funkcionális átszervezése.

Általánosnak tekinthető az a tendencia, hogy a regionális irányítás szervezeti rendszerének változására leginkább e három környezeti elem együttes megjelenése van befolyással, bár az is tapasztalható, hogy egy-egy komponens radikális irányváltotása is képes a központi területi irányítást átalakítani.

A regionális politikai célok és eszközök változása leginkább akkor váltja ki a szervezeti felülvizsgálat igényét, ha a területfejlesztés dinamizálása a központi kormányzati politika programatikussá válik, s ezt decentralizált úton, a helyi-területi kormányzatok anyagi kompetenciájának a szélesítésével kívánja megoldani.

Az ágazati kormányzati szervek, a központi regionális politikai irányító szervezet és a helyi önkormányzatok közötti munkamegosztás rendje a tőkés és a szocialista

országokban eltérően alakul, de különbségek figyelhetők meg az egyes országcsoportokon belül, az állam unitárius vagy föderalizált berendezkedéséből adódóan is.

E tanulmány célja, hogy áttekintő képet adjon európai országok központi államigazgatási szerveinek a kormányzati irányítás és a regionális politikai stratégiák sajátosságaiba ágyazott regionális irányító funkcióiról, bemutassa a regionális fejlesztés központi irányító szerveinek fejlődését, és következtetéseket vonjon le a magyar központi terület- és településfejlesztési irányítás átalakítása szempontjából.

1. A regionális fejlesztés központi intézményei az európai tőkés országokban

A tőkés országok területi-gazdasági struktúrája általában két- vagy háromfokozatú, az NSZK-ban négyfokozatú. A központi és a területi szervek közötti munkamegosztás minőségét az államszervezet típusa befolyásolja. A régió közigazgatási intézményként (teljesen eltérő sajátosságokkal) Franciaországban, Olaszországban, Spanyolországban, Görögországban és Belgiumban működik. (A Landok az NSZK-ban is lényegében regionális kormányzatoknak tekinthetők.) A 60–70-es évtizedben valamennyi országban közigazgatási reformokat hajtottak végre. A strukturális reformok több országban a településirányítás koncentrációjához vezettek (1. táblázat). Új irányítási módszerek léptek működésbe, a településközi együttműködés közös intézmények létesítésében és üzemeltetésében öltött testet, a településirányítás hatékonysága fokozódott. A közvetlen és a képviselői demokrácia fejlődése regionális fejlesztési tényezővé vált.

A tőkés országok nemzetgazdaságainak fejlesztésében a regionális politika markáns szerepe azzal magyarázható, hogy a regionális politika objektumai, stratégiai céljai és eszközei a társadalmi-gazdasági politika minden szférájába beépülnek, a gazdaságirányítás vertikális és horizontális szervezésében speciális intézmények vesznek részt. A szervezetek közötti munkamegosztást, s általában a regionális fejlesztési stratégiákat, azok céljait és eszközeit törvényekben rögzítik.

1. táblázat

A helyi önkormányzatok számának alakulása a közigazgatási reformok nyomán

Ország	A helyi önkormányzatok száma a közigazgatási reform	
	előtt	után
Belgium	2568	589
Dánia	1298	275
NSZK	24386	8501
Norvégia	744	453
Svédország	2498	282

A regionális stratégiák és gazdaságpolitikai eszközök közös vonásai a tőkés országokban abból is fakadnak, hogy az Európai Gazdasági Közösség szakosított regionális fejlesztési és politikai intézményeket tart fenn. A közös vonások erősödése annak

ellenére tendencia jellegű, hogy az egyes országok regionális politikájában a sajátos problémák megoldását szolgáló eszközök nagyszámú változataival találkozhatunk. Közös vonás például az, hogy a regionális politika végrehajtására a szervezeti sokféleség a jellemző; a regionális fejlesztésben multinacionális vállalatok és magántőkés vállalkozások, központi szervek és dekoncentrált szervezetek, helyi önkormányzatok és regionális fejlesztési ügynökségek vesznek részt, a nemzeti regionális célkitűzések és a történelmi hagyományok azonban például a regionális fejlesztési képviselők legkülönbözőbb típusait fejlesztették ki.

A regionális politika központi kormányzati irányításban való megjelenését illetően a sajátos vonások uralkodnak. Egy országban önálló központi kormányzati szerv felelős a regionális politikáért, az országok nagy részében egy központi államigazgatási szerv fő feladatként más funkciók mellett látja el azt, míg másutt a regionális politikai irányítási jogosítványok több ágazati kormányzati szerv között oszlanak meg.

A vizsgált 15 európai tőkés ország közül *önálló központi regionális kormányzati szerv* csak *Franciaországban* működik. Franciaországban a sajátos regionális célkitűzések kidolgozására és végrehajtásuk ellenőrzésére 1963-ban hozták létre a miniszterelnöknek alárendelt minisztériumközi szervet, a Délégation á l'Aménagement du Territoire á l'Action Régionale-t (DATAR-t). Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium helyett e szerv lett a regionális politika kormányzati felelőse. Fő feladata a kormány regionális politikájának alakítása, a kormányzati és a helyi-területi önkormányzati regionális politikák összehangolása, a 22 francia régió fejlesztésének koordinálása. Emellett a szakosított kormányzati szervek is kiépítették saját ágazati területfejlesztési szerveiket, például a Városrendezési és Lakásügyi Minisztérium keretében általános területfejlesztési és környezeti felügyelőség működik. Gazdag a francia régiók fejlesztési intézményrendszere is. Az intézményi struktúra a régió sajátosságaira épül. Az iparilag gyengén fejlett 8 régióban iparfejlesztési bizottságok tevékenykednek. E szervek vezetőit a miniszterelnök nevezi ki, ők egyben a DATAR megbízottjaiként végzik munkájukat. A DATAR a regionális politika végrehajtásához jelentős anyagi eszközökkel rendelkezik.

A Benelux államokban a regionális irányítási rendszer hagyományosan fejlett.

Belgiumban már az 50-es évek végén – differenciált övezeti fejlesztési politikát dolgoztak ki, s kötelezővé tették az ágazati és területi tervek összehangolását. Az 1970. évi területfejlesztési törvény az országot három régióra osztotta, s ezekben regionális fejlesztési tanácsokat hozott létre. Kezdetben ezek a központi kormányzat elképzeléseit adaptálták saját régiójukra, majd 1974-ben, a politikai-közigazgatási reformokkal párhuzamosan, önálló regionális politikai jogosítványokat kaptak. Jogszabályok rögzítik önálló tervezési, gazdaság- és településfejlesztési, környezetvédelmi és természeti erőforrás hasznosítási kompetenciájukat. A régiókat alkotó megyékben területfejlesztési társaságok (SDR) alakultak, feladatuk a községi termelőerők fejlesztésének és működésének koordinálása. A belga regionális politika alapvetően tehát decentralizált, a központi kormányzati gépezetben regionális fejlesztési részlegek minden minisztériumban találhatóak, a kormányzati koordináció letéteményese a Központi Gazdasági Tervhivatal.

A *holland* területi irányítás több ágazati minisztérium és szervezet között osz-

lik meg. A területrendezési tervezés irányítása a Lakásügyi és Területrendezési Minisztérium és a Nemzeti Területrendezési Képviselő feladata. Ez utóbbi mellett jeles szakemberekből tanácsadó testület működik. A területfejlesztési politika irányításában a legtöbb jogosítvánnyal a Gazdasági Minisztérium rendelkezik, de erős a közlekedési, a vízügyi, a közmunkaügyi, az egészségügyi és környezetvédelmi minisztériumok hatása a regionális politika alakítására. Holland szerzők egyértelműen utalnak arra, hogy bár a regionális politika itnézményrendszere önmagában hatékonynak tekinthető, az irányító szervek közötti koordináció hiánya miatt az ágazati regionális politikák nehezen integrálhatók egységes rendszeré.

A tőkés országok közül a regionális irányításnak *Nagy-Britanniában* van a leghosszabb múltja. Az 1930-as évek közepén megjelent Special Areas Act-től napjainkig több fejlődési periódus jelölhető ki a brit regionális politikában. A kormányzati változásokhoz is köthető egyes szakaszokban a regionális fejlesztési súlypontok különbözőségei ellenére konstans stratégiai elem volt a gazdasági tervezési körzetek működtetése és a regionális központi irányítás szervezetének ágazatilag tagolt rendszere. A regionális fejlesztés központi irányítását ma két államigazgatási szerv, a Kereskedelmi és Ipari, valamint a Környezeti Minisztérium végzi. E két csúcsmisztérium közül az előbbiben miniszter irányítása alatt önálló iparfejlesztési hivatal (a brit államigazgatási rendszerben ez „kis minisztérium”) működik, amelynek feladata a brit ipar szerkezeti átalakítása, a regionális iparpolitika céljainak és eszközeinek kidolgozása, a fejlesztések koordinálása és ellenőrzése. Az utóbbi minisztérium hatáskörébe jelenleg a környezetvédelem mellett a tervezés, a helyi igazgatás, a lakásügy, a vízügy is beletartozik. Mindkét minisztérium regionális hivatalokat tart fenn a nagy gazdasági körzetekben. Az államigazgatási szervek mellett a regionális fejlesztésben nagy számban vesznek különféle közjogi testületek és fejlesztési képviselők részt. A konzervatív kormányzat különösen támogatja a helyi hatalom és a gazdálkodók autonóm együttműködésén alapuló, kistérségi fejlesztésekre irányuló társulások, városfejlesztési testületek, vállalkozási övezetek tevékenységét. A négy nagy regionális fejlesztési képviselő közül a Skót Fejlesztési Képviselő tevékenysége a legkiterjedtebb.

A jelenlegi brit intézményrendszer kritikusai a kormányzat széttagolt szerveinek, a különböző minisztériumoknak és képviselőknek a koordinálásában, a területi társadalmi-gazdasági folyamatokra befolyást gyakorló intézmények széttagoltságának felszámolásában látják a regionális politika szervezeti átalakításának célját. Ennek érdekében a központi kormányzatban a regionális politika önálló intézményének a megalakítását sürgetik; továbbá a regionális keretek gazdaságpolitikai hatalommal való felruházása mellett érvelnek. Lényeges következtetésük, hogy egy leendő koordinációs szervnek (akár tárcaközi bizottság, akár minisztériumi szervezet legyen is az) anyagi eszközökkel is rendelkeznie kell.

A brit rendszerhez hasonlóan a regionális politika irányítása több ágazati szerv között oszlik meg *Irországbán* is. Az ír regionális politika iparfejlesztési orientációja miatt az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium keretében működő központfejlesztési és ipartelep bizottság részlegei a 9 ír régióban működnek, regionális szervezeteket tart fenn több ír ágazati minisztérium is. Az ágazati politikák összehangolását a Tárcaközi Regionális Bizottság végzi. Az országban több regionális fejlesztési képviselő működik, közülük a legkiépültebb az Industrial Development Authority (IDA).

Az NSZK és Olaszország alkotmányos szabályozása a regionális politikai teendők ellátását a tartományokra (régiókra) bízta, amelyek regionális szerveik útján gondoskodnak a szövetségi (Olaszországban kormányzati) jogszabályokban reájuk háruló feladatok ellátásáról.

Az *NSZK-ban* a regionális fejlesztés irányításának nincs központi szövetségi szerve. A Szövetségi Tárcaközi Regionális Gazdaságpolitikai Tanács a tartományi fejlesztési elképzelések összehangolásával foglalkozik, a regionális politika megvalósítása a Landok gazdasági minisztériumainak a feladata. A területfejlesztés és a területrendezés irányítása az NSZK-ban elkülönül egymástól.

Az *olasz* regionális politika is lényegében decentralizált alapokra épül. A regionális politika alanyai a régiók tanácsai, gazdaságfejlesztési bizottságai, a szakigazgatási szervek. A regionális tervezésnek és fejlesztésnek országos hatáskörű szerve lényegében nincsen. A Területrendezési, Lakásügyi és Közmunkaügyi Minisztérium funkciója csupán a településrendezés igazgatására terjed ki. Az olasz parlament regionális fejlesztési bizottsága egy 1980. évi jelentésében arra a megállapításra jutott, hogy a központi kormányzat, a régiók és a helyi önkormányzatok regionális tervezési tevékenysége koordinálatlan, a központi államigazgatás regionális politikai céljait az ágazati politikákban rögzítik, ezek horizontálisan azonban összehangolatlanok, a régiók pedig akár a központi céloktól függetlenül is meghatározhatják autonóm fejlesztési stratégiájukat. A regionális kormányzatok szakigazgatási szervei a vertikális, a minisztériumokhoz kötődő kapcsolatok erősítésére törekednek. A bizottság javaslatot tett egy regionális politikát irányító kormány szerv felállítására.

Az olasz regionális politika legfontosabb intézménye, a *Cassa per il Mezzogiorno*, nem kormányzati szerv, hanem a Dél-Olaszország fejlesztésére létrehozott interminisztériális fejlesztési szervezet. Működésének tapasztalatait azonban a szakértők érdemesnek tartják az egységes regionális irányítási szervezet kialakításánál figyelembe venni.

Az Ibériai félsziget két országában a központi területi irányítás, elsősorban az állami berendezkedés különbözőségei miatt, eltérő formában és szervezetekkel működik.

Spanyolország 1975 előtti intézményrendszere a centralizált irányításra jellemző formában működött. A központi ágazati szervek saját fejlesztési politikákat dolgoztak ki, a területrendezést és a településtervezést a Lakásépítési Minisztérium irányította. A fasiszta diktatúra megdöntése utáni politikai és alkotmányos változások hatással voltak a regionális intézményrendszerre is. Az ország multiregionális állam lett. A spanyol tartományok politikai, gazdasági és igazgatási autonómiát kaptak. Több tartományban területpolitikai és urbanisztikai minisztérium szerveződött. Ezek feladata a spanyol regionális fejlesztés alapdokumentumainak, a területfejlesztési és koordinációs terveknek a kidolgozása. A központi kormányzat csak a területrendezési tervezésben kompetens, ezt a funkciót a Közmunkaügyi és Urbanisztikai Minisztérium gyakorolja. Spanyolország EGK-hoz való csatlakozása felvetette a központi kormányzati jogosítványok bővítését, az átszervezések egy központi területi irányító szerv létrehozását is célul tűzték ki.

Portugália egységes állam, regionális politikája centralizált. A regionális fejlesztés objektuma a 274 települési közösség. Számtalan javaslat született igazgatási-

tervezési régiók létrehozására. A regionális politika központi kormány szerve a Gazdasági Minisztérium.

Gyökeres politikai kurzusváltás reformálta meg *Görögország* regionális politikáját is. A diktatúra idején a Koordinációs Minisztérium volt a regionális fejlesztés felelőse. A minisztérium két hivatala közül a Központi Regionális Fejlesztési Igazgatóság a helyi fejlesztésekkel, a Tervezési és Gazdaságkutató Központ pedig az országos regionális problémákkal foglalkozik. Sem koordinálásukra, sem pedig a nemzeti regionális fejlesztési célkitűzések világos megfogalmazására alkalmas központi szerv nem létezett.

1974 után megszervezték a Tervezési és Környezeti Minisztériumot, a Nemzetgazdasági Minisztérium regionális fejlesztési hivatalát, a Regionális Tervezési és Környezetvédelmi Nemzeti Bizottságot, lakás- és várostervezési részvénytársaság alakult. Új regionális fejlesztési törvényt fogadtak el. A regionális politika végrehajtásában fokozódott a helyi szervek szerepe, bővültek eszközeik. Decentralizálódott a közigazgatás, az országot a regionális fejlesztés tervezésének koordinálása érdekében 13 régióra osztották. A régiókban választott tanácsok és kis létszámú koordinációs apparátusok működnek.

A szövetséges tartományokból álló *Ausztriában* a Landok regionális politikáját először egy minisztériumi bizottság koordinálta, majd 1971-ben megalakították az Österreichische Raumordnungskonferenz-et (ÖROK), ennek feladata, hogy összehangolja a szövetségi, a tartományi és a helyi fejlesztési célkitűzéseket. 1973-ban a Kancellári Hivatalban regionális tervezési igazgatóság alakult azzal a céllal, hogy koordinálja szövetségi minisztériumok, a tartományok, az ÖROK fejlesztési tevékenységét. A tartományok tervezési szerveiket saját hatáskörben építhetik ki.

Dánia első regionális fejlesztési törvénye 1958-ban a regionális koordinációt a Kereskedelmi Minisztérium irányítása alatt működő Regionális Fejlesztési Tanácsra bízta. Az 1970. évi közigazgatási reform, amely kétszintű igazgatást vezetett be, a regionális fejlesztési tervezés végrehajtó központi szerve a Környezeti Minisztérium lett, s az öt dán régióban regionális fejlesztési bizottságokat működtet. A központi regionális fejlesztési apparátussal párhuzamosan tevékenykedik a már említett 11 tagú dán Regionális Fejlesztési Tanács, amely független testület, de igen szoros szálakkal kötődik az Ipari Minisztériumhoz. Tagjait az ipari, a belügy-, a pénzügyminisztérium, a Dán Iparosok Szövetségének, a szakszervezeti központ, a városok szövetségének és a megyék szövetségének a képviselői adják. Adminisztratív szerve a regionális fejlesztési igazgatóság. Ez a fejlesztési bizottság tekinthető ma a dán regionális politika legfontosabb iniciátorának.

A *skandináv államok* decentralizált regionális fejlesztési politikáinak elsődleges objektumai a helyi közösségek. Ezért olyan erősek a helyhatóságok központi irányítását végző szervek, Norvégiában a Munkaügyi és Kommunális Minisztérium, Svédországban a Helyi Igazgatási Minisztérium. Finnországban a Belügyminisztérium területi politikai apparátusai. A speciális regionális programok és ösztönzők kidolgozásáért az ágazati szervek mellett a tervhivatalok regionális tervezési részlegei a felelősek. A skandináv államokban jelentős a parlamentek szerepe regionális fejlesztés végrehajtásának ellenőrzésében.

Összegezve a tőkés országok központi államigazgatási szerveinek a regionális politika irányításában elfoglalt helyét, a következő képet kapjuk (2. táblázat).

A regionális fejlesztésért felelős központi államigazgatási szervek

Megnevezés	Tárca-közi szerv	Gazdasági Minisztérium	Ipari Min.	Környezet- védelmi Min.	Bélg- és Helyi Igazgatási Min.	Területrendezési és Városfejlesztési Minisztérium	Tervhivatal	Miniszterelnöki hivatal	Egyéb ágazati szerv
Franciaország	X								
Belgium							X		
Hollandia		X		X		X			X
Nagy-Britannia		X		X					
Írország	X	X							
NSZK		X							
Olaszország						X			
Spanyolország						X			
Portugália		X							
Görögország		X		X					
Ausztria								X	
Dánia			X	X					
Finnország					X		X		
Svédország					X		X		
Norvégia					X		X		

2. A regionális irányítás az európai szocialista országokban

A szocialista országok általános területfejlesztési célkitűzései közismertek, ezeket nem ismertetjük. Köztudomású az is, hogy a tervgazdaságok központi irányítási rendszerei az 50-es évekre visszanyúló közös gyökerekből táplálkoznak, a központi intézményrendszer strukturális alapjait akkor az 1936. évi szovjet alkotmány szellemében rakták le. A közigazgatási irányítás elméleti vezérmotívuma a demokratikus centralizmus volt. Ennek formalizált értelmezése nyomta rá bélyegét a központi és a helyi-területi szervek kapcsolati viszonyaira is. Hivatalosan deklarálták ugyan a helyi-területi népképviselői szervek döntési önállóságát, ténylegesen — legalábbis gazdaságfejlesztési értelemben — azonban a központi szervek végrehajtó hatalmaiként működtek. A centralizált gazdaságirányítást az ágazatilag tagolt központi államigazgatási intézmények szolgálták a legjobban.

A 60-as években a szocialista országok gazdaságirányítási mechanizmusaiiban kisebb-nagyobb változások történtek, ezek azonban az intézményrendszert gyökeresen nem változtatták meg. Noha valamennyi országban ez idő tájt jelentek meg a hosszú távú terület- és településfejlesztési dokumentumok, intézményszerkezeti kérdések csak elvétve fordulnak elő bennük. A gyakorlati cselekvést az az illúzió motiválta, hogy a termelőerők területi elhelyezésének racionalizálása központi tervezéssel és a helyi-területi szervek tevékenységével megvalósítható.

A területi tervezés bázisintézményei továbbra is az országos tervhivatalok maradtak, a terület- és településrendezést pedig a központi építésügyi szervek irányították.

Lényegében ez a — Magyarországon is érvényes — irányítási szisztéma működik a szocialista országokban napjainkban is.

Különbségek a megoldási módozatokban azonban természetesen vannak. A föderalizált államokban — Csehszlovákiában és a Szovjetunióban — a szövetségi köztársaságok tervhivatalai és építésügyi szervei a területfejlesztés két ágának felelősei. Sem köztársasági, sem össz-szövetségi koordinációs szervek nincsenek. A pénzügyi erőforrások centralizációja miatt ezek a megoldások nem tekinthetők decentralizált formának. Szemben Jugoszláviával, ahol a területfejlesztés önálló köztársasági feladat, az intézmények is föderatív alapokon szerveződtek. A központi kormányzat csak az ágazati fejlesztések koordinálására hivatott. A regionális politikai központok autarch fejlesztési törekvései sajátos köztársasági ideológiákban nyilvánulnak meg. Szakértők sürgetőnek tartják az átfogó területfejlesztési politika kidolgozását, intézményi alapjainak reformját.

Lengyelországban a tervhivatal mellett — amely a szocialista országokban egyedülálló módon decentralizált regionális gazdaságfejlesztési bizottságokat és osztályokat tart fenn — a Területgazdálkodási, Közigazgatási és Környezetvédelmi Minisztérium hatáskörébe is tartoztak regionális fejlesztési feladatok. Az 1987. évi kormányzati reform következtében e minisztériumot is átszervezték, a változásokról nincsenek információink.

A korábbi bolgár regionális irányítási rendszert — amelyben a két tipikus szervén kívül az államtanácsnak is volt területfejlesztési testülete — az új közigazgatási reform jelentősen érintette. Várható, hogy a regionális politika irányításának intézményi rendszere változik, a koordinációt önálló szerv végzi majd.

Romániában a regionális fejlesztés felső szintű koordinációs szerve a Területfejlesztési Párt és Állami Központi Bizottság. A tanács elvileg a központi ágazati szervek és a néptanácsok területfejlesztési döntéseit koordinálja. Működése az utóbbi években formális.

* * *

A központi államigazgatási szervek területi irányítási funkcióit áttekintve az alábbi megállapításokat összegezhetjük:

a) A gazdaságilag fejlett európai tőkés országokban a regionális politika irányítása tervezési, szabályozási és intézményi elemekre épül. A regionális politika a társadalmi-gazdasági fejlesztés tényleges részpolitikája. Politikai súlyát az is mutatja, hogy a pártpolitikai küzdelmekben fontos szerepet kap, hatalomra került politikai pártok és mozgalmak rendszerint újrafogalmazzák a regionális fejlesztés súlypontjait.

b) A regionális fejlesztés alanyai nem korlátozódnak csupán a központi és a helyi közigazgatási szervekre, hanem különböző típusú intézmények és szervezetek, vállalkozási formák, érdekképviseltek vesznek részt a területfejlesztés irányításában. A regionális fejlesztési korszakváltások felülvizsgálatra kényszerítik a szervezetek közötti munkamegosztás tartalmát és formáit.

c) A tőkés országokban a regionális politika központi irányításáért általában több államigazgatási szerv felelős. A 15 országban feltárt 25 központi szerv közül 7

esetben gazdasági vagy ipari minisztérium, 4 esetben környezetvédelmi minisztérium, 3-3 esetben belügy- és közigazgatási minisztérium, illetve tervhivatal, valamint 6 esetben egyéb szervek felelősek a regionális politikáért. Franciaországban és Írországban tárcaközi szerv dolgozza ki vagy koordinálja a regionális politikai elképzeléseket. A területfejlesztés két ágának intézményi elkülönülése a decentralizált regionális politikát folytató országokban, Olaszországban, Spanyolországban, továbbá Hollandiában figyelhető meg. Általános vonás, hogy az egyéb ágazati szervek központi regionális fejlesztési apparátusokat (minisztériumi csoportokat, osztályokat) működtetnek.

Azokban az országokban, amelyekben a regionális politika irányítása széttagolt, erős törekvés jelentkezik a szervezeti koordináció alapjainak megeremtésére. Figyelmet érdemlő az irányítás demokratizálódása, a központi regionális államigazgatási szervek mellett sok országban érdekképviselői szervek és tudományos intézmények képviselőiből álló testületek működnek.

d) A hagyományosan területi tervezésre és területrendezési tervezésre tagolt szocialista országokbeli irányító szervek funkcióit a kormányzati és gazdaságirányítási reformok várhatóan érinteni fogják.

e) A nemzetközi tapasztalatok alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy Magyarországon a regionális fejlesztés hosszú távú feladatai a regionális politika markánsabb központi államigazgatási megjelenítését teszik szükségessé. Erősíteni szükséges az ágazati minisztériumok döntéselőkészítésében a regionális konzekvenciák mérlegelését, a terület- és településfejlesztést a kormányzati politika rangjára kellene emelni azáltal, hogy annak irányítása egy központi államigazgatási szerv kompetenciája legyen.

IRODALOM

- BOWMAN, M.—HAMPTON, W. (szerk.) 1983: *Local Democracies. A Study in Comparative Local Government.* Lingman Cheshire, Melbourne.
- BUČEK, M.—HALIENA, J. 1984: *Oblasťné planovanie v ČSSR a v krajinách RVHP.* Pravda, Bratislava.
- CLOUTH, H. D. 1981: *Regional Development in Western Europe.* John Wiley, Chichester.
- DEMKO, G. (szerk.) 1984: *Regional Development. Problems and Policies in Eastern and Western Europe.* Croom Helm, London.
- HUDSON, R.—LEWIS, J. R. (szerk.) 1982: *Regional Planning in Europe.* Pion, London.
- MÉNY, Y. 1984: *La réforme des collectivités locales en Europe. Stratégies et résultats. Notes études documentaires.* 5. kötet.
- SMITH, B. C. 1985: *Decentralization. The Territorial Dimension of the State.* Georg Allen and Unwin, London.
- TRANIN, A. A. 1984: *Administrativno-territoriálnaja organizacija kapitaliszticeszkogo gosudarstva.* Nauka, Moszkva.
- VANHOVE, N.—KLAASSEN, L. H. 1979: *Regional Policy: a European Approach.* Saxon House, Farnborough.
- ZEHETNER, F. (szerk.) 1982: *Reformen der Kommunen und Regionen in Europa.* Institut für Kommunalwissenschaften und Umweltschutz. Wien.
- YUILL, D.—ALLEN, K.—HULL, C. (szerk.) 1980: *Regional Policy in the European Community. The Role of Regional Incentives.* Croom Helm, London.

BESZÁMOLÓ AZ RKK KERETEI KÖZÖTT MEGINDULT FÖLDRAJZI SZEMINÁRIUMRÓL

Az MTA Regionális Kutatások Központja 1988. nyara óta az országnak immár hat városában működik. Kutatóink a különböző diszciplínákat térben és időben elkülönülve művelik, alig van mód arra, hogy az intézet egésze, annak alkotó kollektívája közösen is gondolkodhassék egy-egy szakmai problémán, felvetésen, koncepción vagy eredményen.

Ezen medítálva fordultunk felhívással a központ valamennyi kutatóhelyéhez, hogy rendszeresre törekedve szervezzünk meg egy olyan szemináriumsorozatot, amelyek vérbeli szakmai vitáknak adhatna teret, fórumot. Az erre szánt kéziratokat a szervező bizottság megküldi majd valamennyi érdeklődőnek, akik természetesen – szakmánk jellegéből adódóan – nemcsak intézetünk tagjai lehetnek. Tervezzük azt is, hogy hivatásos „vitakozókat” kérünk fel, vagy egy-egy neves külföldi tudóst hívunk meg. Kerülni szeretnénk azonban a védések, vagy a tudományos konferenciák néha túlszabályozott, unalmas formalizmusát. Igazi szakmai – a földrajz mellett a társtudományok eredményeinek integrálására is képes – műhelyvitákat akarunk, minden, a témák iránt érdeklődő területi kutató számára.

Esetenként pedig, ha a folyóiratunk szerkesztősége úgy ítéli, a Tisztelt Olvasó számára is hozzáférhetővé tesszük a vitaanyagokat, az érdekesebb hozzászólásokat.

„Vitázni szükséges”

A szervező bizottság nevében:
CSATÁRI BÁLINT

BESZÁMOLÓ AZ MTA REGIONÁLIS TUDOMÁNYOS BIZOTTSÁGÁNAK 1988. NOVEMBER 10-I ÜLÉSÉRŐL

Az ülésen BARTKE ISTVÁN tájékoztatót adott a Borsod-Abaúj-Zemplén megye térségi fejlesztési programjával kapcsolatos munkálatokról. A tájékoztató szerint három folyó munkáról van szó: a központi kormányzat, a megyei szervek, illetve tudományos intézmények részvételével. A cél kettős: rövid távú válságmenedzselő intézkedési terv kidolgozása, illetve 1989 közepéig a Minisztertanács számára hosszú távú térségi fejlesztési program elkészítése. A térségi válságból (depresszióból) való kimozdulás főbb elemei az alábbi irányok köré rendezhetők: a térségi nehézipari túlsúly csökkentése, a termékek feldolgozottsági fokának növelése, kis- és középvállalatok létesítése, a mezőgazdasági érdekeltségi rendszer korszerűsítése (földbérleti rendszer), a térségi infrastrukturális hálózatfejlesztés gyorsítása. A célok megvalósításának eszközei között vállalati források, központi beruházási támogatások, térségi preferenciák, regionális hatókörű banki eszközök, illetve külföldi (világbanki) források bevonása jöhet szóba. A tájékoztatót követő vitában hangsúlyt kapott a térségi depresszióának a megyehatáron túllépő regionális léptéke, az ágazati, vállalati válság, illetve az átfogó térségi feszültségek közötti tisztázandó viszony, a munkahelyteremtést, illetve a lakó- és munkahely-változtatást ösztönző kettős válságkezelési alternatíva, s annak hangsúlyozása, hogy a megoldás egyaránt kíván helyi és központi eszközöket, cselekvést, s az, hogy a probléma megoldása semmiképp nem szűkíthető le az ipari munkahelyteremtés ösztönzésére.

BESZÁMOLÓ AZ RKK KERETEI KÖZÖTT MEGINDULT FÖLDRAJZI SZEMINÁRIUMRÓL

Az MTA Regionális Kutatások Központja 1988. nyara óta az országnak immár hat városában működik. Kutatóink a különböző diszciplínákat térben és időben elkülönülve művelik, alig van mód arra, hogy az intézet egésze, annak alkotó kollektívája közösen is gondolkodhassék egy-egy szakmai problémán, felvetésen, koncepción vagy eredményen.

Ezen medítálva fordultunk felhívással a központ valamennyi kutatóhelyéhez, hogy rendszeresre törekedve szervezzünk meg egy olyan szemináriumsorozatot, amelyek vérbeli szakmai vitáknak adhatna teret, fórumot. Az erre szánt kéziratokat a szervező bizottság megküldi majd valamennyi érdeklődőnek, akik természetesen – szakmánk jellegéből adódóan – nemcsak intézetünk tagjai lehetnek. Tervezzük azt is, hogy hivatásos „vitakozókat” kérünk fel, vagy egy-egy neves külföldi tudóst hívunk meg. Kerülni szeretnénk azonban a védések, vagy a tudományos konferenciák néha túlszabályozott, unalmas formalizmusát. Igazi szakmai – a földrajz mellett a társtudományok eredményeinek integrálására is képes – műhelyvitákat akarunk, minden, a témák iránt érdeklődő területi kutató számára.

Esetenként pedig, ha a folyóiratunk szerkesztősége úgy itéli, a Tisztelt Olvasó számára is hozzáférhetővé tesszük a vitaanyagokat, az érdekesebb hozzászólásokat.

„Vitázni szükséges”

A szervező bizottság nevében:
CSATÁRI BÁLINT

BESZÁMOLÓ AZ MTA REGIONÁLIS TUDOMÁNYOS BIZOTTSÁGÁNAK 1988. NOVEMBER 10-I ÜLÉSÉRŐL

Az ülésen BARTKE ISTVÁN tájékoztatót adott a Borsod-Abaúj-Zemplén megye térségi fejlesztési programjával kapcsolatos munkálatokról. A tájékoztató szerint három folyó munkáról van szó: a központi kormányzat, a megyei szervek, illetve tudományos intézmények részvételével. A cél kettős: rövid távú válságmenedzselő intézkedési terv kidolgozása, illetve 1989 közepéig a Minisztertanács számára hosszú távú térségi fejlesztési program elkészítése. A térségi válságból (depresszióból) való kimozdulás főbb elemei az alábbi irányok köré rendezhetők: a térségi nehézipari túlsúly csökkentése, a termékek feldolgozottsági fokának növelése, kis- és középvállalatok létesítése, a mezőgazdasági érdekeltségi rendszer korszerűsítése (földbérleti rendszer), a térségi infrastrukturális hálózatfejlesztés gyorsítása. A célok megvalósításának eszközei között vállalati források, központi beruházási támogatások, térségi preferenciák, regionális hatókörű banki eszközök, illetve külföldi (világbanki) források bevonása jöhet szóba. A tájékoztatót követő vitában hangsúlyt kapott a térségi depresszióának a megyehatáron túllépő regionális léptéke, az ágazati, vállalati válság, illetve az átfogó térségi feszültségek közötti tisztázandó viszony, a munkahelyteremtést, illetve a lakó- és munkahely-változtatást ösztönző kettős válságkezelési alternatíva, s annak hangsúlyozása, hogy a megoldás egyaránt kíván helyi és központi eszközöket, cselekvést, s az, hogy a probléma megoldása semmiképp nem szűkíthető le az ipari munkahelyteremtés ösztönzésére.

A vita összegzéseként megfogalmazódott, hogy az MTA RTB – független szakértő-testületként – kész részt venni az elkészülő koncepció véleményezésében.

Második napirendi pontként – az előzetesen megküldött kutatási koncepcióvázlat alapján – megvitatásra került „A magyar válság földrajza” c. tervezet, amelyet ENYEDI GYÖRGY terjesztett elő.

Az előterjesztés vitájában a bizottság aktuális, érdemi feladatnak minősítette a szintézist felvállaló kutatási tervezetet. Annak egyes részkérdéseihez, illetve ezek egymáshoz való tartalmi és logikai viszonyának problémájához, egyes témakörökkel való kiegészítéséhez, az adott közelítés jellemzően „ágazati” logikájához kapcsolódó kérdések és hozzászólások mellett elsősorban azt firtatták a hozzászólók, hogy vajon adottak-e a feltételek (a szellemi, tudományos muníció) ahhoz, hogy a témakört – a javaslat szerint – viszonylag rövid idő, egy-másfél év alatt színvonalasan tárgyalni lehessen. A bizottság támogatásáról biztosította az előterjesztőt a munka szervezeti, finansziális feltételei megteremtésének elindításában. A viszonylag rövid időn belül elkészítendő rész tanulmányok, illetve ezek szintézise birtokában – s nem e módszerrel szembeállítva – lehet indokolt annak végig-gondolása is, hogy az adott témakörben esetleg hosszabb távú, új kutatási irányokat, témákat is felölelő munka induljon. A tematika szerinti munka szervezését, koordinálását az MTA Regionális Kutatások Központja végzi, a tevékenységet a bizottság figyelemmel kíséri.

NEMES NAGY JÓZSEF

AZ IPAR KUTATÁSPOLITIKÁJA ÉS A REGIONÁLIS SZELLEMI CENTRUMOK FEJLESZTÉSÉNEK ÖSSZEFÜGGÉSEI

(Beszámoló az Ipari Minisztérium munkabizottságának
1988. november 11-i üléséről)

Szellemi erőforrásaink területi megoszlása szélsőségesen differenciálódott. Míg az ipari munkaerő közel 80%-a, addig a kutatással-fejlesztéssel foglalkozóknak csak alig 30%-a dolgozik vidéken. A területi különbségek már létrejöttek a II. világháború előtti Magyarországon is, az azóta eltelt évtizedekben a Budapest–vidék polarizálódás azonban tovább erősödött.

Az Ipari Minisztérium e téma kutatására munkabizottságot szervezett tudományos kutatókból, politikai munkatársakból, gazdasági szakemberekből. A munkabizottság elnöke Enyedi György akadémikus, titkára Horváth Árpád (IPM), koordinátora Szentgyörgyi Zsuzsa (IPM).

A munkabizottság feladatai közé tartozik, hogy megfogalmazza e kutatás tudományos kérdéseit; a korábbi kutatások, információk alapján helyzetképet dolgozzon ki; az ipari fejlesztési politika számára szakvéleményeket készítsen; és körvonalazza a problémakör komplex kutatásainak feladatait.

BARTA GYÖRGYI

A vita összegzéseként megfogalmazódott, hogy az MTA RTB – független szakértő-testületként – kész részt venni az elkészülő koncepció véleményezésében.

Második napirendi pontként – az előzetesen megküldött kutatási koncepcióvázlat alapján – megvitatásra került „A magyar válság földrajza” c. tervezet, amelyet ENYEDI GYÖRGY terjesztett elő.

Az előterjesztés vitájában a bizottság aktuális, érdemi feladatnak minősítette a szintézist felvállaló kutatási tervezetet. Annak egyes részkérdéseihez, illetve ezek egymáshoz való tartalmi és logikai viszonyának problémájához, egyes témakörökkel való kiegészítéséhez, az adott közelítés jellemzően „ágazati” logikájához kapcsolódó kérdések és hozzászólások mellett elsősorban azt firtatták a hozzászólók, hogy vajon adottak-e a feltételek (a szellemi, tudományos muníció) ahhoz, hogy a témakört – a javaslat szerint – viszonylag rövid idő, egy-másfél év alatt színvonalasan tárgyalni lehessen. A bizottság támogatásáról biztosította az előterjesztőt a munka szervezeti, finansziális feltételei megteremtésének elindításában. A viszonylag rövid időn belül elkészítendő rész tanulmányok, illetve ezek szintézise birtokában – s nem e módszerrel szembeállítva – lehet indokolt annak végig-gondolása is, hogy az adott témakörben esetleg hosszabb távú, új kutatási irányokat, témákat is felölelő munka induljon. A tematika szerinti munka szervezését, koordinálását az MTA Regionális Kutatások Központja végzi, a tevékenységet a bizottság figyelemmel kíséri.

NEMES NAGY JÓZSEF

AZ IPAR KUTATÁSPOLITIKÁJA ÉS A REGIONÁLIS SZELLEMI CENTRUMOK FEJLESZTÉSÉNEK ÖSSZEFÜGGÉSEI

(Beszámoló az Ipari Minisztérium munkabizottságának
1988. november 11-i üléséről)

Szellemi erőforrásaink területi megoszlása szélsőségesen differenciálódott. Míg az ipari munkaerő közel 80%-a, addig a kutatással-fejlesztéssel foglalkozóknak csak alig 30%-a dolgozik vidéken. A területi különbségek már létrejöttek a II. világháború előtti Magyarországon is, az azóta eltelt évtizedekben a Budapest–vidék polarizálódás azonban tovább erősödött.

Az Ipari Minisztérium e téma kutatására munkabizottságot szervezett tudományos kutatókból, politikai munkatársakból, gazdasági szakemberekből. A munkabizottság elnöke Enyedi György akadémikus, titkára Horváth Árpád (IPM), koordinátora Szentgyörgyi Zsuzsa (IPM).

A munkabizottság feladatai közé tartozik, hogy megfogalmazza e kutatás tudományos kérdéseit; a korábbi kutatások, információk alapján helyzetképet dolgozzon ki; az ipari fejlesztési politika számára szakvéleményeket készítsen; és körvonalazza a problémakör komplex kutatásainak feladatait.

BARTA GYÖRGYI

KÖZÉP-EURÓPAI EMPIRIA

(Sozan Mihály: A határ két oldalán. I. U. S., Párizs, 1985. 143 p.)

„Közép-Európa mint feladat továbbra is fennáll, ezeréves feladatok nem szoktak nyomtalanul elenyészni... Közép-európai az, aki Európa kettévágott állapotát nem tekinti természetesnek, sem véglegesnek. Lehet, hogy Európa európaiasodása Közép-Európa közép-európaiasodásával halad igazában előre. Helyzetünkben egy filozófiát húzunk ki, a paradox közepét, ami tulajdonképpen analóg egy lehetséges európai ideológiával.”

(Konrád György)

Közép-Európa nosztalgia, az Osztrák–Magyar Monarchia, elsősorban szellemi életének nosztalgiája. S ahogyan a mottó is utal rá, Közép-Európa utópia is, egy tömbhatároktól mentes, együttműködő, az „Atlanti-óceántól az Uralig tartó” Európa utópiájának a szinonímája. Azért *Közép-Európa*, mert itt húzódik a *határ*, a tömbök, az érdekszférák, a jaltai világrend határai, és mert e határ évtizedekig olyan népeket, országokat választott el, melyeknek szokásos létezési formája az egymásra utaltság, az összeműködés volt. A közös történelem, a hasonló kulturális örökség hordozóiként a közép-európai „városnöket” szokás emlegetni, amelyekre „ráfeküdt az államférfi”, Musil és Wittgenstein Bécsét, Kafka Prágáját, Ady és Bartók Budapestjét. E városok egy *spirituális Közép-Európa* jelképei, ugyanakkor kézzelfogható valósága is. Kérdéses viszont, hogy létezik-e a vidék, a provincia, a magaskultúrán túli (tárgy-, munka stb.)-kultúra, a mindennapi élet *materiális Közép-Európája*? Ez utóbbit kinyomozni nem éppen egyszerű vállalkozás; a természeti, etnikai különbségek, a megélt mikro-történelem éppúgy nehezítik mint a már jó negyven éve bemelegített, és csak lassan átérésztővé váló határok.

Recenziónk tárgya, a fiatalon elhunyt magyar származású amerikai kultúrantropológus, Sozan Mihály könyve, amelyben a szerző e materiális Közép-Európa empirikus vizsgálata tesz kísérletet.

Sozan akkor kezdett a témával foglalkozni, amikor annak még nem volt konjunktúrája, a hetvenes években. Kelet–nyugati összehasonlítások ugyan voltak, de a „citrom háromszögesítése” mérsékelt sikereket hozott, hogy utaljunk itt, a szintén közép-európai, Czesław Miłosz megállapítására, miszerint Európa keleti és nyugati felét összehasonlítani olyannyira értelmes vállalkozás, mint a háromszöget összevetni egy citrommal. Sozan talált közös nevezőt: két magyar etnikumú falut, a burgenlandi Alsóórt (Unterwart) és a Győr megyei Tápot; kutatási módszert, diszciplinát is, az antropológiát vagy amerikaiasan: kultúrantropológiát. Radcliffe-Brown, Malinowski, Margaret Mead és Ruth Benedict nyomán a résztvevő megfigyelésre helyezi a hangsúlyt, fő kutatási módszere a mindennapi életben való hosszas és tevőleges részvétel. A szerző Alsóórsön 1973-ban, Tápon pedig 1979-ben családostól egy-egy évet töltött. Kutatási célkitűzése annak vizsgálata volt, hogy az egymástól csak száz kilométerre fekvő, azonos etnikumú közösségekben, melyek az első világháború után lettek más államok részei és a második után kezdtek meg teljesen külön utat járni, hogyan ment végbe a második világháborút követő időszak. Sozant leginkább a politikai attitűd, a politikai magatartás változása érdekelte.

Munkáját a helytörténet analízisével kezdte, a két falu már a XIII. századtól hasonló

nagyságú. Később Táp egy kicsivel nagyobb. Táp azonban egykori jobbágyfalu, míg Alsóőr kismemesi település, ami nyilvánvaló hatással volt az attitűdre, csakúgy mint az, hogy a reformáció korától kezdődően Tápon megjelenik a kálvinista elem, míg Alsóőr szíkatolikus maradt. A XVIII. században Tápot érintette a telepítés, Alsóőrt viszont nem. Nagy változást hozott a kiegyezés kora, ugyanis az osztrák–magyar vámhatár megszűnése kereskedelmileg igen kedvező pozícióba hozta Alsóőrt. A fejlettebb Ausztriával való kereskedelem sokat lendített Alsóőr életén, ezért az 1921. november 21-i Ausztriához való csatolást különösebb megrázkódtatás nem kísérte, jelentős elvándorlás – szemben Burgenland más részeivel – nem volt. Ezt megelőzően a Prómay-féle felsőőri Lajtabánság nem hagyott nyomokat, a Tanácsköztársaság is csak annyiban, hogy „Szamuley elhajtotta a lovakat”.

Az Ausztriához kerülés felerősítette a már meglévő különbségeket Alsóőr javára: „az osztrák nép egy élénk polgári demokráciával, annak dinamikus pluralitásával ismerkedett meg, addig a magyarok politikai fejlődése nemcsak megtorpant, hanem a századforduló liberális politikai életéhez képest visszaesett” (25. o.). 1926-tól a német második hivatalos nyelv lett a községben, 1933-tól pedig az egyedüli, de a magyarországi kapcsolatok – különösen Szombat-hellyel – élénkek maradtak. Az Anschlusst követő hét év rövid elemzése kielégítőenul hagyott, hiszen Sozan közli, hogy 317 alsóőri cigány került haláltáborba, viszont a hitleri politika kedvezett a mezőgazdaság fejlődésének, így „az osztrák parasztsággal ekkor már különösen jó kapcsolatban levő felsőőrségek a 'trianoni megcsonkítást', a 'vesztes nemzeti tudatot' felsejélték egy önbizalommal teli, 'dicsőséges' nagynémet tudatra. A lakosságnak csak kis töredéke tartott attól a hitleri tervtől, hogy a német nyelvterületről minden más nemzetiséget Ukrajnába telepítenek”.

Szívesen olvastam volna mélyrehatóbb elemzést erről a témáról, mint ahogyan a szovjet megszállás tíz évének egymondatos elintézését is sommásnak találom. Az 1955-ös osztrák államszerződés globális és mikropolitikai jelentősége is többet érdemelt volna.

Táp helytörténetének elemzésekor megtudjuk, hogy 1628-tól 1945-ig a falu az Esterházy család tulajdonában volt, és a kétharmados református lakosságnak a türelmi rendeletig (1784) számos megpróbáltatásban volt része.

Öntudatos faui eiöljáróság védte a falut az Esterházyak „kicsapongásaitól”, jöllehet ennek elietmond az az állítás, hogy „emberemlékezet óta nem fogott össze a falu”. A kapitalizálódás kora nem volt fájdalommentes, és 1920 után visszaesés tapasztalható, Tápon a gazdasági válságot is nehezebben vészték át mint Alsóőriben. A 600/1945 M. E. számú rendelet értelmében 1803 kat. hold földet osztottak ki Tápon 621 család között. „A nagybirtok felszámolása a legalsó rétegeknek a középső és a felsőbb rétegekhez való közeledését csak kismértékben segítette elő. Ez részben abból is adódott, hogy a relatív értékű növekedés éppen a gazdagabb rétegeknél volt érezhető, ugyanis ők voltak leginkább képesek kihasználni az adott félkapitalista, félszocialista feltételeket” (37. o.). Táp lakóinak zöme kisgazdapárti választó volt. 1948-ban készítették el a kuláklitást, 2150 aranykorona érték feletti birtokokra, a beszolgáltatás 1951-ben kezdődött. A Béke tszcs-t 1952-ben hozták létre. A település 400 családjából 20, főleg szegényparaszti család tartozott a csoporthoz, s állításuk szerint nemcsak jobban éltek, mint az egyéni parasztok, de mentesültek az üldözéstől, félelemtől és az erőszaktól is. Ennek ellenére a tszcs 1956-ban megszűnt. „1956 és 1959 között megszűnt a beszolgáltatás és az adó jelentősen csökkent. A magángazdálkodás megerősödött. A piaci és mellékjövedelmi lehetőségek kedveztek a parasztnak. Ez a három év volt a paraszti magángazdálkodás utolsó fellobbanása, sokak szerint fénykora” (40. o.). Az újbóli tszcs-ervezés más taktikát választott, mint az első: főként a tehetősebb gazdákat igyekeztek „meggyőzni”, hogy ők majd húzzák magukkal a szegényebbeket. Ez 1959 telére sikerült.

Az alsóőri parasztság háború utáni életében alapvető változást jelentett a modernizálódó mezőgazdaságban a munkafolyamatok gépesítése. Ezt a fejlődést organikusnak mondhatjuk a tápiak hányattatásaihoz képest. Hogyan hatott mindez a politikai életre? Alsóőrről a falu vezetője, a Bürgermeister, aki a helyiek szóhasználatában a bíró, de a tényleges hatalom a jegyző kezében van, ami erősen hasonlít a Monarchia-beli szisztémára. A bíró a választásokon győztes pártból kerül ki, az előjáróság választja. A 13 előjárósági képviselőből 8 a győztes, 5 a második pártból jön. Az egyéni gazdák zöme a konzervatív Néppártot (ÖVP), míg a bérből élők a szocialistákat (SPÖ) támogatja. Ők a „feketék” és a „vörösök”, a többi osztrák pártnak Sozan vizsgálódása idején Alsóőrön be-

folyása nem volt. A „feketék” szerint a „vörösök” „gyűttmentek” és „meztelen valagúak”. „Az utóbbi 40-50 évben alig változott a politikai gondolkodásmód, a politikai egyéniség vagy az értékrendszer... A régi falusi frakciózás jellege megmaradt, sőt növekedett a bírói és jegyzői hatalom hátrányára. Éppen ezért a politikai határozathozatal egyáltalán nem megy simán” (47. o.).

Tápon a politikai tájékozatlanság jóval nagyobb, mint Alsóőrön, ami az elmélet és a gyakorlat közötti különbség rovására írható. Másrészt az elmúlt 40 év drámai változásaiban a politika, helyesebben a „politika” társadalomszervezési technikából az üldözés, erőszak, denunciació és inszINUÁCIÓ hatására „parancsuraimi misztikumma” vált – mint Sozan Mihály nevezi. Mit jelent ez? Nem azt, hogy politikáról nem esik szó, a politikusokon való élcelődés még a legszűkebb esztendőkből is, bár veszélyes, de kedvelt elfoglaltság volt, hanem azt, hogy az érdekérvényesítés nem emberi, nem állampolgári jogon történik, a totalitáriánus korszakban erre semmilyen lehetőség nincs, a poszt-totalitáriánus időszakban pedig „jogosítvány” szükségeltetik hozzá, privilégizáltak érvényesíthetnek érdekeket, amit még kaotikusabbá tesz a központi hatalom „érdekeszámító” rendszere. Jellemzője ennek az, hogy falusi szinten a 60-as években csak a tsz-ek szereztek ilyen „jogosítványt”, de az ő érdekérvényesítésük sem nyíltisakos küzdelem, hanem lobbyzó, kijáró, fehérszaltos ügyintézés. A másik oldalon ez a politikai névtelenség, a „nem-tudni-miként-gondokodók” széles, az ország lakosságának többségét kitevő táborának kialakulásához vezetett, mélypontra juttatva a korábban sem magas magyar politikai kultúrát.

Sozan összehasonlítja a gazdasági életet is. Alsóőrön a magángazdálkodás nemcsak az élelmiszer-előállítás gazdasági bázisa, fontos szerepet játszik mint a családtervezet integrálója, mint társadalmi és pszichikai támpont. A hetvenes évek magyar viszonyait elemezve Sozan véleménye leginkább – bár a hivatkozott irodalom jegyzékében nem említi – Zsille Zoltánéra hasonlít. A háztáji mellett a legfontosabb jövedelemszerzés a „hozzálógás”, mely a hivatalosság jóindulatával találkozódik. „A tagság állandó csökkenését azzal próbálják lelassítani, hogy megengedik a lopást. Ez hasonlít a háború előtti helyzetre, amikor az uradalom elnézte a cselédek lopását is: bele volt kalkulálva a gazdálkodásba. Tehát a „lopáskényszer” túlélt a cseléd-

korszakot” (95. o.). „Ausztriában sem hiányzik a korrupció, a család, az illegális „fekete” munka viszont nem ezek a rendszer alappillérei, tehát az egyén ügyességét nem azon mérik le, hogy kit hogyan csapott be, vagy mennyit „lopott” haza, hanem, hogy mennyit termel vagy keres” (96. o.). Sozan foglalkozik még a bejáró munkásokkal is, akik mindkét faluban megtalálhatók. A továbbiakban a szerző a társadalmi életet hasonlítja össze, a családi élet, a szexuális szokások terén Alsóőr jóval konzervatívabb, az alsóőri gyermekek természetismerete jobb, mint a tápiaké, a tápiak viszont „iskolázottabb” tudásúak. „A presztízst Alsóőrön a birtok, Tápon a fogvasztási cikkek és a ház jelenti.” A szerző úgy látja, hogy „Magyarországon sokkal inkább érvényben van a „gyereken keresztüli élet”, vagyis a gyerek inkább aspirációs tényező, mint Alsóőrben” (101. o.).

A falu, mint közösség c. fejezetben láthatjuk, hogy Alsóőrben relatíve milyen gazdag egyesületi és klubélet létezett a vizsgált időszakban, míg Tápon „kialakult egy érzékeny besugó rendszer, amely, ha meg is lazult a forradalom után, teljesen nem szűnt meg. A feljelentések és okatlan üldözések egymást követték. A megfélemlített lakosság magára zárta ajtaját, visszavonult családi körébe és ettől kezdve kivonta magát minden közösségi akcióból” (113. o.). A szerző foglalkozik még klasszikus néprajzi gyűjtéssel és mondókákkal, rigmusokkal, a népi tudat- és hiedelemvilág lenyomataival.

Sozan Mihály könyve úttörő munka, annak pozitív és negatív felhangjaival. Úttörő, mert akkor vállalkozott fáradságos közép-európai terepmunkára, amikor ennek még nem volt „szezonja”. Dicsérhető az a szándék is, hogy két mikroközösség, két falu párhuzamos monografikus leírásával igyekszik nemcsak a települések, hanem az adott országok, társadalmi-politikai rendszerek elemzését is elvégezni. Találunk sommás ítéleteket, elnagyolt megfogalmazásokat is munkájában, különösen az általunk jobban ismert magyarországi részben érezhetjük a résztvevő megfigyelő minden empatikus igyekezte ellenére a kívülről szemléletét. Az ilyen munkák azonban nemcsak azért fontosak, mert objektíven tudjuk szemlélni a „gazdagabb rokont”, eredményeivel és hibáival, hanem küldetésük is van, hiszen „Közép-Európa, mint feladat továbbra is fennáll”.

VÁGVÖLGYI B. ANDRÁS

LOUIS HENRY-ALAIN BLUM: TECHNIQUES D'ANALYSE EN DÉMOGRAPHY HISTORIQUE

(Elemzési eljárások a történeti demográfiában, INED, Paris, 1988. 180 p.)

A történeti demográfia egyike a legfiatalabb társadalomtudományoknak, hiszen mindössze félévszázados múltra tekint vissza. Művelői elhatárolják diszciplinájukat egyfelől a népességtörténettől, mivel jelenkori folyamatokat is vizsgálnak, másfelől a modern demográfiától, mert annak adatbázisától jórészt eltérő speciális forrásokat használnak fel (főként egyházi és világi anyakönyveket, dézsmajegyzékeket, toborzási lajstromokat stb.). Az új adatbázisok feldolgozásához új megközelítésre és módszerekre volt szükség. A kutatások során felhasznált késő-középkori és kora-újkorai forrásokat eredendően nem a tudományos megismerés szándékával készítették, hanem a népesség ellenőrzése céljából állították össze ezeket bizonyos politikai, adminisztratív, katonai vagy vallási szervezetek. Ezért ki kellett dolgozni egy olyan kivonatolási és feldolgozási rendszert, amely az adatok rendezése mellett képes ellenőrizni azok megbízhatóságát, és esetleg korrigálni a tévedéseket. Más volt a kutatások időbeni léptéke is. A demográfia klasszikusnak számító „transzverzális” elemzéseivel szemben, amelyek a népesség teljes keresztmetszetét vizsgálták néhány éves, esetleg évtizedes időszakon keresztül, a történeti demográfia inkább a „longitudinális” vizsgálati módszert alkalmazza, azaz főként az anyakönyvek segítségével folyamatosan nyomon követi a nemzedékek történetét, általában három generáción keresztül. Az új tudományág konzisztens kutatási metodikájának megteremtésére már az 1960-as évek derekán kísérletet tettek a történeti demográfia művelői (M. FLEURY–L. HENRY, 1965) másfél évtized múlva, felhasználva az 1970-es évek településmonográfiáinak tapasztalatait, újabb kézikönyv jelent meg (L. HENRY, 1980). Az általam bemutatott mű ennek az utóbbi alapmunkának egy továbbfejlesztett változata.

Az INED (L' Institut National d'Études Démographiques) kiadásában megjelent történeti demográfiai kézikönyv szerkezetét a felhasználni források típusa és az elemzési szintek határozzák meg.

Az első részben L. HENRY és A. BLUM a különféle neveket tartalmazó jegyzékek (ad-

minisztratív, választási, segélyezési, adójegyzékek stb.) feldolgozásának metodikájával foglalkoznak. Ezek a források alkalmatlanok a népesedési folyamatok dinamikus elemzéséhez, hiszen csak rövid idő keresztmetszetekben adnak áttekintést a társadalom szerkezetéről valamilyen paraméternek megfelelően. A nem- és korösszetétel, valamint a foglalkozási szerkezet rekonstrukálásánál elsősorban XVIII. századi francia példákat hoznak fel a szerzők. Következik ez abból, hogy a Napkirály uralkodásától a forradalomig eltelt periódus a legalaposabban feldolgozott időszak a francia népesség történetében. Így ez a kézikönyv, a fő módszertani gondolatmenet mellett, a tradicionális társadalom működésének vázlatát is nyújtja.

Mind történeti, mind módszertani szempontból kulcsfontosságú tényezője a demográfiai vizsgálatnak a család és a háztartás szerkezetének elemzése. A két említett fogalom közül az utóbbi a tágabb kategória, hiszen a rokoni kötelékek mellett más státuszú személyeket is magába foglalhat (házi szolga, albérlő stb.). A háztartás kapcsolódási pont a gazdasági, társadalmi, demográfiai és biológiai folyamatok között. Ebben a rendszerben a házasság intézménye a leginkább szociális elem, ezért a könyv szerzői részletesen foglalkoznak a házassági szokások tér- és időbeni változásaival. A tradicionális társadalom nyugat-európai típusában, ahol a kiscsalád (apa-anya-gyerek(ek)) együttélési formája vált általánossá a középkor idején, íratlan szabály volt, hogy addig tilos megházasodni, míg a fiatalok nem képesek önálló háztartást alapítani. Az Oderától keletre viszont a nagycsalád századunkig az együttélés kerete maradt. A kétféle szociális struktúra közötti különbségek jelentős részben a létfenntartási forrásokra nehezedő demográfiai nyomás eltérő súlyából következnek.

A szerzők a könyv második részében a természetes népmozgalommal foglalkoznak, bevonva a felhasznált források körébe az egyházi anyakönyveket is. Első közelítésben L. HENRY és A. BLUM az elveszületések arányszáma alapján vizsgálják a népességet. Ennek az elemzésnek az egyik legérdekesebb mutatója, a biológiai

okokra visszavezethető születési fiú-többlet, ami tízezres nagyságrendű születésszámot alapul véve 105 : 100. A kézikönyv szerzői a statisztikai tapasztalatokat felhasználva készítettek egy határérték táblázatot a születésszámhoz viszonyított nemi arányokról. Amennyiben az anyakönyvek feldolgozása után a kutató a határértéken kívül eső eredményt kap, joggal feltételezhető, hogy hiányos adatsort használt. Ám a születések arányszáma önmagában alkalmatlan a demográfiai viszonyok árnyalt megjelenítésére.

A népesedési helyzetről lényegesen pontosabb képet kapunk, ha a születési arányszámot összevetjük a szülőképes korú nők számával. L. HENRY kutatásai alapján a XVIII. században egy 20 évesen megházasodott nő 45 éves koráig 8 gyereket szült, a magas gyermekhalandóság (1-2% minden terhességnél) ezek számát hatra csökkentette, és csak a gyerekek fele érte meg a házasulandó kort. Így „normális” esetben a népesség 50%-kal gyarapodott generációnként, és ha a létfeltételek adottak voltak, akkor megháromszorozódott minden évszázadban. Ennek a növekedésnek elsősorban a mezőgazdaság teljesítőképessége szabott határt.

A malthusi gondolatmenetet követve jut el a francia szerzőpáros a házasságkötések arányszámának vizsgálatához. Ezen belül három tényezőt elemeznek, az első házasságkötés korát, az újrarázasodás és a házasságon kívül maradás gyakoriságát. A népesedési folyamatok jellemzésére talán a harmadik mutató a leginkább alkalmas. Jó példa erre, hogy a XVIII. századi Franciaországban 1%-os növekedése a házasságon kívül maradás arányának 10%-os visszaesést idéz elő a termékenységben és 1,1%-os csökkenést a házasságkötésekben.

A természetes népmozgalommal foglalkozó témakör utolsó fejezetében a halandóság

időbeni változásait vizsgálják a szerzők az eddig követett gyakorlatnak megfelelően, francia példák alapján. A demográfiai ancien régime idején a halandóság aránya végig 40% körül mozgott, bár az ellátási krízisek idején előfordult, hogy néhány év leforgása alatt a népesség 40-50%-a elpusztult (XIV. század). A relatív túlnépesedés időszakában a „malthusi fékek” (háború, éhínség, járvány) állították helyre a megbomlott egyensúlyt, a lélekszám és a terület eltartó képessége között.

A könyv harmadik, legrövidebb részében a szerzőpáros a népszámlálási adatok néhány felhasználási lehetőségét vizsgálja meg. A témakör legérdekesebb fejezete a migráció elemzésével foglalkozik. A vándorlás, a tradicionális társadalom normális működése idején szűk körű és térben igen korlátozott jelenség volt. Valóban komoly tömegeket csak a relatív túlnépesedés előidézte élelmezési válságok képesek kimozdítani, ahogy történt ez a német telepések Kelet-Európa felé irányuló XIV. századi kirajzásánál is.

A könyv utolsó fejezetében A. BLUM a különböző forrásokból nyert adatsorok statisztikus összehasonlító elemzésével foglalkozik.

L. HENRY és A. BLUM történeti demográfiai kézikönyvének legtöbb vizsgálati módszere a magyar kutatók számára sem ismeretlen, de az elemzési rendszer, amely lehetővé teszi a népesség longitudinális mikroanalízisét, csaknem ismeretlen nálunk. Óvatosságra int viszont, hogy a vizsgálati szisztéma nyugat-európai, ott is elsősorban franciaországi viszonyokra kidolgozott rendszer. A francia történeti demográfiai iskola módszertani eredményeinek használhatósága Magyarországon csak helytörténeti elemzések során tisztázható, ehhez ajánlom hasznos segédesszközként a kutatók számára ezt a kézikönyvet.

RÁCZ LAJOS

TINER TIBOR (szerk.): TERÜLETI KUTATÁSOK 8.

(Szociálgeográfiai tanulmányok. MTA FKI Budapest, 1988. 221 p.)

A Területi kutatások c. tanulmánykötet sorozat, mely egyik társintézményünk, az MTA

Földrajztudományi Kutató Intézete gondozásában – 1978 óta – jelenik meg, hosszabb szünet

okokra visszavezethető születési fiú-többlet, ami tízezres nagyságrendű születésszámot alapul véve 105 : 100. A kézikönyv szerzői a statisztikai tapasztalatokat felhasználva készítettek egy határérték táblázatot a születésszámhoz viszonyított nemi arányokról. Amennyiben az anyakönyvek feldolgozása után a kutató a határértéken kívül eső eredményt kap, joggal feltételezhető, hogy hiányos adatsort használt. Ám a születések arányszáma önmagában alkalmatlan a demográfiai viszonyok árnyalt megjelenítésére.

A népesedési helyzetről lényegesen pontosabb képet kapunk, ha a születési arányszámot összevetjük a szülőképes korú nők számával. L. HENRY kutatásai alapján a XVIII. században egy 20 évesen megházasodott nő 45 éves koráig 8 gyereket szült, a magas gyermekhalandóság (1-2% minden terhességnél) ezek számát hatra csökkentette, és csak a gyerekek fele érte meg a házasulandó kort. Így „normális” esetben a népesség 50%-kal gyarapodott generációnként, és ha a létfeltételek adottak voltak, akkor megháromszorozódott minden évszázadban. Ennek a növekedésnek elsősorban a mezőgazdaság teljesítőképessége szabott határt.

A malthusi gondolatmenetet követve jut el a francia szerzőpáros a házasságkötések arányszámának vizsgálatához. Ezen belül három tényezőt elemeznek, az első házasságkötés korát, az újrarázasodás és a házasságon kívül maradás gyakoriságát. A népesedési folyamatok jellemzésére talán a harmadik mutató a leginkább alkalmas. Jó példa erre, hogy a XVIII. századi Franciaországban 1%-os növekedése a házasságon kívül maradás arányának 10%-os visszaesést idéz elő a termékenységben és 1,1%-os csökkenést a házasságkötésekben.

A természetes népmozgalommal foglalkozó témakör utolsó fejezetében a halandóság

időbeni változásait vizsgálják a szerzők az eddig követett gyakorlatnak megfelelően, francia példák alapján. A demográfiai ancien régime idején a halandóság aránya végig 40% körül mozgott, bár az ellátási krízisek idején előfordult, hogy néhány év leforgása alatt a népesség 40-50%-a elpusztult (XIV. század). A relatív túlnépesedés időszakában a „malthusi fékek” (háború, éhínség, járvány) állították helyre a megbomlott egyensúlyt, a lélekszám és a terület eltartó képessége között.

A könyv harmadik, legrövidebb részében a szerzőpáros a népszámlálási adatok néhány felhasználási lehetőségét vizsgálja meg. A témakör legérdekesebb fejezete a migráció elemzésével foglalkozik. A vándorlás, a tradicionális társadalom normális működése idején szűk körű és térben igen korlátozott jelenség volt. Valóban komoly tömegeket csak a relatív túlnépesedés előidézte élelmezési válságok képesek kimozdítani, ahogy történt ez a német telepések Kelet-Európa felé irányuló XIV. századi kirajzásánál is.

A könyv utolsó fejezetében A. BLUM a különböző forrásokból nyert adatsorok statisztikus összehasonlító elemzésével foglalkozik.

L. HENRY és A. BLUM történeti demográfiai kézikönyvének legtöbb vizsgálati módszere a magyar kutatók számára sem ismeretlen, de az elemzési rendszer, amely lehetővé teszi a népesség longitudinális mikroanalízisét, csaknem ismeretlen nálunk. Óvatosságra int viszont, hogy a vizsgálati szisztéma nyugat-európai, ott is elsősorban franciaországi viszonyokra kidolgozott rendszer. A francia történeti demográfiai iskola módszertani eredményeinek használhatósága Magyarországon csak helytörténeti elemzések során tisztázható, ehhez ajánlom hasznos segédesszközként a kutatók számára ezt a kézikönyvet.

RÁCZ LAJOS

TINER TIBOR (szerk.): TERÜLETI KUTATÁSOK 8.

(Szociálgeográfiai tanulmányok. MTA FKI Budapest, 1988. 221 p.)

A Területi kutatások c. tanulmánykötet sorozat, mely egyik társintézményünk, az MTA

Földrajztudományi Kutató Intézete gondozásában – 1978 óta – jelenik meg, hosszabb szünet

után újabb példánnyal gyarapodott, amely több társadalomföldrajzi (hazai és külföldi) szakember legfrissebb kutatási eredményeit, részeredményeit tartalmazza.

Már a kötet címe „Szociálgeográfiai tanulmányok” is utal arra, hogy az itt közreadott kutatási jelentések mindegyike szociálgeográfiai aspektusból vizsgálja az egyes társadalmi alapfunkciók térbeli változásait, kihangsúlyozva azoknak a változástól fakadó megnyilvánulási sajátosságait, specifikumait. E kötet megjelenése azért is nagy jelentőségű, mert egy olyan tudományág kutatási eredményeiről tájékoztat, amelyet ez idáig hazánkban csak kevesen ismernek és művelnek. (A hazai szociálgeográfia helyzetéről, valamint a nemzetközi szociálgeográfia kialakulásának gyökereiről, jelesebb képviselőiről és főbb irányzatairól részletesen olvashatunk Lettrich E. (1972), Berényi I. (1985, 1988) és Cséfalvay Z. (1986) publikációiban. E közel 9 ívnyi füzet legnagyobb részét (kb. 4,5 ívet) 9 hazai kutató legutóbbi kutatásairól adott beszámolója teszi ki.

Közülük elsőként Cséfalvay Z. néhány oldalas, elméleti jellegű bevezetőjét emelem ki, amelyben arról ír, hogy a '70-es évekig nem érte a magyar geográfiát olyan kihívás „...”, amely elméleti-módszertani megújulásra ösztönözte volna...”. A '80-as években azonban „... az állami fejlesztési monopólium rendszerének...” a lazulása, a településpolitika jelenlegi gyakorlatának alapjaiban történő felszámolása (a redistribúciós szisztéma leépítése), a területi tervezés átalakulása már olyan kihívást jelentett a magyar geográfia számára, amelynek – átfogó elmélet híján – aligha tud megfelelni. Az író utal egyben az elméleti hiány okaira és arra is, hogy ma az elmélet szerepét egy olyan kutatási módszer tölti be a magyar geográfiában (s ezt alkalmazták – részben – az alábbi tanulmányok szerzői is), amely különböző mutatók alapján tárja fel a területi egyenlőtlenségeket. Ugyanakkor kihangsúlyozza, hogy csak ezen kutatási séma meghaladása vezethet el ahhoz, hogy a magyar geográfia „... a tervező közigazgatás és a lakosság közötti párbeszédre épülő tervezés eszköze legyen...”, s az új elmélet megalkotásában a szociálgeográfia is jelentős részt vállalhat.

Az agglomerációs fejlődés irányát és sajátosságait mutatja be a Borsodi Iparvidéken Sülü-Zakar I. dolgozata. Az agglomerálódás a 60-as években bontakozott ki erőteljesebben a térségben, alapját az ide investált központi fejlesztési eszközök adták, melyek egyúttal nagy-

arányú népességmozgást is elindítottak. E folyamat eredményeként jelentős népességtömörülés alakult ki a Sajó völgyében, ami pedig több pólusú agglomerálódáshoz vezetett. Ennek legerősebb pólusa a Miskolc körül kialakult agglomeráció.

Tiner T. tanulmányában Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi országhatár menti, hátrányos helyzetű területe 15 km széles és kb. 150 km hosszúságú sávjának közlekedésföldrajzi sajátosságát tárja az olvasó elé. A szerző rávilágít a kedvezőtlen közlekedésföldrajzi helyzetre kialakulása okaira, leírja főbb ismérveit és értékeli az itt lakók közlekedési közérzetét, azon interjúk alapján, amelyeket néhány itteni település lakóiról készített. Befejezésül pedig javaslatokat tesz e hátrány mérséklésére, amelyekkel – mivel jómagam is foglalkozom határmenti, elmaradott területek vizsgálatával – én is egyetértek.

A 4. tanulmány abból a szempontból érdemel kitüntetett figyelmet, hogy írója olyan kutatási célokat tűzött ki, amelyek megismerésére ez idáig csak kevesen vállalkoztak. Martoné dr. Erdős K. arra kereste a választ a Miskolc rekreációs körzetébe tartozó két-két eltérő adottságú mintaterületen végzett kérdőíves felmérések révén, hogy a két üdülőtelep (Miskolc-tapolca, Mályi tó) és a két zártkert (Egyetemváros, Lyukó-völgy) milyen szerepet játszik a rekreációban, mely társadalmi csoportokból kerülnek ki tulajdonosaik, mi jellemzi (iskolai végzettségi, foglalkozási, demográfiai, jövedelmi viszonyok szerinti stb.) megoszlásukat. Az ilyen jellegű összegezek értékes információt nyújthatnak az üdülőterületek tervezéséhez, továbbfejlesztéséhez.

A következő cikkben Horváth József nagy szakértelemmel vizsgálja a mezőgazdasági kistermelés helyét és szerepét a lakosság életében, Somogy megye mezőgazdaságában. Aprólékosan taglalja a kisüzemi gazdaságok növénytermesztése és állattenyésztése sajátos vonásait. Ugyanakkor arról, hogy az agrártevékenység hogyan hatott az életmódra Kaposvárott (ami a dolgozat címe is) viszonylag keveset olvashatunk. Ez utóbbi összefüggés alaposabb megismeréséhez – szerintem is – további feltáró munka szükséges.

Aubert A. tanulmánya elsősorban módszertani jellegű „... miáltal a vizsgált terület a feldolgozás lépéseinek bemutatását és igazolását szolgálja”. Az alkalmazott módszerrel (cluster analízissel) a gabonatermesztés területi típusait

határozta meg Baranya megyében a földrajzi tájkörzetek függvényében.

Bács-Kiskun megye homoki tanyás községe – Jakabszállás – szakszövetkezetével kapcsolatosan két kutató is végzett eltérő szempontú vizsgálatokat. Kovács T. a helyi Népfront Szakszövetkezet kialakulásáról és fejlődéséről ad történeti áttekintést, kiemelve az emberi tényező, a helyi vezetés személyi feltételeinek szerepét e folyamatban. Gurzó I. pedig a szakszövetkezet termelési szerkezetét és termékforgalmi kapcsolatainak alakulását tárta fel a 80-as évek első felében, utalva ezek jövőbeni várható változásaira is.

A néhány oldalas 9. tanulmány két alföldi kutató – Tímár J. és Simon I. – kutatási koncepcióját ismerteti és részeredményeket közöl a két Békés megyei településen – Ujkígyóson és Szabadkígyóson – végzett felmérésekről. A két település reális társadalomföldrajzi képének és kapcsolataik területi rendszerének megrajzolásához a kutatások folytatása szükséges.

Az első tanulmányt kivéve, mindegyiket értékes információkat tartalmazó térképek, diagramok, kartogramok, táblázatok teszik még teljesebbé.

Ugyancsak jelentős terjedelmű a kötetben a „Kilátó” c. rovat, melyhez Berényi I. írt bevezetőt, mivel ez a rész a szociálgeográfia egyik ága – mely a Müncheni Iskola néven vált ismertté – képviselőinek a III. Bajor–Magyar Szemináriumon elhangzott előadásait tartalmazza. A 7 előadás mindegyike München és/vagy

térsege térszerkezeti átalakulásának legújabb jelenségeivel foglalkozik. Közülük az egyik legérdekesebb Karl Ruppert értekezése, amely a müncheni körzet változó térszerveződést mutatja be a város és város környéke viszonyának átalakulásán keresztül. Ismerteti a gócváros és környéke közötti népességmozgásnak és az ipartelepítésnek a fejlődési tendenciáit, utalva az ezekből fakadó problémákra, konfliktusokra. Végezetül pedig felhívja a területfejlesztési politika képviselőinek figyelmét arra, hogy a kialakuló új térszerkezetet a jövőben nem szabad figyelmen kívül hagyni.

A Területi kutatások 8. száma további kisebb terjedelmű rovatai közül csak a „Profil” c. rovat érdemel említést, amelyben Kovács Z. egy fiatal, külföldön is ismert és elismert lengyel kutatót mutat be. Zbigniew Rykiel pályájának főbb állomásai után az egyik nagy jelentőségű tanulmány részfejezetét is elolvashatjuk, mely „... a határhatás mechanizmusnak a társadalmi-gazdasági fejlődésben játszott szerepével...” foglalkozik.

Úgy gondolom, hogy e kötet megjelenése is hozzájárul egy nálunk még alig ismert és csak kevesek által művelt tudományág – a szociálgeográfia – alaposabb megismeréséhez és „népszerűsítéséhez”. A témák sokszínűsége, rendkívüli gazdagsága pedig lehetővé teszi – a szociálgeográfia sokoldalúsága bemutatásán kívül – azt is, hogy a kötetben mindenki (szakember és nem szakember) megtalálja a számára leginkább érdekes fejezeteket.

KISS ÉVA

ÖSTERREICHS STÄDTTE UND MÄRKTE IN IHRER GESCHICHTE OSZTRÁK VÁROSOK ÉS MEZŐVÁROSOK TÖRTÉNELMÜKBEN

(Bécs, 1985, 151. p.)

Az osztrák várostörténeti irodalomnak értékes gyöngyszeme ez a könyv, amely Erich Zöllner előszavával és kiadásában jelent meg.

Az előszóban E. Zöllner jelzi, hogy e kötet célja annak bemutatása, hogy a városok helyzetében ma megmutatkozó problémák gyökerei milyen mélyre nyúlnak. A problémák múltját kívánják feltárni, hogy ezzel a jelenben fellen-

dült várostörténeti kutatások számára is eligazítást adjanak.

A kötet tanulmányainak témái – e célkitűzésnek megfelelően – több évszázadot ívelnek át. Az első tanulmány (G. Langmann római kori régészprofesszor tollából) az Ausztria területén található római városok történetét tekintti át, majd F. Opl bécsi levéltáros a városalapítás

határozta meg Baranya megyében a földrajzi tájörzetek függvényében.

Bács-Kiskun megye homoki tanyás községe – Jakabszállás – szakszövetkezetével kapcsolatosan két kutató is végzett eltérő szempontú vizsgálatokat. Kovács T. a helyi Népfront Szakszövetkezet kialakulásáról és fejlődéséről ad történeti áttekintést, kiemelve az emberi tényező, a helyi vezetés személyi feltételeinek szerepét e folyamatban. Gurzó I. pedig a szakszövetkezet termelési szerkezetét és termékforgalmi kapcsolatainak alakulását tárta fel a 80-as évek első felében, utalva ezek jövőbeni várható változásaira is.

A néhány oldalas 9. tanulmány két alföldi kutató – Tímár J. és Simon I. – kutatási koncepcióját ismerteti és részeredményeket közöl a két Békés megyei településen – Ujkígyóson és Szabadkígyóson – végzett felmérésekről. A két település reális társadalomföldrajzi képének és kapcsolataik területi rendszerének megrajzolásához a kutatások folytatása szükséges.

Az első tanulmányt kivéve, mindegyiket értékes információkat tartalmazó térképek, diagramok, kartogramok, táblázatok teszik még teljesebbé.

Ugyancsak jelentős terjedelmű a kötetben a „Kilátó” c. rovat, melyhez Berényi I. írt bevezetőt, mivel ez a rész a szociálgeográfia egyik ága – mely a Müncheni Iskola néven vált ismertté – képviselőinek a III. Bajor–Magyar Szemináriumon elhangzott előadásait tartalmazza. A 7 előadás mindegyike München és/vagy

térsege térszerkezeti átalakulásának legújabb jelenségeivel foglalkozik. Közülük az egyik legérdekesebb Karl Ruppert értekezése, amely a müncheni körzet változó térszerveződést mutatja be a város és város környéke viszonyának átalakulásán keresztül. Ismerteti a gócváros és környéke közötti népességmozgásnak és az ipar-telepítésnek a fejlődési tendenciáit, utalva az ezekből fakadó problémákra, konfliktusokra. Végezetül pedig felhívja a területfejlesztési politika képviselőinek figyelmét arra, hogy a kialakuló új térszerkezetet a jövőben nem szabad figyelmen kívül hagyni.

A Területi kutatások 8. száma további kisebb terjedelmű rovatai közül csak a „Profil” c. rovat érdemel említést, amelyben Kovács Z. egy fiatal, külföldön is ismert és elismert lengyel kutatót mutat be. Zbigniew Rykiel pályájának főbb állomásai után az egyik nagy jelentőségű tanulmány részfejezetét is elolvashatjuk, mely „... a határhatás mechanizmusnak a társadalmi-gazdasági fejlődésben játszott szerepével...” foglalkozik.

Úgy gondolom, hogy e kötet megjelenése is hozzájárul egy nálunk még alig ismert és csak kevesek által művelt tudományág – a szociálgeográfia – alaposabb megismeréséhez és „népszerűsítéséhez”. A témák sokszínűsége, rendkívüli gazdagsága pedig lehetővé teszi – a szociálgeográfia sokoldalúsága bemutatásán kívül – azt is, hogy a kötetben mindenki (szakember és nem szakember) megtalálja a számára leginkább érdekes fejezeteket.

KISS ÉVA

ÖSTERREICHS STÄDTTE UND MÄRKTE IN IHRER GESCHICHTE OSZTRÁK VÁROSOK ÉS MEZŐVÁROSOK TÖRTÉNELMÜKBEN

(Bécs, 1985, 151. p.)

Az osztrák várostörténeti irodalomnak értékes gyöngyszeme ez a könyv, amely Erich Zöllner előszavával és kiadásában jelent meg.

Az előszóban E. Zöllner jelzi, hogy e kötet célja annak bemutatása, hogy a városok helyzetében ma megmutatkozó problémák gyökerei milyen mélyre nyúlnak. A problémák múltját kívánják feltárni, hogy ezzel a jelenben fellen-

dült várostörténeti kutatások számára is eligazítást adjanak.

A kötet tanulmányainak témái – e célkitűzésnek megfelelően – több évszázadot ívelnek át. Az első tanulmány (G. Langmann római kori régészprofesszor tollából) az Ausztria területén található római városok történetét tekintti át, majd F. Opl bécsi levéltáros a városalapítás

és várossá válás történeti kérdéseiről ad képet a korai középkorból. Érdekes megállapítása, hogy pl. Bécs várossá alakulásában a római múlt s a hercegi politika városteremtő törekvése is bejátszott. Ezt egészíti ki *K. Lohrmann* tanulmánya: „Észrevételek a városi lét kérdéseihöz Ausztriában” címmel. Ez az értekezés – a várostörténeti irodalom rövid bírálatán túl – a későközépkori városfejlődés néhány fontos mozzanatát (árueelosztási problémák, központi helyek kialakulása, a városok közti versengéssel kapcsolatos hercegi politika, a városok nemzetközi hatásköre stb.) emeli ki.

H. Knittler az osztrák városok korai újkori helyzetét tekintette át, a XVI. és XVII. századra vonatkozóan folytatva vizsgálatait. Négy problémakört emelt ki:

1. a város és a piac körzetének kiépülését (számszerűen),
2. a városi népesség nagyságát és a városok típusait,
3. a városokkal kapcsolatos rendelkezéseket és az alkotmányos fejlődést, s végül
4. a városi társadalomszerkezet elemzésének problémakörét.

E tanulmányban már említést nyerne az azok a legfontosabb várostípusok, amelyek Ausztriában fellelhetők (bányász, ipari, kereskedelmi, agrár jellegű, rezidencia városok stb.), amelyeket a „nagy Ausztria” távolabbi területein található városokkal is összehasonlít (pl. Érsekújvár, Karlovác, Tirol városaival).

A következő tanulmány időben előrehaladva *F. Mathis*: Városok és mezővárosok a korai industrializáció idején címmel Mária Teréziától a reformkorig, lényegében a XIX. század közepéig vizsgálja az osztrák városfejlődést. Megállapítása szerint a felvilágosult abszolutizmus centralizációs és egyesítési törekvései folytán a városok addigi kiváltságos, sőt kiemelt helyzete megváltozott. Gazdálkodásukat állami felügyelet alá helyezték, sőt II. József még a városi magisztrátus szerkezetét is módosította. Városi előjogok és bevételi források szűntek meg, miáltal egyes városok hanyatlani kezdtek. Érdekes jelenségnek tekinthető Ausztriában, hogy a korai industrializáció kezdeményezői nem a városok voltak, hanem egyes feudális (?) nagybirtokok.

Itt jegyzem meg, hogy hazánkban is egyes ipari üzemek nagybirtokokon és nagybirtokosok kezdeményezésére jöttek létre. De ebben a folyamatban *nem* e latifundiumok feudális eredete és esetleg azokban még megtalálható feu-

dális eredetű maradványok, hanem éppen az árutermelésre és értékesítésre való törekvés, tehát azok kapitalizálódása játszott szerepet! Ebben az időszakban váltotta fel a városi polgár fogalmát az állampolgáré és ez nyilván mélyebb változásokat takart.

E kötet egyik legérdekesebb tanulmánya *E. Deák* kvantitatív vizsgálata, amellyel a városi fejlődést Ferenc József hosszú uralkodása idején kívánta áttekinteni. Ennek a szabadságharcától az első világháború derekáig terjedő időszaknak városi fejlődése – a számítógépes feldolgozás és analízis szerint – két vágányon haladt. Egyrészt megindult és kialakult az az urbanizációs folyamat, amelynek egyik fő jellemzője a városokba vándorlás volt. Másrészt megfigyelhető egy polgárosodási folyamat. A városi életforma kialakulása az 1910-es évekre tehető, de korántsem szakadt meg az első világháború befejeződésévei, hanem folytatódott tovább.

W. Rausch professzor tanulmánya – Ausztria városairól az első köztársaságtól a másodikig – időben ennek folytatása. Az első világháború utáni városok problémái közül első helyre a tuberkulózis elleni küzdelmet teszi, majd a munkanélküliség pusztítását említi. Vácsolja a világválságot követő nyomasztó helyzetet s ismerteti azt a politikát, mely az Anschlusshoz vezetett, s Ausztriát a német birodalom Ostmarkjává süllyesztette. Az a látszat, amely ezt követően a gazdasági élet javulását mutatja, szoros összefüggésben állott Hitlerék külpolitikájával, és végeredményben éppen a városokat sújtotta legjobban (bombázásokkal, egyéb háborús pusztításokkal).

H. Kühnel tanulmánya már egy, közvetlenül a mai városi életet érintő problémakörrel foglalkozik, történeti aspektusból. A szanálás, a műemlékvédelem, az újjáépítés kérdéseit tekintti át Ausztria városaiban. E téma történetéhez tartozik a középkor szép építményeinek megőrzését hangoztató hajdani politikai vezetők és művészek állásfoglalása, akik a régi értékek elpusztítása *nélkül* kívánták az újabb kor által megkívánt kényelmet megteremteni. 1973-ban Bécs egyes történeti épületeit magában foglaló részeit „védelmi zónákká” nyilvánították, és olyan akciót indítottak, amely az osztrák városok egész sorának vezetőségét műemlékvédelmi intézkedések megtételére készítette. Övni kezdték a régi városképet, sürgették a „revitalizálást”, mely a műemlék belső modernizálásával és külsőjének konzerválásával óvja a patinás városképet.

A kötet utolsó tanulmánya *R. Banik-Schweitzer* mérnök tollából született, aki a várostervezés legfontosabb feladatait tekintette át Ausztriában. A mérnöki alapossggal és közgazdász elemzéssel készült értekezés igen kritikusán vizsgálta meg a mai Bécs külső átalakulásával kapcsolatos építészeti és egyéb problémákat: az erős beépítettséget, a városon kívüli területek fejlesztésének nehézségeit, a város szélén történt magas építkezéseket, a slumosodás veszélyét stb. Tanulsgként azt vonja le, hogy a hagyományos várostervezés a maga speciális keltárával keveset érhet el e problémák megoldásában. Ahhoz azonban, hogy szélesebb tömegek direkt részvételét tartósan lehessen biztosí-

tani a városi építkezésekkel kapcsolatos döntéshozatalokban „társadalmi struktúra változásra van szükség, amely messze túlmutat a polgári kezíatívák reformpotenciálján”.

A sokszínű kötet minden egyes, különböző korok szakértői és különböző foglalkozású, főhivatású szerzői által írt tanulmánya egy célt szolgál: a mai problémák gyökereit keresi a múltban, e problémák megoldására tesz kísérletet. A nemcsak Ausztriában, hanem hazánkban is fellendülő várostörténeti kutatások számára az ilyen „hosszú távú”, sok tudomány oldaláról történő elmélyült elemzéseknek vitathatatlanul nagy a tudományos, és remélhetőleg hamarosan a „gyakorlatba” is átszivárgó haszna és értéke.

T. MÉREY KLÁRA

A KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

Kengyel Miklós: A magyar bírósági szervezet területi elhelyezkedésének ellentmondásai
Kőszegfalvi György: A települések, infrastruktúra fejlesztésének új feltételei, feladatai
Tiner Tibor: Zsákutcában (Töprengések az autó és a nagyváros egyre tragikusabban alakuló viszonyáról)

E számunk szerzői

Allen, J., Prof., Faculty of Social Sciences, The Open University, Nagy-Britannia
Barta Györgyi, földrajztudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA RKK, Budapest
Csatári Bálint, földrajztudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA RKK, Településkutató Csoport, Kecskemét
Enyedi György, akadémikus, MTA RKK főigazgató
Gulácsi Gábor, főelőadó, Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet, Budapest
Horváth Gyula, kandidátus, tudományos osztályvezető, MTA RKK DTI, Pécs
Hunya Gábor, egyetemi doktor, tudományos munkatárs, MTA Világgazdasági Kutató Intézet
Kiss Edit Éva, ösztöndíjas, MTA RKK RTO, Budapest
Massey, D., Prof., Faculty of Social Sciences, The Open University, Nagy-Britannia
Nemes Nagy József, földrajztudomány kandidátusa, osztályvezető-helyettes, Országos Tervhivatal, Tervgazdasági Intézet, Budapest
Orosz Éva, tudományos munkatárs, MTA RKK RTO, Budapest
Rácz Lajos, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Településkutató Csoport, Kecskemét
Rechnitzer János, közgazdaságtudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA RKK Észak-Dunántúli Osztály, Győr
T. Mérey Klára, történelemtudományok doktora, tudományos tanácsadó, MTA RKK DTI, Pécs
Vágvölgyi B. András, tudományos munkatárs MTA RKK RPO, Budapest.

E számunk lektorai: Beluszky Pál, Császi Lajos, Sikos T. Tamás, Tóth József

A kézirat nyomdába érkezett: 1989. február 9. Terjedelem: 11 (A/5) lv

---

A tartalomból:

Hunya Gábor: Településhálózat-fejlesztés és településrendezés Romániában

„A leghatározottabban munkálkodni kell különösképpen azért, hogy 2000-ig befejezzük a városok és községek rendezésére, szervezésére és korszerűsítésére, a beépített területek leszűkítésére vonatkozó programokat, aminek nyomán méginkább erősödni fog a szövetség a munkásosztály, a parasztság, az értelmiség között, a dolgozók összes rétegei között, meggyorsul a román szocialista társadalom homogenizálódásának folyamata, megszűnnek a lényeges különbségek a falu és a város, a különböző társadalmi osztályok és rétegek között, kialakul a szocializmus és a kommunizmust tudatosan építő dolgozó nép egységes társadalma.”

Orosz Éva: Az egészségügy területi egyenlőtlenségei – Az újraértelmezés szükségességéről

„Az elmúlt egy-két évben széles körű reformkonceptiók fogalmazódtak meg mind a gazdaságban, mind a politikai szférában. Egyetértés van abban is, hogy az egészségügyi szférában is alapvető reformra van szükség, azonban lényegesen kisebb az egyetértés a reform fő jellemzőire vonatkozóan.”

Rechnitzer János: Területi szempontok az ipar szerkezetátalakításához

„... egyrészt a technikai-technológiai és szervezeti-irányítási-érdekeltségi rendszerek megújítása, másrészt a gazdaság térbeli elhelyezkedéséből adódó meghatározottságok; a regionális innovációs potenciál (ENYEDI GY. 1981) – mint új erőforrás elemek – felfedezése és hasznosítása.”

Gulácsi Gábor—Nemes Nagy József: Regionalitás és településszerkezet

„... aligha lesznek közelíthetők azok az egymástól egyre nyilvánvalóbban elváló fejlődési pályák, amelyeken már ma elindulni látszik például az északnyugati országrész vagy az Alföld jórésze.”